HORGER

Magyar szavak története

HORGER ANTAL

MAGYAR SZAVAK TÖRTÉNETE

KÖZÉRDEKŰ MAGYAR SZÓFEJTÉSEK GYÜJTEMÉNYE

18 73

BUDAPEST, 1924, KÓKAI LAJOS KIADÁSA

MAGYAR SZAVAK TÖRTÉNETE

KÖZÉRDEKŰ MAGYAR SZÓFEJTÉSEK GYÜJTEMÉNYE

IRTA

HORGER ANTAL

EGYETEMI TANÁR

A MAGY. TUD. AKADÉMIA TAGJA

18 73

BUDAPEST, 1924

KÓKAI LAJOS KIADÁSA

(IV., KAMERMAYER KÁROLY-U. 3.)

ELŐSZÓ.

Kétségtelen, hogy a művelt közönség a nyelvtudomány valamennyi ága közül a *szófejtés*, az etimológia iránt érdeklődik leginkább. Ezt az élénk érdeklődést érthetővé tehetné már egymagában az a tény is, hogy minden embernek, még a nép csekély műveltségű fiának is, de annál inkább a művelt embernek — hacsak teljes szellemi tunyaságban nem éli napjait — minduntalan feltünik anyanyelvének egy-egy olyan szava, amelyről tudja ugyan, hogy mit jelent, de amelyen mégis van valami érthetetlen; külső alakjának vagy jelentésének van t. i. valamely olyan sajátságos vonása, amelyet nem tud magának megmagyarázni. Nagyon jól tudjuk pl., hogy mit jelent a *bika* vagy a *nap* szó, de mi lehet az az egyébként ismeretlen *bölöm-* és *tëg-* a *bölömbika, tëgnap* összetételekben? Vagy milyen furcsa, hogy a szemtelen embert *szëmtelen*-nek mondjuk, mintha nem volna szeme, holott nagyon is van neki. Vagy pl. *számtalan*, *végtelen* nyilván az, aminek nincsen (vagy szinte nincsen) *száma, vége*; de miféle szavak *töménytelen* és *káptalan?* Azt jelentenék, aminek nincsen *tömény*-e, *káp*-ja? Jól tudjuk, hogy mit jelent a *szög*, de éppen ezért érthetetlen, hogy miért nevezik a barnahajút *szöghajú*-nak? Talán bizony valami tévedés történt ezzel, talán csak a *szőkehajú*-nak valamilyen elrontása ez a szó? És vajjon mi lehet az oka annak a furcsa szokásnak, hogy a katholikus magyarok azt mondják, hogy *keresztény*, a protestáns magyarok ellenben azt, hogy *keresztyén?* — Soká lehetne még folytatni az ilyen szavak felsorolását, amelyek hol ezért, hol azért magukra vonják figyelmünket. Mindezekkel szemben akaratlanul is felvetődik a *miért?* kérdése, de erre a miértre nyelvérzékünk nem adhat semmiféle választ. És szégyenkezve kell bevallanunk, hogy irodalmunkban nem volt eddig olyan könyv, amelyből a laikus érdeklődő ezt a nemes kiváncsiságát kielégíthette volna.

Magyarázza a nagyközönségnek a szófejtés iránt való érdeklődését továbbá az a körülmény is, hogy van sok olyan eset, hogy két szó között bizonyos kapcsolatot érzünk ugyan, de pusztán csak nyelvérzékünk segítségével megint nem tudjuk eldönteni, hogy hogyan, milyen módon tartoznak ezek össze. Pl. hogy *házasság* a *házas* származéka, ez pedig a *ház*-é, az világos mindenki előtt;

hogy a *háztartás* összetételnek is a *ház* főnév az előtagja, ehhez sem kell magyarázat. De vajjon a ‚patria, Vaterland' jelentésű *haza* főnév is a *ház* származéka-e? S ha igen, milyen viszony van közöttük? Hogyan keletkezett a ‚domus, Haus' jelentésű *ház* szóból a ‚patria, Vaterland' jelentésű *haza?* Éppen így sejtjük pl., hogy valahogyan összetartozhatnak, vagy kiváncsiak volnánk, hogy összetartoznak-e *bors* és *borsó, cseléd* és *család, csín* és *csíny, jó* és *jog, kendő* és *keszkenő, nevel* és *növel, szaru* és *szarv, véres* és *vörös*, stb., stb. Milyen kár, hogy ennek a nemes érdeklődésnek is kielégítetlenül kellett mindeddig elmúlnia, mert nyelvérzékünk ilyen kérdésekben nem tud bennünket útbaigazítani, szakértő nyelvész is, aki képes volna rá, csak a legritkább esetben van kéznél, olyan könyv pedig, amelyből a laikus maga is könnyű szerrel megtalálhatta volna az óhajtott felvilágosítást, nem volt irodalmunkban.

Még fogékonyabbá teszi ilyen kérdések iránt, legalább is a műveltebb köröket, az a körülmény, hogy majdnem valamennyien többé-kevésbé jól tudunk több-kevesebb idegen nyelvet. Pl. latinul, németül, franciául aránylag igen sokan tudnak nálunk, sokan még egyes más nyelveket is. Az ilyen két vagy több nyelvű ember aztán gyakran észreveszi, hogy anyanyelvének ez vagy az a szava nagyon hasonlít ehhez vagy ahhoz az idegen szóhoz. S akkor vagy azt gondolja rögtön, hogy tehát ez a kérdéses szó nem lehet eredeti az ő anyanyelvében, hanem csak jövevény, vagy pedig, ha ez ellen talán lázadozna az ő nemzeti önérzete, etimologizálgatásra adja a fejét, s minden úton-módon, néha igazán képtelen módon, anyanyelvéből próbálja származtatni a szót, hogy lemossa róla az idegenből való származás szégyenbélyegét! — Ebből a szempontból is igen üdvös volna tehát, ha a laikus érdeklődő kezébe olyan szótárszerűen berendezett könyvet lehetne adni, amely egyfelől arra figyelmeztetné, hogy nem mind rozsda ami vörös, mert pl. *bősz, eper, ház* szavaink n e m a német *böse, Erdbeere, Haus* átvételei, akármennyire hasonlítanak is hozzájuk, hanem eredeti magyar szavak, de amely másfelől viszont arra is figyelmeztetné, hogy nem mind arany sem, ami fénylik, mert pl. a *káposzta* határozottan n e m onnan kapta nevét, mert egy K á p nevű baka *hozta* Olaszországból, a *huszár* sem onnan, mert egyikük halálának az ellenségből *húsz* az *ára*, az *érc* sem onnan, mert sokat *ér*, stb. Az ilyen, szinte kiirthatatlan mendemondák ellen való küzdelem is kötelessége a komoly tudománynak.

Azonban a művelt közönségnek a szófejtés iránt való érdeklődését, amely a fennebb jelzett okokból szerencsére elég élénk, talán fel kellene használnunk arra is, hogy megismertessük minél több olyan szavunk történetével, amelyek önmaguktól nem hívják ugyan ki a nem-nyelvész magyar ember kiváncsiságát, de azért nagyon érdekes és tudni méltó a keletkezésük módja vagy későbbi történetük. Meg vagyok róla győződve, hogy a meglepetés erejével hatna minden művelt magyar emberre, s ezért szívesen venne

róla tudomást, hogy pl. *átkoz* az *áld* ige származéka, hogy *andalog* az *Antal* keresztnévből lett, *dús* melléknevünk pedig a velencei *doge* szóból, hogy *arc* nem egyéb, mint az *orr* és *száj* szavak összetétele, *banya* pedig nem egyéb, mint az *anya* szó, csakhogy az elejéhez odafüggedt a középfok képzője! Továbbá hogy a *hölgy* szó eredeti és tulajdonképpeni jelentése ‚hermelin', hogy *kesztyű* eredetileg azt jelentette, hogy ‚kezet ábrázoló' (t. i. ruhadarab), hogy *ország* az *úr* főnév származéka, hogy *föveg* és *nemtő* szavaink sajtóhibából keletkeztek, stb., stb. S éppen olyan meglepetéssel venné tudomásul azt is, hogy pl. *aggastyán* nem az *agg* származéka, hanem azonos az *Ágoston* keresztnévvel, *bojtorján* sem a *bojt* származéka, hanem honfoglalás előtti török jövevényszó, s *utca* sem az *út* kicsinyitője, mert hiszen régebben *úcá*-nak, még régebben pedig *ulcá*-nak hangzott, s így nyilván a szláv *ulicá*-ból lett. Éppen így *tálca* sem a *tál* származéka, hanem az olasz *tazza* átvétele, *nyirbál* sem a *nyir* igéé, hanem a *nyivákol* rokona, *iszákos* sem az *iszik* igéé, hanem az ‚általvető, kettős tarisznya' jelentésű *iszák* főnévé, stb., stb. — De a tudományterjesztés sikere persze ebben az esetben is jórészt attól függ, hogy mennyire képes az író a tárgyat az ő érdeklődő, de egyébként e tudomány terén laikus olvasói számára nemcsak érthetővé, hanem élvezetessé is tenni.

A fennebb kifejtett okok indítottak engem e könyv megírására. De természetesen nem az volt vele a fő célom, hogy meglepő, érdekes, élvezetes olvasmányt nyujtsak benne, hanem az, hogy itt tárgyalt szavaink történetének megismerésével *magyarabbá*, *nemzetibbé*, s így hazánkra nézve *értékesebbé* váljék az olvasó műveltsége. Különösen a magyar-szakos tanárjelöltekre gondoltam e könyv írása közben. Elsősorban nekik, a magyar nyelv leendő középiskolai tanárainak szántam, hogy legyen végre egy olyan magyar nyelvészeti kézikönyvük, amelyből megismerhessék, s így alkalomadtán majdan tanítványaikkal is megismertethessék a fontosabb és érdekesebb magyar szófejtéseket. Jóval több szavunk történetét is érdemes lett volna ilymódon megírnom, de a mai szomorú nyomdai viszonyok ezt, sajnos, lehetetlenné tették.

Ezeket a szófejtéseket általában a legutóbbi 50 esztendő vállvetett magyar nyelvtudományi munkásságnak köszönhetjük. Egy-egy szó származása vagy története kiderítésének érdeme a legtöbb esetben több tudósé, mert az egyik ezzel, a másik azzal az adattal, felfedezéssel, új gondolattal járult hozzá a kérdés tisztázásához. Volt természetesen nekem is némi részem ebben a munkában, de az érdem legnagyobb része mégis *Budenz József, Gombocz Zoltán, Hunfalvy Pál, Kertész Manó, Melich János. Mészöly Gedeon, Munkácsi Bernát, Németh Gyula, Pais Dezső, R. Prikkel Marián, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor, Szily Kálmán, Szinnyei József és Zolnai Gyula* nevéhez fűződik. Kérem e könyv minden olvasóját, aki kellemes okulást merített belőle, hogy gondoljon

hálával és szeretettel e nevek élő és holt viselőire, mert a magyar tudósnak ez az egyetlen jutalma. Legyen azzal tisztában minden művelt ember, és ne felejtse el soha, hogy a tudomány művelése, különösen pedig a *magyar tudományok* művelése, a haza oltárán hozott legnagyobb áldozatot jelenti. Mert igen-igen csekély kivétellel azonos az élet világi örömeiről és javairól való teljes lemondással.

Szeged, 1923. szeptember 1.

HORGER ANTAL.

RÖVIDITÉSEK ÉS JELEK MAGYARÁZATA.

a. = alatt.
fr. = francia.
kfném. = középfelnémet.
l. = lásd vagy láss.
lat. = latin.
ném. = német.
nyelvj. = nyelvjárási.
ófném. = ófelnémet.
szl. = szláv.
ɑ = a magyar *á* hang rövid párja.
ä finn szavakban = egészen nyílt *e* hang.
ë = a magyar *é* hang rövid párja.
ə = tökéletlenül képzett *ë*-féle hang.
y finn szavakban = *ü*.
č = magyar *cs*.
š = magyar *s*.
s idegen szavakban = magyar *sz*.
ž = magyar *zs*.
γ = a német *ach*-beli *ch* zöngés párja.
. . . ' . = a jésítés jele (pl. a *t'* = *ty*, *n'* = *ny*).
. . ¯ . = a magánhangzó hosszúságának jele.
. . . . = a kapcsolóhang jele (pl. *ou*, *öü*).
. . * . . = az utána következő szó feltett voltának a jele.
∾ = a váltakozás jele.
: = két szó vagy nyelvtani alak között annak a jele, hogy közöttük bizonyos viszony van.
< és > két hang vagy hangsor között annak a jele, hogy az egyik (amely felé a hegye van fordítva) a másikból fejlődött.

Magyar Szavak Története.

Ábrázat. Nem az *ábra* főnév továbbképzése útján keletkezett, mint pl. *példá*-ból *példázat*, vagy *ruha*: *ruházat*, *szabály*: *szabályzat*, *hely*: *helyzet*, stb., hanem megfordítva, a régi *ábrázat* főnévből vonta el a nyelvújítás korában *Bartzafalvi Szabó Dávid* az *ábra* főnevet. (Először 1787-ben fordul elő Szigvárt c. regényében). Ő előbb ‚forma' majd meg éppen ‚dráma' (!) jelentést tulajdonított ennek az új *ábra* szónak, de később a ma is szokásos ‚figura' jelentés fűződött hozzá, s e jelentéssel a tudományos műnyelvben teljesen meggyökeresedett.

Maga a régi *ábrázat* főnév nem ősi magyar szó, hanem a szláv *obrūz* átvétele. Ennek azonban *abráz* volna a szabályos magyar megfelelője, nem pedig *ábrázat*, első szótagjában hosszú *á*-val, és *-at*, *-et* képzővel. Néhány száz évvel ezelőtt csakugyan még *abráz*-nak hangzott ez a főnév (vö. pl. a Nádor-kódexben: »Vala szent Adorján gyenge ifjú és igön szép *abrázú*«) s az első szótagbeli rövid *a*-t máig is megőrizte a gyergyai székely nyelvjárás, ahol *abrázat*-nak hangzik. Az *-at*, *-et* képző nélkül való alakot a köznyelv is őrzi az *ábráz-ol* igében, amely olyan képzésű, mint pl. *váz-ol*, *formá-l*, *ének-ël*, *tánc-ol*, stb. A rövid *a* valószínűleg csak a rákövetkező *á* hatása alatt nyúlt meg (*abráz* > *ábráz)*, de hogy fölösen még az *-at*, *-et* főnévképző is hozzájárult, annak a nyelvérzék megtévedése az oka. Öseink nyelvérzéke ugyanis az *ábráz* főnevet *-z* vége miatt tévesen olyanféle szónak fogta fel, mint amilyenek pl. *lármáz*, *kártyáz*, *nótáz*, *vigyáz*, s ezért igei jelentésben kezdte használni. (Hasonló esetet l. *zúzmara* a.) Vö. pl. az Érdy-kódexben: »Kiket az úr isten ennen hasonlatosságára *ábrázott*«; vagy *Pázmány Péter*-nél: »A gyermekek, mint a majmocskák, amit látnak, hallanak, azt *ábrázzák*, követik.« Ebből a tévesen igének felfogott *ábráz* szóból képezték aztán az *-at*, *-et* főnévképzővel egészen szabályosan (mint pl. *ír*: *irat*, *példáz*: *példázat*, *magyaráz*: *magyarázat*, stb.) az *ábrázat* főnevet. — A nyelvérzéknek hasonló megtévedése eredményezte a székely nyelvjárások *gyámol* igéjét is. (L. ezt itt *gyámoltalan* a.)

Ácsorog. Mivel ma körülbelül azt jelenti, hogy ‚álldogál', azt lehetne hinni, hogy az *áll* ige gyakorító képzős származéka. (Az *l*, vagy akár *ll* hiányát egészen könnyen meg lehetne magya-

rázni). De ha bárcsak 100 évre is visszafelé nyomozzuk történetét, akkor kiderül, hogy nem az *áll* származéka, hanem az — *ásít* rokona! Legrégebben t. i. az volt a jelentése, hogy ‚tátja a száját‘. Vö. pl. *Berzsenyi* Bucsuzás Kemenesaljától c. híres költeményének e helyét: »Ti láttátok az én bölcsőmnek ringását, s *ácsorgó* (= tátott) ajakam első mosolygását«. Ebből később, némely új képzeteknek hozzácsatlakozásával, az a jelentése fejlődött, hogy ‚tátott szájjal, bámulva, tétlenül áll, lebzsel‘, s ma végül, a szájtátás képzetének teljes elejtésével, már csak azt jelenti, hogy ‚tétlenül álldogál, lebzsel‘. Eredeti képzettartalmából tehát semmi sem maradt meg, jelentése teljesen megváltozott.

Ádáz. ‚Dühös, mérges‘ jelentése miatt bizonyára meglepő lesz, hogy ez a szó végeredményben az *áld* ige származéka. — Az *áld* igének egyik gyakorító-visszaható képzős származéka *áldázkodik*, vagy (az *l*-nek nem szokatlan kiesésével, l. erről *átkoz* a.) *ádázkodik*, a székely nyelvjárásokban azt jelenti, hogy ‚áldásokat mond, hálálkodik (pl. koldus)‘. De ugyanott éppen ellenkezőleg azt is jelentheti ez az ige, hogy ‚izgágáskodik, akadékoskodik, kellemetlenkedik‘; sőt a szintén idetartozó *ádázik* (< *áldázik*) és *ádázódik* igék a népnyelvben többfelé egyenesen azt jelentik, hogy ‚dühösködik, dühöng‘. Ez az ellentétes kétféle jelentés, t. i. egyfelől ‚áldásokat mond‘, másfelől pedig ‚dühöng‘, onnan magyarázódik, hogy az *áld* igének — amint ez itt az *átkoz* címszó alatt részletesebben is ki van fejtve, — nem volt mindig olyan kellemes a jelentése, mint ma, mert eredetileg, a magyarság pogány korában, nagyon is kellemetlen volt az *áldás* annak, akit ért. A nyelvjárási *ádázkodik* igének ‚dühösködik, dühöng‘ jelentése tehát az *áld* igének e pogánykori jelentésén alapszik, ‚áldásokat mond, hálálkodik‘ jelentése pedig keresztténykori jelentésén. A köznyelvi *ádáz* melléknév jelentéséből nyilvánvaló, hogy ez is a rossz jelentésű *ádázkodik* igével van kapcsolatban. Még pedig oly módon, hogy a *bátorkodik*: *bátor*, *szëmtelenkëdik*: *szëmtelen*, *irigykëdik*: *irigy*, *dühösködik*: *dühös*-féle szópárok viszonya alapján az *ádázkodik* igéből is elvonódott egy *ádáz* melléknév. Ez a szó tehát úgynevezett téves analógiának köszöni eredetét. (Hasonló esetet l. *merész* a.)

Áfium. Minden művelt magyar ember ismeri régi nyelvünknek e szavát, ha egyebünnen nem, legalább gróf *Zrinyi Miklós* Török *áfium* ellen való orvosság c. politikai iratának a — címéből. És sokan sejtik, vagy hallottak is már valamit róla, hogy ez az *áfium* tulajdonképpen ugyanaz, mint az *ópium*, de nem tudják, hogy hogyan viszonylik egymáshoz ez a két szó, honnan van a köztük észlelhető alaki különbség. — A dolog úgy áll, hogy a görög *opion* szó átkerült egyfelől a török nyelvbe, ott *áfjún* alakban terjedt el, s innen került aztán a XVI. század folyamán a magyarba, ahol *áfium* alakot öltött. (Hogy ez a magyar *áfium* a török *-jún* végződéssel szemben *-ium*-ra végződik, az hasonló végű latin szavak hatására vezetendő vissza). A görög szó azonban

másfelől *ōpium* alakban átkerült a latinba is, innen a németbe és újabbkori orvosi nyelvünk ezt a latin-német alakot a köznyelvben is elterjesztette, úgyhogy a régebbi *áfium* ennek következtében lassanként elavult. A török eredetű *áfium* és a latin-német eredetű *ópium* esete érdekes példája annak, hogy egy és ugyanaz a szó más-más forrásból két ízben is meghonosodhatik egy nyelvben. Ilyen esetek pl. a latinból átvett *trónus*, *papiros*, *punktum*, *stílus*, *januárius*, *februárius*, és a németből átvett *trón*, *papír*, *pont*, *stíl*, *január*, *február*; a szerb-horvátból *galuska*, *mëgye*, *ragya*, *dalia*, *káposzta*, és a tótból *haluska*, a bolgárból *mëzsgye*, *rozsda*, az oszmánli-törökből *deli*, a németből *kompót*; a bolgár-törökből *oroszlán*, az oszmánli törökből *arszlán;* vagy a szlávból *vitéz* és a németből *viking*.

Aggastyán. Aligha kételkedik valaki benne, hogy az *aggastyánt* azért hívják így, mert *agg*. De ha ez a szó csakugyan az *agg* főnév származéka volna, miféle képző volna rajta a *-styán?* Ilyennek nyoma sincsen a magyarban. (A *hadastyán*-ra nem lehet hivatkozni. Ezt t. i. csak a nyelvújítás korában, 1843-ban csinálta *Samarjay Károly*, éppen az *aggastyán* mintájára). Még jobban megrendíti azonban az *agg*-ból való származás hitét az a két körülmény, hogy régen nem *aggastyán*-nak, hanem *ágostyán*-nak hangzott (mai *aggasytán* alakja csak 1767-ből mutatható ki először), s hogy nem is ‚aggastyán, Greis' volt a jelentése, hanem ‚halavány, beteges, göthös'. Sőt egyes nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy ez a szó nem volt megtisztelő arra, akit vele illettek, mert gúnynévnek érezték. Már *Berzsenyi Dániel* is tudta, hogy *ágostyán* > *aggastyán* nem egyéb, mint az *Ágoston* keresztnév, s ezt a magyarázatot a mai magyar nyelvészek is elfogadják. (Keresztnevek, és általában tulajdonnevek, több más esetben is köznevekké váltak, pl. *andalog*, *fruska*, *fukar*, *kaján*, *pecsovics*, *pete*. L. ezeket itt külön). Nem lehetetlen, hogy az Ágoston-rendű remeték, akik többnyire elvénhedt, aggastyán-szabású emberek voltak, adtak alkalmat e szó keletkezésére. Az eredetibb *ágostyán* alak nyilván azért változott utóbb a XVIII. sz. folyamán *aggastyán*-ra, mert a nyelvérzék, persze tévesen, az *agg* szóhoz kapcsolta.

Aggódik. Nem a ‚vén, öreg' jelentésű *agg* főnév származéka, hanem az *agg-ik* igéé, mely csak véletlenül hasonlít a főnévhez, de nincsen vele semmiféle rokonságban. Eredeti jelentése, amely többfelé még ma is megvan a népnyelvben, nem az, hogy ‚fél', hanem az, hogy ‚összehúzódik, összeszorul'. Pl. a tejről, ha főzés közben túróvá húzódik össze, azt mondják, hogy *mëg-aggik* vagy *aggódik*. Néhol az összetöpörödő szőllőről is azt mondják, hogy *mëgaggódik*. A köznyelvben már csak az *aggik* származékai (*aggódik*, *aggaszt*, *aggodalom*) vannak meg, de ezek is már csak átvitt, lelki jelentésben használatosak. E jelentésváltozást (konkrétból lelkivé) az tette lehetővé, hogy az *aggódás* a szorongás, a szív-szorulás érzésével szokott járni. Hasonló jelentésváltozást a magyaron kívül

több más nyelvben is megfigyelhetünk. Pl. a konkrét jelentésű német *enge* és latin *angustia* szavakból származik a lelki jelentésű német *Angst* és francia *angoisse*. Sőt a magyar *szorul* ige még ma is egymás mellett mutatja az *aggódik* igének eredeti konkrét, és átvitt lelki jelentését. Vö. pl. egyfelől: »A falhoz *szorul*«, »Az egész család egyetlen kis szobába *szorult*«, és másfelől: »Majd fogtok ti még *szorulni!*«, Most *szorultok* ugy-e?« (Hasonló eseteket l. *buta* a.)

Agy. A mai magyar nyelvben a koponyában levő velőt jelenti, de ezt a jelentést csak *Bugát Pál* orvos és természettudós ruházta rá 1828-ban. Eredetileg ,koponyá'-t, ,koponyacsont'-ot jelentett (vö. pl., hogy egy XVI. századi irónknál ezt találjuk: Szemeit *agyából* kiváják), s ez az ősi jelentése még ma is kicsillámlik az *agyvelő* összetételből, ha ezt összehasonlítjuk a *csontvelő* és *gerincvelő* összetételekkel. (Ezek t. i. olyan velők, melyek csontban, gerincben és koponyában vannak.) Eszerint *agyon üt* eredetileg nem azt jelentette, hogy ,totschlagen', hanem csak úgy volt értve, mint mikor ma azt mondjuk, hogy *kupán üt*, vagy *fejbe üt*. Vö. pl. a Winkler-kódexben: »Náddal *agyon* verettetöl vala«. De mivel az embert rendesen nem *náddal*, hanem ennél súlyosabb eszközökkel ütötték *agyon* (vagyis kupán, fejbe), úgyhogy legtöbbször bele is halt az ilyen ütésbe, azért *agyon üt* idővel egyjelentésűvé vált ezzel: ,totschlagen'. Az *agyon* ilymódon helyhatározóból ,zu Tode' jelentésű igekötővé vált, s akkor már arról is mondhatták pl., hogy *agyonlőtték*, akit nem fejbe, hanem sziven, vagy testének más nemesebb részén lőttek meg; vagy pl. *agyonnyomni* lehetett valakit, bár a feje egészen érintetlen maradt. Sőt ma már annyira elhomályosult az *agyon* igekötő eredeti jelentése, hogy már *agyonhallgatni* is lehet valakit vagy valamit, pl. egy könyvet, vagy (tréfásan) *agyonbeszélni* valakit.

Agyafúrt. Ma a ravasz, furfangos, tehát rendszerint nagyon is okos embert nevezzük *agyafúrt*-nak. A régi nyelvben azonban, s egyes nyelvjárásokban még ma is, ezenkívül még ,makacs, nyakas, és ,hülye, bolond' jelentése is van e szónak. És nyilván ez az utóbbi jelentése az eredeti, s másik két jelentése nem egyéb, mint e szó ,hülye, bolond' jelentéséhez már kezdettől fogva is hozzátartozó mellékes képzeteknek uralkodó képzetként való előtérbe nyomulása. Közismert dolog ugyanis, hogy a hülyék roppantul makacsok bizonyos külső behatásokkal szemben, másrészt pedig bámulatos ravaszságot képesek kifejteni bizonyos tiltott célok eléréséért. A köznyelvben idővel kiveszett a másik két jelentés és csak a ,ravasz, furfangos' jelentés maradt meg. De miért nevezték el őseink a hülyét, a bolondot ezzel a különös *agyafúrt* szóval?

Hogy az *agyafúrt* valamikor csakugyan olyan embert jelentett, akinek meg van fúrva az *agya*, vagyis a koponyacsontja (vö. itt *agy* a.), azt nyilván bizonyítják e szónak a régiségben és népnyelvben előforduló *fúrtagyú*, *fúrtagyas*, *fejefúrt*, *fúrtfejű* vál-

tozatai is. De az *agyafúrt*, *fúrtagyú* stb. szavaknak megléte továbbá azt is bizonyítja, hogy valamikor őseinknél is meg kellett lennie a koponyacsont szándékos meglékelése, az úgynevezett *trepanatió* szokásának. (Ez a szokás több más őskori népnél is kimutatható, sőt egyes kezdetleges műveltségű népeknél még ma is dívik). Felmerül most természetesen az a további kérdés, hogy kinek és milyen célból lékelték meg a koponyacsontját? Tapasztalati tény, melyről már az ősember is tudott, hogy a koponyának megsérülése, idegen testnek abba való belehatolása rendszerint elmebajokat idéz elő. Az elmebajos emberekről pedig azt hitték, és hiszik a kezdetleges műveltségű népek még ma is, hogy valamely isteni szellem szállotta meg őket, s hogy extázisban, önkívületi állapotban közlekedhetnek, tárgyalhatnak ezzel a megszálló szellemmel. Mivel a rendellenes elméjű emberek könnyen hajlanak az extázisra, azért a bolondokban samán-papnak, jósnak kíválóan alkalmas egyéneket láttak. Az őskorban azonban nem állott rendelkezésre elegendő számú bolond, akiket samán-pappá lehetett volna megtenni. Mesterségesen gyártottak tehát ilyeneket oly módon, hogy egyes arra önként vállalkozó embereknek megfúrták a koponyáját, hogy ennek következtében rendellenes legyen a lelki működésük, extázisra legyenek hajlamosak, s így sűrűn közlekedhessenek a túlvilági szellemekkel. Az *agyafúrt*, *fúrtagyú* stb. szavak tanusága szerint bizonyára a pogány ősmagyarok samánjai, a táltosok között is voltak olyanok, akik csak agyuk szándékos megsértése következtében váltak a táltosi hivatalra alkalmasakká.

Ajak. Volt a régi magyar nyelvben, s van még ma is a népnyelvben egy *áj* alakú főnév, amelynek a jelentése: ‚bevágás, berovás', továbbá ‚hegyszakadék, szűk völgy'. És volt a régi magyar nyelvben egy *-k* kicsinyítő képző, amely egyebek közt a *fark* ~ *farok* (vö. *far*) és *fék*, *fészek*, *hüvelyk*, *vakandok* főneveken is kimutatható. Az *ajak* szó ennek az *áj* főnévnek e *-k* kicsinyítővel való továbbképzése, tehát tulajdonképen azt jelenti, hogy ‚kis bevágás, berovás, nyílásocska'. Az *ajak* képzése módjának elhomályosodásával persze a jelentésnek uralkodó jegye (a ‚bevágás' vagy ‚nyílás') is elhomályosodott s ennek következtében a száj körüli két húsos testrészt kezdte jelenteni az *ajak*. Az ősi magyar észjárás ugyanis egységként fogta fel a páros testrészeket (l. erről *feleség* a.), tehát az a mai szokás, hogy *ajak*-on már csak az egyiket értjük (vagy a felsőt vagy az alsót), bizonyára csak újabb korból való. Az *áj* hosszú *á*-ja és az *ajak* rövid *a*-ja között olyan a hangviszony, mint pl. az egytagú *nyár* és a többtagú *nyarat*, *nyaram*, *nyaralni* alakok között. (L. erről *haza* a. is).

Ajándék. Az *ajánl* ige származéka, eredetileg tehát *ajánldék* alakja volt s azt jelentette, amit f ö l a j á n l o t t a k valakinek. Mivel a magyar nyelv nem nagyon kedveli a mássalhangzók torlódását, azért az *nld* hangok kapcsolatából a középső elem, az *l*, idővel kiesett (vö. pl. **káromlkodik* > *káromkodik*, **panaszlkodik* > *panasz-*

kodik, **bizonylgat > bizonygat)*, s ezen alaki változás következtében a *ajándék* szó nyelvtudatunkban lassanként elszigetelődött alapigéjétől, az *ajánl*-tól. Ez az oka annak, hogy ma már nem érezzük e kettőnek az összetartozását olyan élénken és határozottan, mint pl. a *szándék* és *szán*, *töredék* és *tör*, *folyadék* és *foly*, *hulladék* és *hull* eseteiben. Pedig *(ajánldék >) ajándék* és *ajánl* között is csak ilyen viszony van.

Ájtatos. Eredetére nézve ugyanaz a szó, mint *áhítatos*, de nem ebből származik, hanem ennek egykori *ájajtatos* alakváltozatából. Mindkettőnek közös ősalakja **áhajtatos* volt, s ebből egyfelől *aj > é* hangváltozással *áhétatos > áhítatos* lett, másfelől pedig *h > j* hangváltozással *ájajtatos*, aztán ebből úgynevezett egyszerejtés következtében (l. erről *ëlëgendő* a.) *ájtatos*. Az újabb korban *ájtatos* és *áhítatos* között bizonyos jelentésmegoszlás kezd fejlődni. Vö. pl. *ájtatos* vagy *áhítatos hívek*, de csak *áhítatos csënd*. (L. még *ásít* a.)

Akolbolít. L. *kialkolbolít* a.

Alant. Ez a határozószó nyilván az *al* főnév (vö. *al-ja* vminek) származéka, mint pl. az *al-att*, *al-ól*, *al-á* névutók is, de a végén mutatkozó *-nt* hangsort rendes nyelvtani elemzéssel nem tudjuk megmagyarázni. Feltünő körülmény még az is, hogy csak a XVIII. század vége óta van meg nyelvünkben, régebben mindig *alatt* volt helyette használatban. (Pl. »Az ő elméje igen *alatt* jár«. »Le is menénk, és midőn *alatt* voltunk, kezdénk csudálkozni«). E két körülményből arra lehet következtetni, hogy *alant* a régi *alatt*-nak a rokonjelentésű *lënt* és ellentétes jelentésű *fönt* határozószókkal való összekeveredéséből származott. Mivel gyakran használták ezekkel kapcsolatban, képzeletvegyülés történt, s ennek hatásaként lépett az *alatt* hosszú *tt*-je helyébe az *nt*. (Hasonló eseteket l. *apró-csëprő*, *bárgyú*, *csapláros*, *csuklya*, *csupasz*, *ficsúr*, *hímëz-hámoz*, *ildomos*, *iszákos*, *jobb*, *káptalan*, *mennyi*, *nyargal*, *önt*, *törvénytelen*, *türtőztet* a.)

Alattomos. Kétségtelen, hogy az *alatt* névutó származéka, s a végén levő *-s* is nyilván az ismert melléknévképző, de a közbülső *-m* mivoltáról mai nyelvérzékünk nem képes felvilágosítást adni. — Régibb alakja *alattonos* volt, ez pedig az egykori, ma már elavult *alatton* határozószóból való *-s* képzős melléknév. *Alatton* ugyanazt jelentette, mint *alatt*, s nem egyéb, mint ennek *-n* helyhatározóraggal való újabb, de tulajdonképpen fölösleges megtoldása. (Hasonló pleonasztikus alakok pl. *itten*, *régente*, *széltében*, *fölébe*, *közibe*, *Szögedébe*, *hazulról*, stb.) Ez az egykori *alatton* ma már nem használatos, de továbbragozott *alattomban* alakja ma is közönséges. (Hasonló alakulású határozószó a régi nyelvben: *ëgyetëmben*. L. ezt itt külön *egyetëm* a.) Ebben persze csak a rákövetkező *b* miatt ejtünk az etimologikus *n* helyett *m*-et (vö. pl. az *azonban*, *különben*, *Debrecenben*, *Szebenbe*, *Trencsénből*-féle alakok kiejtését), de a gyakran használt *alattomban* hatása alatt ennek *m*-je idővel az *alattonos* alakba is behatolt. Végeredményként tehát azt mond-

hatjuk, hogy *alattomos* olyan határozószóból képezett melléknév, amilyenek pl. *mögöttes* (országrész), *fölöttes* (hatóság), *együttes, helyettes*, stb., s hogy eszerint tulajdonképpen olyan valakit jelöl, aki *alatt* (régiesen: *alatton*), mintegy földalatt, titokban cselekszik, s persze ártó szándékkal.

Állat. Nyilvánvaló, hogy az *áll* ige származéka. De mért jelenti éppen csak azt, hogy ‚állat', vagyis ‚animal, Tier'? Az is furcsának tetszhetik, hogy a nőket régebben *asszonyi állatok*-nak nevezték. (Öregebb emberek még ma is így imádkoznak az Üdvözlégyben: »Te vagy áldott az *asszonyi állatok* között!«) És valósággal megdöbbenhetünk, ha azt halljuk, hogy egykor még az Istent is *állat*-nak mondták! Pl. az Érdy-kódexben olvashatjuk: »Isten láthatatlan *állat*«; vagy a Debreceni-kódexben: »Isten nagy, tiszta *állat*«. — Mind e feltünő jelenségeknek az az okuk, hogy az *állat* szónak, származása és képzése módjának megfelelően, a régiségben sokkal szélesebb körű jelentése volt mint ma. Jelentette általában mindazt, ami f ö n n á l l, van, létezik, akár élő, akár élettelen. Igy *állat*-nak nevezhették természetesen a sót is (vö.: »Jó *állat* a só«; *Heltai*, Uj Test.), a szeszes italt is (vö.: »Bort és semmi részegítő *állatot* nem fog inni»; *Telegdi*, Evang.), a bűnt is (vö.: »A bűn átkozott *állat*«; *Keresszegi*, Préd.), no meg az asszonyokat is, sőt magát a jó Istent is. Ha éppen azt a fogalmat akarták kifejezni, melyet mi ma az *állat* szóval fejezünk ki, akkor valamilyen e célra alkalmas jelzőt tettek elébe. Pl. azt mondták, hogy *barom-állat*, vagy *oktalan állat*, vagy *lelkes állat*. A földművelő és állattenyésztő magyarok persze felette gyakran használták ezeket a jelzős kifejezéseket, nem csodálhatjuk tehát, hogy idővel e jelzők képzettartalma is hozzákapcsolódott az *állat* szóhoz, úgyhogy ez ennek következtében aztán már egymagában is azt jelenthette, hogy ‚animal, Tier'. (Ez tehát a jelentéstapadásnak, l. erről *fokos* a., olyan esete, mikor nem a jelzőhöz tapadt hozzá a jelzett szó képzettartalma, hanem megfordítva, a jelzett szóhoz a jelzőé. Hasonló eseteket l. *balszerencse, cserje, csuha, hurka, iszákos, költő, marha, olvasó, pete, puska, rántotta, remek, tiszt, tojás* a.) S minthogy az *állat* szónak ilymódon ez a speciális jelentése fejlődött, persze már nem volt nagyon megtisztelő, ha emberre, vagy éppen Istenre is alkalmazták. A szónak ezen és egyéb fogalmak jelölésére való használata tehát lassanként egészen kiment a divatból, s ma már csakis ‚állat'-ot jelent és semmi mást.

Almáriom. Némelyek azt hiszik, hogy talán az *almá*-tól kapta a nevét, mert egyéb ennivalók közt néha egy pár almát is tartanak benne, vagy a tetején. Ez nagy tévedés, mert *almáriom* nyelvünk jövevényszavai sorába tartozik, a latin *armarium* átvétele. Eleinte valószínűleg a mi nyelvünkben is *armárium*-nak vagy *armáriom*-nak hangzott, de utóbb a benne előforduló két *r* közül az első *l*-lé hasontalanult. (Vö. pl. ófelném. *purgāri* > *polgár*, ném. *vierer* > *fillér*, *turipiros* [a. m. *Túr-i piros*] > *tulipiros*, *bolongol* > *baran-*

gol). A latin *arma* szóból származó *armarium* eredetileg olyan szekrényfélét jelentett, melyben a család fegyvereit, harci fölszerelését őrizték. A békésebb időkben már inkább csak ruhaféléket tartottak benne s ma leginkább az asztali készletek elhelyezésére szolgál. Ez a régi szép szavunk azonban, sajnos, kezd kiveszni nyelvünkből, sokan vagy egyáltalán nem ismerik már, vagy nem igen tudják, hogy mit is jelent tulajdonképpen. Lassanként kiszorítja a szépnek éppen nem mondható német *kredenc* szó.

Alpári. Nem mondható ugyan közhasználatú szónak, de mégis elég gyakran hallható és olvasható, úgyhogy valószínűleg minden művelt magyar ember ismeri; s aki ismeri, bizonyára már mindnek feltünt, hogy milyen furcsa szó. Magyarnak látszik, de mi volna az eredete? Talán a. m. *alpár-i*, azaz ama nevezetes *Alpár* síkjáról való? Vagy talán *al-pári?* — Sem egyik, sem másik. Magyaros külseje ellenére is idegen, mégpedig olasz eredetű szó. Az olasz kereskedelmi nyelvből került hozzánk, ahol *al pari*-nak mondják az olyan üzletet, amelyen egyik fél sem nyer, és *al pari* adják vagy veszik az olyan árút, amely ráfizetés nélkül cserélhető el valamely más árúnak ugyanannyi darabjával, amely tehát — nem éppen különösebb értékű. Innen van, hogy a magyarban azt jelenti, hogy ‚közönséges, nem nagybecsű'.

Andalog. Ma a költői nyelv szavai közé tartozik, és gondolatokba való boldog elmerülést, kellemes mélázást jelent. De nem jelentett mindig ilyen szépet. *Dugonics*nál *andalgás* vagy *andalodás* egyszerűen csak szórakozottságot jelent. Sőt még régibb íróknál *neki-andalodik* a. m. ‚nekibolondul', *elantalodik* ‚elbutul', *antalkodás* ‚dőreség, esztelenség' és *antalúl felel*, ‚ostobáúl felel'. Ez utóbbi adatok már elárulják, hogy e szavakban tulajdonképpen az *Antal* keresztnév rejlik. És *Antal* a magyar nép közmondásaiban csakugyan a dőreség, esztelenség, bolondság képviselője. Vö. pl. *Antal a fejed. Megjött Antal Budáról. Van benne módja, mint Antalnak az ebütésben.* Olyanféle szerepe volt tehát nyelvünkben egykor az *Antal* névnek, mint ma a *Pali*-nak, s *antalog* > *andalog* eredetileg azt jelentette, hogy *Antal* módjára, azaz ostobán cselekszik.

Angolna. Tréfás etimologizálgatással néha az *angol* szó családjához szokták kapcsolni, vö. hogy néha *angol nő*, különösen *angol nevelőnő* helyett is azt mondják, hogy *angolna;* de ez persze csak tréfa. Az igazság az, hogy latin eredetű, a lat. *anguilla* átvétele. Eredetileg nálunk is *angillá*nak vagy *ángillá*-nak hangzott, de ebből a magyar hangzóilleszkedés következtében csakhamar *angolla* ~ *ángolla* lett, s ebből fejlődött aztán — azzal a sajátságos *ll* > *ln* változással, melyet az *ámpolna* (lat. *ampulla*) és *kápolna* (lat. *capella*) szavakban is tapasztalunk — a ma is szokásos *angolna* vagy *ángolna* alak.

Anyag. Az ‚anyag' fogalmának kifejezésére nem volt eredeti szavunk a magyarban, régen mindig a latin *materia* szót hasz-

nálták e célra. A nyelvújítás korában azonban kezdték ezt nagyon restelni, s ezért *Baróti Szabó Dávid* 1792-ben új szót képezett e fogalom kifejezésére. De nagyon furcsán járt el, szolgai módon utánozva a latint. Mivel t. i. a latin *materia* a *mater* ‚anya' szóból származik, ő is a magyar *anya* szót vette alapul, hozzáfüggesztvén ehhez egy állítólagos *-g* képzőt. A szó csakhamar elterjedt, annyira, hogy ma már lehetetlen volna ismét kiküszöbölni és helyesebb képzésűvel pótolni.

Apáca. Tréfásan néha úgy szokták felfogni, mintha az *apa* kicsinyítője volna, s ezért *anyácá*-ra is »helyesbítik«. De ennek a tréfás etimologizálgatásnak természetesen semmi komoly alapja sincsen, mert *apáca* nem a magyar *apa* szó származéka, hanem szláv jövevényszó, a szláv *opatica* átvétele. Az *i* kiesése éppen olyan szabályos jelenség, mint pl. a szláv *medenica*, *palica*, *malina*, *kopito* > magyar *medënce, pálca, málna, kapta*-félék esetében. (Hasonló eseteket l. még *cinterem*, *esztendő*, *ifjú*, *káptalan*, *kedd*, *meztelen* a.)

Apró-csëprő. Előtagja világos. De mi az utótagja, *csëprő?* — Ennek az ikerszónak a régi nyelvben kétféle alakja volt: *apró-töprő* és *apró-csëpő*. Az *apró-töprő*-beli *töprő* melléknévi igeneve a ‚zsugorodik' jelentésű *töpör* igének, amelynek egyebek közt a mai *töpöródik* és *töpörtyű* is származékai. *Apró-töprő* (< *apró*, *töprő*) eszerint azt jelentette, hogy ‚apró, összezsugorodó'. Az *apró-csëpő*-beli *csëpő* valószínűleg azonos a *csëpű* (kender vagy len *csëpű*-je) szóval, melynek régebben szintén *csëpő* alakja volt. A ma használatos *apró-csëprő* alak vagy e két régi *apró-töprő* és *apró-csëpő* alak összekeveredéséből keletkezett (hasonló eseteket l. *alant* a.), vagy pedig a képzet-mechanika tökéletlen működésének olyan következménye, amilyent *szëdëtt-vëdëtt* esetében is észlelhetünk. (L. ezt itt külön).

Arc. A mai köznyelv csak ezt az alakját használja, de valamivel régebbi írók müveiből még *orca* alakját is ismerjük. Pl. *orcapirulás*, *orcátlan*, stb. Ennek az *orca* alaknak egykor *arca* mellékalakja is volt, s ebből való elvonásként keletkezett az *arc* alak. A nyelvérzék tévedéséből ugyanis személyragos alaknak kezdték tekinteni az *arca* tőszót, s mikor nem személyragos, hanem ragtalan alakra volt szükség, elvonták belőle ilyennek az *arc* részt, s ez az ilymódon tévedésből keletkezett szó aztán csakhamar közkeletűvé vált. (Hasonló esetek pl. *fej*, *száj*, *háj*, *máj*. L. ezeket itt külön). De mi az az *orca* (> *arca*), amely eszerint az *arc* alaknak a szülőanyja volt? — Nem egyéb, mint az *orr* és *száj* szavak összetétele!

A *száj* szó (l. ezt itt külön) valamikor *szá*-nak hangzott; hogy *orca* is **orcá* volt egykor, azt máig is mutatják *orcá-nak*, *orcá-tól*, *orcá-m*, *orcá-d*, *orcá-tlan*-féle ragos-képzős alakjai. Az egykori **orcá* alakból azért lett *orca*, mert *á*-ja a szó végén állott; ez egészen szabályos rövidülés. (Vö. pl. *fá-t*, *fá-k*, *fá-s*, de: *fa*; *belé-m*, *belé-d*, *belé-nk*, de: *bele*; stb.). Az *r* utáni *sz* > *c* változás is gyakori jelenség; egyebek közt pl. a *Barca*, *Tarca*, *Tarcal*, *Marcal*, *Karcag* föld-

rajzi nevek történetében is megállapítható. És végül a *rr* megrövidülése meg éppen hangtörvényszerű, mert az olyan hosszú mássalhangzó, amely után még egy mássalhangzó következik, minden más esetben is kivétel nélkül megrövidült a kiejtésben. Vö. pl. *állunk*, de csak: *álni*, *fënn* de: *fënségës*, *benn*, de *bent* és l. még *hanyatlik*, *ötvös*, *szëmbeöltő* a.). Az tehát, hogy az *orr* és *száj* szavak összetétele idővel *orca* (> *arca*) alakká fejlődött, alakilag kifogástalanul igazolható. De hogyan jutott az *orr* és *száj* szavak összetétele a ,Gesicht, facies' vagyis ,arc' jelentéshez? — Ez őskori, sajátságos finnugor észjárás eredménye. amely több rokon nyelvben még ma is egészen világos. Pl. a zürjénben *nir-vom* ,arc' (tkp. ,orr-száj'), a vogulban *nol-tus* ,arc', a votjákban *im-nir* ,arc' (mindkettő tkp. ,száj-orr'). Ilyen jelenség volt a magyar *orr-száj* összetételének ,arc' jelentése is. (Hasonló eseteket l. *nép* a.).

Ármány. Ezt a szót ma kétféle jelentésben ismerjük. Mint köznév azt jelenti, hogy ,cselszövés', tulajdonnévként pedig sok ember téves hite szerint a magyarság pogány korában egyik gonosz szellemnek lett volna a neve. Emiatt az *ármány* ~ *Ármány* szót már sokszor azonosították a régi perzsa mitológia gonosz istenének, *Ahriman*-nak a nevével. Pogány őseinknek azonban sohasem volt *Ármány* nevű istenük, *Ármány* alakja csak *Vörösmarthy* költői képzeletének terméke. Mivel Zalán futása című eposzában (megjel. 1825-ben) a magyarokat védő s *Hadúr*-nak elnevezett (l. ezt itt külön) istennel szemben a magyarok iránt ellenséges isteni szellemet is akart szerepeltetni, azért a perzsa mitológia *Ormuzd* és *Ahriman*-jának példájára, s a ,cselszövés' jelentésű *ármány* alapján kigondolta *Ármány* alakját. Az állítólagos pogánykori magyar *Ármány* istenségnek tehát csak ez a története. De mi a története a ,cselszövés' jelentésű *ármány* köznévnek?

Elég meglepő bizonyára, hogy ez a szó német eredetű. A mai német *armer Mann* helyett a középfelnémet nyelv korában azt mondták, hogy *armman* vagy *arman*. Ez az összetétel nemcsak azt jelentette, hogy ,szegény ember', hanem emellett ,paraszt, jobbágy, alattvaló' jelentése is fejlődött. (Ugyanilyen jelentésváltozás észlelhető a mi nyelvünk történetében is, mert *szegény embër* és *szegény nép*, *szegénység* régen nálunk is sokszor ,paraszt, jobbágy' és ,parasztság, jobbágyság, nép' értelmében volt használatos). Ez a német *arman* szó a XVI. sz. folyamán *ármányos* alakban és ,paraszt' jelentéssel nálunk is meghonosodott. Hogy nálunk régen mindig csak ez a továbbképzett *ármányos* alak fordult elő, az nem lehet e származtatás akadálya, mert az *-s* képzővel való megtoldás az idegen *ármány* szónak csak olyan megmagyarosítása volt, mint pl. ném. *Fuhrmann* > magy. nyelvj. *furmányos*, ném. *Zimmermann* > magy. nyelvj. *cëmërmányos*, szláv *mesar* > magy. *mészáros*, szláv *krčmar* > magy. *korcsmáros*. (L. még *csapláros* a.) Nálunk valószínűleg az ellenséges német katonaság útján terjedt el, mert a XVII. sz.-i *Otrokocsi Fóris Ferenc* állítása szerint akkor még jobbára csak

katonák használták, s azokra a parasztokra és egyéb lakosokra alkalmazták, akik a szerteszéjjel kóborló katonákat üldözni szokták. Éppen ezért az *ármányos* szónak nálunk már kezdettől fogva valami megbélyegző, lealázó mellékértelme volt, körülbelül annyit tett, hogy ‚huncut paraszt'. Ebből vonta el aztán a nyelvújítás korában (1816-ban) *Helmeczy Mihály* az *ármány* szót. Ő eleinte a ‚ravaszság' jelentését tulajdonította neki, de később az ehhez elég közelálló ‚cselszövés' jelentésben kezdték használni. S mikor *Szenvey Károly* 1841-ben *Ármány és Szerelem* címén fordította le Schiller híres *Kabale und Liebe*-jét, ez a színdarab csakhamar országszerte ismertté tette ezt a nyelvújításkori *ármány* szót.

Arszlán. L. *oroszlán* a.

Ásít. Régebben *h*-val *áhsít*-nak írták, s ez azt bizonyítja, hogy az ásításkor hallatszó *áh*-féle indulatszóból keletkezett a gyakorító *-s* és a mozzanatos *-ít* igeképzőkkel. — Ugyanennek az *áhsít* (> *ásít*) igének gyakorító *-s* nélküli párja az *áhít* ige. Ennek mai lelki jelentése nyilván már másodlagos fejlemény; eredeti, első jelentése bizonyára csak ‚(*áh* hangsor kiséretében) sóhajt' volt és ebből fejlődött aztán később mai ‚etwas sehnlich wünschen' jelentése. (Hasonló eseteket l. *buta* a. És l. még *ájtatos* a. is).

Asztalnok. Könnyen azt hihetné az ember, hogy az *asztal* szóból van képezve a *-nok (-nök)* főnévképzővel, s éppen így *tárnok*, *udvarnok*, *bajnok* is a *tár*, *udvar*, *baj* főnévből. Azonban nem így van, mert külön vettük át a szlávból az *asztal*, *tár*, *udvar*, *baj* szavakat és ismét külön (már magában a szlávban az előbbiekből képezve) az *asztalnok*, *tárnok*, *udvarnok*, *bajnok* szavakat. (Pl. szl. *stol* > m. *asztal*, szl. *boj* > m. *baj*, és szl. *stolnik* > m. *asztalnok*, szl. *bojnik* > m. *bajnok*). E *-nok* végű főnevek tehát nem a magyarban keletkeztek; de mivel az ilyen *asztal*: *asztalnok*, *udvar*: *udvarnok*-féle szópárok alakja és jelentése között éppen olyan állandó volt a viszony, mint pl. az *asztal*: *asztalos*, *lakat*: *lakatos*, *bolt*: *boltos*-féle szópároké között, azért a magyar ember nyelvérzéke képzői szerepet érzett ki a *-nok* szóvégből, s ezért már régen a *tál* mellé is keletkezett *tálnok*, és *pohár*, *fegyver* mellé is *pohárnok*, *fegyvernök*. Mind e szópárok alapján a XVIII. sz. végén már valóságos főnévképzőnek érezték ezt a *-nok* (*-nök*) szóvéget s ezért a nyelvújítók egyre-másra képeztek vele új főneveket. Ha (a fennebbiek példájára) csak főnévi alapszavakból képeztek volna újakat, akkor eljárásuk nem volna komolyan kifogásolható, de hozzátették igetőhöz is, pl. *írnok*, *ülnök*, *mérnök*, *vésnök*, *védnök* (az ilyenek kigúnyolásául csinálta aztán *Mikszáth Kálmán* a ném. *Streber* fordítására az *akarnok* szót), sőt még kegyetlenül megcsonkított igékhez is, pl. *előlülnök* helyett *elnök*, *gyakorolnok* h. *gyakornok*, *zsarolnok* h. *zsarnok*. Mindezek keletkezésük korában nagyon sértették az ép nyelvérzéket, s ezért hibás képzések voltak, de körülbelül 100 esztendős használatuk következtében ma már teljesen megszoktuk őket.

Átkoz. A jelentések nagy eltérése miatt szinte hihetetlennek látszik ugyan, de mégis kétségtelenül bizonyítható tény, hogy *átkoz* az *áld* ige származéka.

A hangalakjukban mutatkozó mai eltérés könnyen érthető. Először is világos, hogy az *átkoz t* hangja az *áld d*-jével szemben egészen szabályos jelenség, mert hiszen a magyar nyelvnek egyik általános érvényű hangtörvénye szerint a zöngétlen *k* előtt bármely zöngés mássalhangzónak, tehát a *d*-nek is, szintén zöngétlenné kell válnia a kiejtésben. Pl. az *ebédkor*, *Vadkert*, *imádkozik*, *fogadkozik* szavakat helyesírásunk etimologizáló szokása szerint *d*-vel írjuk ugyan, de ejteni mindig *ebétkor*, *Vatkert*, *imátkozik*, *fogatkozik* alakokat ejtünk. Amíg az *áltkoz* vagy *átkoz* igének az *áld*-ból való származása tudatos volt, mindaddig persze ezt is *d*-vel írták (pl. a XVI. sz.-i *Komjáthy*-nál is még *ádkoz*), de amint összetartozásuk a nyelvérzék számára lassanként elhomályosult, a valóságos kiejtésnek megfelelően természetesen már *t*-vel írták. (A származás feltüntetése helyett a kiejtés szerint való írásnak ilyen eseteit l. még *boncol, büszke*, *evickél, keszkenő, kesztyű*, *küszködik, reszket, roncsol* és *szitok* a.). A másik alaki eltérésnek, t. i. az *l* hiányának magyarázata szintén nem okoz nehézséget, mert olyan *l*, amely állandóan magánhangzó után és mássalhangzó előtt állott, az egész magyar nyelvterületen kivétel nélkül elveszett, s nem egy ilyen *l* nélküli alak jutott be az irodalmi nyelvbe is. Pl. *hódol*, *tódul*, *Hernád*, *szét*, *át*, *átall*, *Bernát*, *Ozsvát*, *tőgy*, *ágyú*, *fészer*, *úca* (> *utca*), *Gácsország*, *ón*, *tányér*. És ilyenek *áld* mellett *ádáz* és *átkoz* is. — Az *áld* és *átkoz* közötti alakbeli eltérések tehát könnyen érthetők. De hogyan magyarázható meg a jelentésük közötti nagy eltérés? Ehhez először is tudnunk kell, hogy az *áld* ige nem jelentette mindig azt, amit ma, t. i. ‚segnen, benedico‘, hanem eredetileg azt a fogalmat jelentette, melyet ma az *áldoz* igével fejezünk ki, t. i. ‚opfern, sacrifico‘. Az Árpád-kori oklevelekben pl. még gyakran van szó *áldó* kutakról, vagyis olyan forrásokról, melyek mellett pogány őseink az ő isteneiknek áldoztak. Kiderült továbbá a kezdetleges műveltségű népek hitének és vallásos szertartásainak megfigyeléséből, hogy az áldozás és áldozat nem egyéb, mint a gonosz szellemek haragjának kiengesztelése bizonyos tárgyaknak vagy személyeknek az ő tulajdonukul való fölajánlása által. Akit föláldoztak (régi nyelven: *áldottak, föláldottak*, *eláldkoztak)*, azt gyakran életben hagyták ugyan, de az *ő* személye e föláldozás következtében *tabuvá* vált és ennek következtében számtalan tilalomnak volt alávetve. *Áldätni* tehát egy pogány magyar számára éppen nem volt kellemes dolog, és aki minduntalan **áldkozott*, az bizony nem végzett dicséretreméltó dolgot. Ezt a kellemetlen jelentést őrizte meg napjainkig az *áld* igének *átkoz* (< **áldkoz*) származéka.

Később, a kereszténység fölvétele után, lényegesen megváltoztak ebben a tekintetben a viszonyok. Az evangéliumok kegyes,

szeretettől áradó Istenének föláldatni már nem teher volt, hanem öröm, a legnagyobb boldogság forrása. Az *áldás* tehát most már jót jelentett, és a lehető legjobbat akkor kívánták valakinek, ha azt kívánták neki, hogy ne is akárki, hanem maga a jó Isten *áldja mëg* őt.

Atlasz. Így nevezünk bizonyos finomabb fajta szövetet is, meg térképes könyvet is, de ennek a két jelentésnek semmi köze egymáshoz, nem egymásból fejlődtek. Hangalakjára ugyan véletlenül egyező, de egyébként egymástól teljesen független, más-más eredetű két szó ez. (Olyan eset ez, mint amilyenek pl. *vár* és *vár*, *fél* és *fél*, *orgona* és *orgona*-virág, stb.). A szövet jelentésű *atlasz* szót a törökből kaptuk, a térképes könyv jelentésűt pedig a németből. Ez utóbbiról megemlíthető, hogy már átvettük volt egyszer régebben a latin nyelvből *átlás* alakban, de a XIX. sz. első felében, mikor a németnek nyelvünkre gyakorolt hatása nagy mértékben fokozódott, másodszor is átvettük a németből *atlasz* alakban; s ez a német eredetű *atlasz* alak csakhamar teljesen kiszorította a régebbi latin eredetű *átlás* alakot. (Ugyanegy szónak más-más nyelvekből való kétszeri átvételére l. az *áfium* cikket). Megjegyezhető még, hogy a térképes könyveket *Mercatornak* 1595-ben megjelent *Atlasz* c. ilynemű munkája óta nevezik e névvel. *Mercator* a maga munkáját a mithológiai *Atlasz*-ról nevezte el.

Bagó. Nem egyéb, mint a *bagoly* szó. Csekély értékű, nem sokra becsült dolgokat magyar népünk több esetben tréfából, vagy gúnyosan a *bagoly* jelzővel illetett. Pl. a törvénytelen házasság: *bagoly-hit*, a közönséges csicseri-borsó: *bagoly-borsó*, bizonyos bozontos kutyafajta: *bagoly-ëb*, a meggyengült kerékfalhoz támaszul odaütött ágasfa: *bagoly-láb*, bizonyos süvegfajta: *bagoly-süveg*, az aszalt alma vagy körte: *bagoly-tüdő*. Éppen így a szívás után a pipa alján megmaradt dohányt is, melyet rágni szoktak, mint valami rossz, szíjas húst, tréfásan *bagoly-hús*-nak nevezte el a nép. Akkor, mikor a *bagoly* szó végén a mai *ly* (>*j*) helyén még *l* volt, a *bagol-hús*-ból szabályos hangváltozással *bagó-hús* lett (éppen így van a fennebbiek helyett *bagó-hit*, stb. is), s ezen összetételnek *bagó* előtagja aztán jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) a mai jelentéssel önálló főnévként vált ki. Szolnok-Doboka megyében később, csak az *l*>*ly*>*j* változás kora után történt e kiválás, ezért ott *bagó* helyett *bagoj*-nak hívják a ‚Kautaback'-ot.

Bajtárs és **pajtás.** A legtöbb ember azt gondolja, hogy *pajtás* nem lehet egyéb, mint a *bajtárs* szónak hanyag kiejtés következtében való elrontása. De ez már csak azért sem lehetséges, mert *bajtárs* sokkal fiatalabb szó, mint *pajtás*. Az előbbi ugyanis csak a XVIII. sz. közepe táján keletkezett, *pajtás* ellenben már jóval korábbról is kimutatható. Nem a *bajtárs*-ból keletkezett tehát a *pajtás*, hanem ellenkezőleg, az érthetetlen *pajtás* vagy *pajtárs* szót (mert ilyen alakja is volt régebben), értelmesítették egyes írók olyan módon, hogy *bajtárs*-nak kezdték írni és ejteni (ez tehát

olyan irodalmi népetimológia, mint amilyeneket a *tálca*, *utca* és *vezér* szavak történetében is láthatunk), s ez a világosan érthető *bajtárs* szó ennek következtében csakhamar általánosan elterjedt az irodalmi nyelvben és a köznyelvben. (A nép nyelve azonban még ma sem használja). Milyen eredetű tehát a *pajtás* szó, ha nem lehet a *bajtárs* elváltozása?

Második szótagja mindenesetre azonos a *társ* főnévvel, mert ez a rejtélyes szó régebben és gyakrabban fordul elő *pajtárs*, mintsem *pajtás* alakban. Ha tehát utótagja a *társ* főnév, akkor bizonyára elhomályosult összetétel. Hogy mi az összetétel előtagja, arra először is az a körülmény vet némi világot, hogy e szónak régebben *pajktárs* alakja is volt. Ennek *k*-ja nem lehet inetimologikus mássalhangzó, mert ilyen hangtani helyzetben egészen példátlan volna ilyennek fejlődése. Tehát nyilván eredetibb hangállapotot őrzött meg a *pajktárs* alak, melyből úgy keletkezett a *pajtárs* (>*pajtás*) alak, hogy *k*-ja a mássalhangzók torlódása miatt kiesett; ugyanúgy, mint ahogyan pl. a német *Punkt*-ból és *Schenktisch*-ből *pont* és *söntés* lett a magyarban, vagy eredetibb **osktáblá*-ból *ostábla*. (Ez egy sakk-féle játéknak volt a neve. Mássalhangzók kiesésének hasonló eseteit l. még *ajándék* és *emlék* a.) Nem lesz most már nehéz felismerni ezen egykori **pajk* főnévnek a származékát a ma is közhasználatú *pajkos* melléknévben, melynek *k*-ja természetesen azért maradt meg, mert nem következett utána még egy mássalhangzó. Ez az egykori **pajk* főnév aligha lehetett egyéb, mint az ,inas' jelentésű oszmánli-török *peik*, mely az oláhban és a szerbben is meghonosult s hozzánk valószinűleg szerb közvetítéssel került. Figyelembe véve a török és szerb *peik*, a magyar *pajktárs* (> *pajtárs* >*pajtás*) és *pajkos* jelentéseit, valószinűnek tarthatjuk, hogy a **pajk* szó nálunk ,gyermek' jelentésben volt járatos, hogy tehát *pajk-társ*-nak ,gyermek-társ, játszó-társ', *pajkos*-nak pedig ,gyerekes' volt az eredeti jelentése. Ez utóbbiból aztán később, a **pajk* elavulása után, a mai ,csintalan' jelentés fejlődött.

Baka, boka és **bakancs.** A mai közismert *boka* szónak eredetileg *baka* alakja volt; ennek első *a*-ja csak a *bakát*, *bakám*, *bakázni*-féle ragos-képzős alakok *á*-jának hasontalanító hatása következtében vált *o*-vá. Mikor a *boka* szó még *baka* alakú volt, a *baka-bőr* összetétel azt a bőrt jelentette, amely a bokát és tájékát, az alsó lábszárt fedte. Ebben az összetételben a *baka* szó jelentéstapadás útján (l. erről *fokos* a.) azt a jelentést kapta, hogy ,marha lábszárbőre (melyből bocskort szoktak készíteni)'. A *baka* szónak e jelentése következtében annak az olcsóbbfajta lábbelinek, melyet ebből a bőrből a katonák számára készítettek, persze *baka-lábbeli* volt a neve. Ebből az összetételből újabb jelentéstapadással megint kivált a *baka* szó, most már azzal a jelentéssel, hogy ,bokáig érő kurta lábbeli', s ebből származott *-cs* kicsinyítő képzővel a *bakacs* szó, amelynek *-n* járulékhanggal bővült *bakancs*

alakja a köznyelvbe és irodalmi nyelvbe is bejutott. (Ilyen inetimologikus *n* van a *bogáncs*, *bilincs*, *loncsos*, *harminc*, *Velënce*, *gerinc*, *suhanc*, *kunkorodik*, *fintorodik*, *peñderít*, *lappang*, *melenget*, *töngëlic*, *barlang* szavakban is). Ennek *-s* képzős származéka a ,gyalogos katona' jelentésű *bakancsos* szó, s ennek a nép körében támadt tréfás. játszi rövidítése a mai *baka*. Ez a szó nem nagyon régi; körülbelül 100 évvel ezelőtt jutott be a nép nyelvéből előbb a köznyelvbe, majd innen az irodalmi nyelvbe is.

Bakancs. L. *baka* a.

Balga. Ebben az alakjában csak a nyelvújítás óta ismeretes; *Baróti Szabó Dávid* vonta el 1777-ben a régibb *balgatag*ból. Ennek a *balgatag* szónak *bolgatag* és *bolygatag* alakváltozásai is vannak, és nemcsak az a jelentése van, hogy ,bolond, esztelen, dőre', hanem régebben azt is jelentette, hogy ,bolyongó' vagy ,ingadozó'. Pl. *Pázmány* prédikációinak egy helyén olvassuk: »Elfáradtam *balgatag* (= ide-oda bolyongó) csavargásomban«; vagy *Miskolczi Gáspár* Jeles Vadkertjében: »A gödény nagy, nehéz és *balgatag* (= ingadozó járású) madár«. Nyilván ez a *balgatag*-nak eredeti jelentése, s a másik a lelki jelentésű, csak képletes értelemben való használat eredménye. (Hasonló eseteket l. *buta* a.) Ebből pedig az következik, hogy *balgatag* (~ *bolygatag*), amelyből a *balga* szót elvonták, olyan melléknévi származéka a *bolyog* ige régibb *bolog* alakjának, mint amilyenek pl. *fú*, *ing*, *leng*, *forog* mellett *fuvatag*, *ingatag*, *lengeteg*, *fergeteg*.

Balszerencse. Miért nevezzük a szerencsétlenséget *bal* szerencsének? Hiszen akkor a szerencsét tulajdonképpen *jobb* szerencsének kellene neveznünk. — *Szërëncse* eredetileg nem azt jelentette, amit ma, t. i. ,Glück', hanem egyszerűen ,sors' volt a jelentése, amely lehetett akár kedvező, akár kedvezőtlen. A kedvező sorsot aztán *jó szërëncsé*-nek nevezték, a kedvezőtlent pedig *bal szërëncsé*-nek, mert *bal* régen nemcsak azt jelentette, hogy ,link, links', mint a mai nyelvben (pl. *bal kéz*, *bal part*), hanem még azt is, hogy ,rossz', sőt ,gonosz'. Pl. egy XVI. századi krónikában azt olvassuk Mátyás királyról, hogy: »Táborával méne *bal* Bécsre«. Ennek a ,rossz' jelentésű *bal* szónak persze nem *jobb*, hanem *jó* az ellentéte, ezért tehát régen a *bal szërëncse* ellentéte is *jó szërëncse* volt. Mivel azonban a *jó szërëncsét* mindig sokkal gyakrabban emlegették, mint a *balt*, azért a *jó* jelzőnek képzettartalma idővel hozzátapadt jelzett szavához (hasonló eseteket l. *állat* a.) s azóta *szërëncse* már egymagára is azt jelenti, hogy ,jó, kedvező sors'. A *jószërëncse* összetétel ennek következtében fölöslegessé válván, lassanként elavult, a *balszërëncse* ellenben (a *szërëncsétlenség* mellett) máig is megőrződött. — A *bal* szónak e ,rossz' jelentése különben még néhány más összetételben is megmaradt. Pl. *baleset*, *balhit*, *balvélemény*, *balitélet*.

Banya. Ennek a szónak igazán érdekes a története. Megértéséhez először is tudnunk kell, hogy a középfoknak (pl. *nagyobb*,

szorgalmasabb, stb.) eredetileg nem hosszú, hanem rövid *-b* volt a képzője (l. erről *szëbb* a. is), és hogy a *nagyanyá*-t egykor *jobbanyá*-nak hívták, vagy a *jó*-nak akkori középfokával: *jóbanyá*-nak. Ebben a *jóbanya* összetételben tehát *jób* (a *jó* középfoka) volt az előtag, *anya* pedig az utótag. Idővel azonban a *jób* középfoknak megváltozott az alakja, *jobb* lett belőle (— hogy miért, azt l. itt *jobb* a. —) s ennek következtében lassanként feledésbe merült annak a tudata, hogy a *jóbanya* összetételben a *jó* középfoka rejlik. De a jóság fogalma mégis érezhető volt benne továbbra is, s ezért a nyelvérzék, könnyen érthető tévedésből, *jó* és *banya* részekre tagolta az összetételt. Minthogy pedig az összetett *jóbanya* szó jóságos, kedves öregasszonyt jelentett, az egyszerű *banya* szó immár csakis olyan öregasszonyt jelenthetett, akit nem illetett meg a *jó* jelző. Így, a nyelvérzéknek ilyen tévedéséből keletkezett ez a furcsa *banya* szó, amely nem egyéb, mint az *anya* szó, csakhogy az elejére odaragadt a középfok képzőjének egykori rövid *-b*-je! (Hasonló eseteket l. *vármëgye, vegyít* és *veszékël* a.)

Banya-kemence. A magyar alföldi parasztházak kúpalakú nagy sárkemencéjének *banya* jelzőjét nyelvérzékünk valamilyen homályos módon a ‚gonosz vén asszony' jelentésű *banya* szóval hozza kapcsolatba. Valószínűleg úgy képzelik sokan, hogy tréfásan nevezték el az ilyet *banya*-kemencének, mert hasonlít egy jól megtermett kövér banyához, vagy talán azért, mert vénasszonyok szoktak a kuckójában melegedni. De ez határozottan téves magyarázat, mert az ilyen kemencét eredetileg nem *banya*-, hanem *bánya*-kemencének hitták, tehát jelzőjének nem lehet semmi köze a *banya* szóhoz, mert hiszen ennek sohasem volt *bánya* alakja. Hogy miért nevezték el a *bányá*-ról, az persze még kevésbé érthető. De a mai *bánya* szóhoz sincsen semmi köze, hanem egészen más a története a parasztkemence *bánya* > *banya* jelzőjének.

Az ilyenfajta kemencék sárfala régebben teli volt dugdosva, fenekükkel befelé, nyílásukkal kifelé fordított cserépbögrékkel, aminek az volt a célja, hogy a kemencének meleget árasztó felülete ezáltal megsokszorozódjék. Az ilyen bögrét hitták egykor egy ma már elavult (egyébként szláv eredetű) szóval *bányá*nak, s ezért kapta az ilyen *bányák*-kal telidugdosott kemence a *bánya-kemënce* nevet. (Vö. hogy a fazekas-kemencét, vagyis azt, amelyben ez a mesterember az ő bögréit és mindenféle cserépedényeit keményre égeti, szintén *bánya-kemëncé*-nek hitták). Nem a ‚Bergwerk' jelentésű *bánya*, hanem ez a ‚bögre' jelentésű *bánya* szó rejlik tehát a *bánya-kemënce* előtagjában. Az az egykori szokás, hogy a parasztkemence sárfalát ilyen cserépbögrékkel dugdosták teli, az idők folyamán kiment ugyan a divatból, de azért az ilyen (ma már bögre nélküli) kemencét csak továbbra is régi nevén *bánya-kemencé*-nek nevezték. (Vö. pl., hogy az az eszköz, amellyel írunk, már régen nem a lúdtoll többé, de azért még ma is *toll*-nak nevezzük). De mikor a ‚bögre' jelentésű *bánya* szó is elavult, s csak a ‚Berg-

werk' jelentésű *bánya* maradt használatban, a nyelvérzék számára teljességgel érthetetlenné vált, hogy miért hívják az ilyen kemencét *bánya*-kemencének. A népetimológia tehát idővel olyan módon »értelmesítette« ezt az elnevezést, hogy *banya*-kemencévé alakította át.

Barangol. Régebben *borongol* alakja is volt, tehát valószínű, hogy *l — l > r — l* hangváltozás útján keletkezett korábbi **bolongol*-ból, a *bolyong > *bolong* igének gyakorító *-l* képzős származékából. (Hasonló hangváltozásokat l. *almáriom* a.)

Barát. E szavunknak két meglehetősen eltérő jelentése van: ,Freund, amicus' és ,szerzetes'. Tudni méltó, hogy a második jelentés nem a magyarban fejlődött az elsőből, hanem már mindkét jelentéssel együtt vettük át ezt a szót a keresztény hitre való áttéréssel kapcsolatban a horvát-szlovén nyelvből. — A horvát-szlovén *brat* — vö. még a Halotti Beszédben is «scerelmes *bratym*«, olv. *brátim* vagy *brátim*, a. m. ,barátaim' — a latin egyházi nyelv hatása alatt vette fel eredeti ,testvér, jóbarát' jelentése mellé másodikul a ,szerzetes' jelentést is. A latin *frater* szó ugyanis mindkét jelentésben volt használatos. A ,szerzetes' jelentést pedig azért kapta a latin *frater* szó, mert a szerzeteseket általában testvérnek szólították, úgyhogy ennek következtében végül a szerzetesek hivatalos nevévé vált a *frater* szó. Ugyanilyen egyházi hatás alatt vette fel a német *Bruder* is a ,szerzetes' jelentést. Pl. *Bruder Martin.*

Barátfüle. Egy lekvárral töltött táskaféle főtt tészta neve. (Másként: *lekváros dërëlye*). Állítólag onnan kapta nevét, hogy Martinuzzi Fráter György (Izabella királynő mindenható minisztere) füléhez hasonlították, amely belül szőrös volt.

Bárgyú. E szó történetéből csak annyit tudunk bizonyosan, hogy eredetileg tájszó volt, s hogy a nyelvújítók vitték be az irodalmi nyelvbe. *Szarvas Gábor* valószínű véleménye szerint »alkalmasint a népies *borgyú* ,borju' szónak a módosulata«. E szerint a szó dunántúli származású volna, mert ott van a *borjú* szónak e nyelvjárásokban hangtörvényszerű *borgyú* alakja. A *bárgyú* feltünő *á* hangja talán a *bámul* szó lélektani hatásából magyarázható. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Batka. Ma már csak ebben a szólásban él: »Nem ér egy *fabatkát* sem«. A *batka* szó, amelynek régen *bapka* alakja volt, egy fillér-féle apró pénznemnek volt a neve. Ez a *bapka* (> *batka*) nevű pénz ugyan külföldi, valószínűleg cseh eredetű (nálunk 1526-tól 1548-ig volt forgalomban), de maga a *bapka* szó úgylátszik magyar, a *bab* kicsinyítő képzős származéka, mert »egy *fabatkát* sem ér« helyett régen azt mondták s néhol még ma is mondják, hogy »egy *babot* sem ér«. Valószínűleg úgy áll tehát a dolog, hogy a régi magyar *babka*, vagy a kiejtés szerint írva: *bapka*, mint jövevényszó átkerült a csehekhez, ott egy bizonyos apró pénznemnek vált a nevévé, s aztán e pénzfajtával együtt, ennek neveként, ismét

visszakerült a magyarba. A *fabapka* (> *fabatka*) persze nem volt valóságos pénz. A *fa* jelzővel csak még nyomatékosabban akarták kifejezni a *bapka* csekély értékét.

Becéz. A ‚borju' jelentésű *bëce* (másként *boci*) származéka. Mivel a tehén nyalni szokta a borját, azért az anyjától nagyon dédelgetett, kényeztetett gyermeket is *bëcé-nek* mondják. *Bëcézni vkit* tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy úgy bánni vele, mint ahogyan a tehén bánik a borjával, vagyis ‚nyalni-falni'. Ebből fejlődött ki aztán utóbb az általánosabb ‚kényeztetni' jelentés.

Bélpoklos. Igy hívják tudvalevőleg azt a szerencsétlent, aki leprában, e régebben nálunk is igen elterjedt szörnyű betegségben szenved. Akár úgy elemezzük ezt a szót, hogy *bél-poklos*, akár úgy, hogy a *bélpokol* főnév *-s* képzős származéka: mai nyelvérzékünk számára egyformán homályos a keletkezése módja. A *bél* és *poklos* szavak összetételéből azért nem származhatott, mert olyan összetett mellékneveket, melyeknek előtagja főnév, csak a nyelvújítás korában kezdtek nálunk német mintára alkotni (vö. *vízbő*, *vérszëgény*, *hithű*, *harcképes*, *jogérvényës*, *vámmentes*, stb.), *bélpoklos* pedig már a XVI. sz.-i Domonkos-kódexben is előfordul. Tehát csak a régi ‚bélpoklosság, lepra' jelentésű *bélpokol* főnév továbbképzése lehet. De ezen magyarázat mellett is felmerül, először az a kérdés, hogy miért nevezték ezt a betegséget *bél*-pokol-nak (s a benne szenvedőt *bélpoklos*-nak), holott a bélpoklosság nem a beleknek, hanem elsősorban a test felületének volt szörnyű betegsége, másodszor pedig az a kérdés, hogy hogyan válhatott a *pokol* szó e betegség nevévé.

Őseink nemcsak *bél-*, hanem *bőr-pokol* nevű betegséget is ismertek, s az előbbi éppen az utóbbitól való megkülönböztetés céljából kapta nevét. *Bőr-pokol*-nak azt nevezték, melynek fekélyei, kiütései a bőr felületén támadtak, *bél-pokol*-nak pedig azt, amelynél a test belsejében, közvetlenül a bőr alatt képződtek kemény daganatok s csak ezeknek kifakadása következtében jelentkeztek a test felületén gyorsan elharapódzó fekélyek és sebek. A *bél-pokol*-beli *bél* szónak tehát nem ‚Darm, viscus', hanem ‚belső' a jelentése, mint (ekénél) a *béldeszka*, (járomnál) a *bélfa*, (szövetnél) a *bélfonál*, (malomban) a *bélkerék* előtagjáé.

Annak megértéséhez, hogy hogyan válhatott a *pokol* szó a betegség nevévé, tudnunk kell, hogy *pokol* a régi magyar nyelvben nemcsak azt jelentette, hogy ‚Hölle, infernus', amit ma is jelent, hanem még azt is, hogy ‚rossz'. Pl. egy XVI. sz.-i levélből: »Sem nekik, sem egyebeknek *pokol* példát nem akarunk adnia«; vagy egy régi csízió szerint: »Az farkas, ha ordít, *pokol* üdőt jegyez«; vagy a XVII. sz.-i *Balásfi Tamás*nál: »Akár jó!, akár *poklúl* essék a dolog, csak mégis láttassék, hogy...« Ahogyan már most Dunántúl (különösen Somogyban) a *lues*-t a *rossz* jelzővel *rosszseb*-nek (s az összetétel elhomályosodásával *rosseb*-nek) nevezik, éppen úgy jelöltek régen és jelölnek a nép nyelvében még ma is

különféle többé-kevésbé rosszindulatú bőrbajokat, fekélyeket a *pokol* jelzővel. Pl. *pokol-fakadék*, *pokol-kelet*, *pokol-sënnyedék*, *pokol-szökés*, *pokol-var*. E különféle betegség-nevekből a *pokol* jelző idővel jelentéstapadás útján, ‚veszedelmes bőrbaj' jelentéssel önálló főnévként vált ki, s az ilyen betegségben szenvedőt aztán általában *poklos*-nak nevezték. Aki *bőr-pokol*-ban szenvedett, azt *bőrpoklos*-nak nevezték, akinek pedig az úgy látszik sokkal veszedelmesebb *bél-pokol* volt a baja, azt természetesen *bélpoklos*-nak.

Beszél. Nyilvánvaló, hogy a *beszéd* főnév származéka, de mai nyelvérzékünk már nem adhat felvilágosítást a köztük levő kapcsolat természetéről. — A *beszél* ige régebben *beszéll*-nek hangzott. A régi nyelvben (és többfelé a mai népnyelvben is) egészen közönségesek pl. az ilyen alakok: *beszélleni*, *beszéllëk*, *beszéllenek*, *beszéllëtt*, *beszéllëttünk* stb. Mivel tudjuk, hogy a *hallani*, *vallani*, *ülleni* (ünnepet ülni), *elleni* igékben és a *villa* és *szőllő* főnevekben is *dl*-ből lett az *ll*, nincsen okunk benne kételkedni, hogy *beszélleni* is korábban **beszédleni* volt, vagyis hogy a *beszéd* főnév *-l* képzős származéka. Csak olyan viszony van tehát (**beszédl* > *beszéll* >)*beszél* és *beszéd* között, mint pl. *énekël*, *szól*, *táncol*, *tüzel* és *ének*, *szó*, *tánc*, *tűz* között.

Birok. Rendesen csak ebben a szólásban használjuk, hogy: *birokra kel v. mëgy vkivel.* Nem a *bír* igéből van képezve, hanem ki van következtetve ennek *birkozik* származékából. Ez pedig a *bír (vkivel)* igének csak olyan visszaható továbbképzése, mint amilyenek pl. *gyűrközik*, *ütközik*, *vetkëzik*, *zárkozik*.

Bojtorján. Nem a *bojt* származéka, mint némelyek gondolják, hanem honfoglalás előtti jövevényszó, a bolgár-török *baltyrγan* átvétele.

Bók. *Szemere Pál* vonta el 1813-ban a *bókol* igéből. Ennek eredetileg **bólkol* alakja volt, s ez olyan gyakorító továbbképzés a *bólint*, *bólogat* igék tövéből, mint amilyenek pl. a *tud*, *les* igékből *tudakol*, *leskël* (> *leskëlődik*), vagy pl. a *hortyog*, *përzsël* tövéből *horkol*, *pörköl*. *Bókolás*, vagy a *bókol*-ból elvont *bók* tehát eredetileg csak az udvarias, mély meghajlást jelentette, s csak akkor vette fel ma szokásosabb ‚kellemes mondás' jelentését (pl. *bókot mondani* vkinek), mikor a *bólint*, *bólogat* tövéből való származásának tudata már el volt homályosodva.

Boka. L. *baka* a.

Boncol. Nem az orvosi nyelvben gyakori *bonc* (pl. *bonc-kés*, *bonc-tan*, *bonc-jegyzőkönyv*, stb.) származéka, hanem a *bont* igének *-szol*, *-szël*, *-szöl* gyakorító képzős továbbképzése. Hogy helyesírásunk szóelemző alapelve ellenére nem *tsz*-szel, hanem *c*-vel írjuk, az annak a jele, hogy képzésének módja nyelvérzékünk előtt már elhomályosult. (Hasonló eset *roncsol.* L. ezt itt külön. És l. még *átkoz* a. is). — Az orvosi nyelv *bonc* szavát a nyelvújítás korában vonták el ebből a *boncol* igéből. (Először 1800-ból van kimutatva).

Borostyán. A magyarban két *borostyán* szavunk van, melyek alakjukra nézve véletlenül egyeznek ugyan, de egyébként teljesen függetlenek egymástól. Az egyik, a *borostyán*-kő, német eredetű, de nem a mai ném. *Bernstein*-nak, hanem régebbi *Bornstein* vagy ném. nyelvj. *bornštān* alakjának átvétele és a magyar hangtörvények szerint való átalakítása. (A ném. *Bernstein*-ről érdemes megemlíteni, hogy előtagja az alném. *bernen* ‚brennen, schmelzen' igéből származik, tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy ‚Stein, der im Feuer schmilzt'). A másik, ‚Epheu, Lorbeer, hedera, laurus' jelentésű *borostyán* a szláv *bršťan* átvétele.

Bors és **borsó**. Az utóbbi nem származéka az előbbinek, mint ahogy esetleg gondolni lehetne, hanem teljesen függetlenek egymástól. Csak annyi közük van egymáshoz, hogy mindkettő honfoglalás előtti török jövevényszó. *Bors*<bolgár-török *burč* és *borsó* <b.-tör. *burčaγ*.

Boru és **derü**. Kétségtelenül a *borul*, *borít*, *derül*, *derít* családjába tartoznak, de megemlítésre méltó, hogy nem ez utóbbiak származtak az előbbiektől, hanem megfordítva, *boru* és *derü*, melyeknek a régi nyelvben semmi nyomuk sincsen, el vannak vonva a régi *borul* és *derül* igékből. Az elvonás valószínűleg a nép nyelvében történt, de *Szemere Pál* vitte be e két szót az irodalomba (1817-ben), s a nemsokára ezután megalapított Magyar Tudományos Akadémia címerébe felvett *Borura derü* jelszó csakhamar közismertekké tette őket.

Botrány. Nyelvújításkori szó. (Régebben mindig csak *botránkozás*-t mondtak helyette). *Szemere* vonta el 1834-ben a *botránkozik* igéből. Ez utóbbinak mai lelki jelentése csak másodlagos fejlemény, mert eredetileg konkrét jelentése volt, azt jelentette, hogy ‚botlik'. Vö. pl. a Winkler-kódexben: »Aki járand nappal, nem *botránkozik*, mert az napnak világosságát látja«; vagy a XVII. sz.-ból: »Lábadat a küszöbhöz meg ne üssed avagy *botránkoztasd*«. A nép nyelvében némely helyen, pl. Veszprémben, még ma is azt jelenti, hogy ‚csetlik-botlik, botorkál, lábatlankodik'. E konkrét jelentésnek lelki jelentéssé való átváltozására nézve vö. még lat. *offensio*, ném. *Anstoss*, magy. *megütközés*. Eredetibb jelentése alapján nem lehet kétséges, hogy *botránkozik* a *botol*, *botl-ik* ige származéka. Az *l*>*r* változás ennek *botorkál* származékában is észlelhető; az *n* korábbi *l*-ből való, az *-ál* (>*-án*) pedig gyakorító képző. *Botl-ik* mellett *botránkoz-ik* éppen olyan képzés, mint *sír* mellett *siránkozik* vagy *ugr-ik* mellett *ugrándoz*.

Bölömbika. Vizi madár, amely bömbölésszerű hangot ad. Éppen azért némelyek azt gondolják, hogy *bölömbika* a **bömbölő bika* összevonásából keletkezett. Kétségtelen azonban, hogy a mai *bölömbika* alak csak romlása a korábbi *bölénybika* (<*bölén-bika*) alaknak. Ez eredetileg csak jelzője volt a *madár* főnévnek, de jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) utóbb főnévként vált

ki e jelzős szerkezetből. *Bölénybika madár*-nak természetesen a bölényéhez hasonló hangja miatt nevezték el.

Böngész. A nép nyelvében *bönge* ,olyan gyümölcs, melyet a szedők szüretkor vagy szedéskor a tőkéjén vagy fáján felejtettek'. Ebből rögtön megvilágosodik, hogy *böngész* olyan képzésű ige, mint amilyenek pl. *eprész*, *málnász*, *halász*, *egerész*, stb., s hogy eredetileg csakis a *böngék* összegyűjtését jelentette; de mivel pl. a tudós, aki a munkájához szükséges adatokat innen, onnan, amonnan nagy fáradsággal keresgéli, gyűjtögeti, hasonló munkát végez, mint az a szegény ember, aki a megszedett szőllőben véletlenül megmaradt fürtöket gyűjti, azért e hasonlóság alapján a tudósok adat-kutató munkáját is *böngészés*-nek nevezték el. Azonban a *böngész* ige alapszava, a *bönge*, ma már nincsen meg a köznyelvben, s azért az ige keletkezésének módja már nem világos előttünk; a hasonló képzésű *eprész*, *málnász*-féle igék alapszava ellenben még ma is közismert, ezért származásuk nem szorul magyarázatra.

Börtön. Ez a szó a régi magyar nyelvben a ,*hóhér*'-t jelentette, (később bizonyos birósági tisztviselőt), ma pedig azt az épületet jelenti, melyben a szabadság-vesztésre elitéltek bizonyos a törvényben meghatározott módon elszenvedik büntetésüket. (Mert más-más fajtájú büntetés a *fogház*, a *börtön* és a *fegyház*). Ez a jelentésváltozás tulajdonképpen félreértés eredménye, amely onnan eredt, hogy az elitélteket régen a *börtön*, vagyis a ,hóhér' felügyelete alatt *börtönház*-ban őrizték. *Börtönház* eredetileg a *börtön*-nek a háza, lakása volt, tehát olyan összetétel, mint amilyenek a régi és részben a mai nyelvben is, pl. *porkoláb-*, *pëcér-*, *madarász-*, *kertész-*, *sáfár-*, *számtartó-*, *zsellér-ház*, de mivel rajta kívül rabok is laktak benne, azért azt, hogy vki pl. egy évig a *börtönház*-ban, vagy (ú. n. jelentéstapadással, l. erről *fokos* a.) rövidebben a *börtön*-ben volt, úgy is érthették, hogy fogva, ,a foglyok elzárására szolgáló épület'-ben volt. (Pl. *mëglakta a börtönt!*) S mivel a ,hóhér' fogalmának kifejezésére a *börtön* szón kívül még a *hóhér* szó is rendelkezésre állott, amely nem volt kétértelmű, mint a *börtön* szó, azért e fogalom kifejezésére mind gyakrabban használták a *hóhér* szót s egyre ritkábban a *börtön* szót, úgy hogy végre ennek első jelentése teljesen elavult, s csak második jelentése maradt meg.

Bősz. Aki egy kissé tud németül, bizonyára azt hiszi, hogy e szavunk német eredetű, a ném. *bös*, *böse* átvétele, s hogy ennélfogva a *bőszül*, *bőszít* igék nem lehetnek egyebek, mint a *bősz* melléknév igei származékai. De a látszat, bármilyen tetszetős is, sokszor csal; így ebben az esetben is. A nyelvtörténeti adatok tanubizonysága szerint ugyanis a valóság az, hogy a régi magyar nyelvben csak a *bőszül* és *bőszít* igék voltak meg, s ebből a nyelvújítók vonták el, alig 100 évvel ezelőtt, a *bősz* melléknevet, bizonyára annak mintájára, hogy a *vadul* és *vadít* igék mellett is van *vad* melléknév. Szó sem lehet tehát róla, hogy *bősz* német eredetű volna. De hogy aztán honnan származik a *bőszül* és *bőszít*, melyekből a *bősz* el

van vonva, — erre a magyar nyelvtudomány egyelőre még nem tud kielégítő választ adni.

Burgonya és **krumpli.** Az előbbit előkelő, finom szónak érezzük, az utóbbit pedig durvának, parasztosnak, holott teljesen egyet jelent mindkettő, külső alakjukat tekintve sem szebb az egyik a másiknál, s eredetükre nézve is egyformán — idegenek. Mi tehát az oka ez eltérő megbecsülésnek? Bizonyára csak az, hogy az előbbi bejutott az irodalmi nyelvbe, az utóbbi meg kiszorult belőle. És miért lett kettejük közül éppen a *burgonya* irodalmi szóvá? Bizonyára csak azért, mert a nyelvújítás és nyelvtisztítás korában a műveltebb magyarok, különösen az írók, már jól tudták, hogy *krumpli* nem ősi magyar szó, hanem német eredetű, a *burgonya* szóról ellenben, mely akkor még csak mint tájszó élt igen kis területen, Dunántúl déli részén, akkor még senki sem tudta, hogy nem magyar; tehát nem tudván róla semmi rosszat, magyar szónak gondolták, s ezért szeretettel felkarolták, bevitték az irodalmi nyelvbe, ahol aztán csakhamar egyeduralkodóvá vált. (Először *Márton József* 1803.-i szótárában olvasható, de az irodalomban leginkább *Helmeczy Mihály* terjesztette). Pedig *burgonya* sem ősi magyar szó, hanem olasz eredetű. Az olaszok *Burgundia* (franciául *Bourgogne*, olaszul *Borgogna*) tartománya után, ahonnan ők az első burgonyákat kapták, *borgogna*-nak nevezték el, s ez az olasz szó került el Dunántúlra, ahol mint tájszó élt mindaddig, míg be nem vitték az irodalomba. — A *krumpli* az irodalmi német *Grundbirne* hazai ném. nyelvj. *krumpirn* változatának az átvétele. Ez közismert dolog. De kevésbé ismeretes, hogy *krumpli* szavunk csak a nyelvünkben meghonosodott számos *-li* végű német jövevényszó (pl. *pakli, kugli, kifli, stikli, svindli, cucli, fásli, spicli, stempli, pemzli, sercli, ribizli, gerstli, karmanádli, kamásli, mándli,* stb.) hatása alatt végződik szintén *-li*-re a ném. *-irn* szóvéggel szemben. A német *krumpirn* szónak igazi, hangtörvényszerű magyar megfelelője a magyar nyelvjárási *kolompér* alak.

Buta. Eredetileg konkrét volt a jelentése, t. i. ‚életlen, tompa', s a Székelyföldön még ma is ezt jelenti, úgyhogy ott *buta fejszéről, késről, tűről,* vagy valakinek a *buta orrá*ról is beszélhetnek. A nyelvterület legnagyobb részén azonban azt jelenti ez a szó, hogy ‚ostoba'. Hogy ‚életlen, tompa' jelentése idővel ‚ostoba' jelentéssé válhatott, ámbár e két fogalom képzettartalma merőben különbözik egymástól (mert az előbbi konkrét, érzéki, az utóbbi ellenben lelki fogalom), annak az az oka, hogy mindkettőnek egyforma érzethangulat volt a kisérője. (Az érzethangulat közösségén alapuló ilyen jelentésváltozás nem ritka a nyelvek történetében. Pl. ugyanilyen konkrét jelentésük volt eredetileg, s van részben még ma is az *aggódik, áhit, balga, botránkozik, büszke, cáfol, érdekel, fohászkodik, gőgös, gyámoltalan, hanyatlik, hülye, kormány, léha, lélek, ösztön, ösztökél, pihen, reszket, retteg, tapasztal* szavaknak is. L. ezeket itt külön is). — A *buta* szónak tehát ‚életlen, tompa'

jelentésén kívül még ‚ostoba' jelentése is fejlődött. Az előbbi fogalom kifejezésére azonban a *buta* szón kívül még az *életlen* és *tompa* szavak is rendelkezésre állottak, amelyeknek csak ez az egy (konkrét) jelentésük van. Emiatt e fogalom kifejezésére a *buta* helyett mind gyakrabban a félreérthetetlen *életlen* vagy *tompa* szavakat kezdték használni. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a *buta* eredeti jelentése a köznyelvből s a legtöbb nyelvjárásból lassanként kiavult.

Büszke. Csak mai jelentésére gondolva szinte el sem hinnők, hogy a *bűz* származéka. A nyelvtörténeti adatok azonban kétségtelenné teszik e származtatás helyességét. Eredeti jelentésére vö. pl. a következő régi írókból való idézeteket: »Hallgass, bak bűzzel *büszkés!*« (*Balásfi Tamásnak* egy goromba hitvitázó iratából); »Egy *büszke*, magát pézsmázó úrfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot neheztellette« (*Bethlen* önéletrajzából); »Sokkal büdösebb Isten előtt a hetyke ifjú,... ezért mondatik *büszkének* a kevély« (*Csuzy Zsigmond*, XVIII. sz.). Ezekben az esetekben még eredeti ‚stinkend, putidus' jelentésében van használva a szó. De már pl. ebben: »gőggel, *bűzzel*, hetykén, *büszkén* szól« (*Baróti* Magyarság Virági) lelki vonatkozása is van. A complicatiónak az az oka, hogy a kellemetlen szag, bűz és a kevélység, dölyf rokon érzelmi hangulatot szoktak kelteni, ezért e két képzet a tudatban könnyen társul s a beszélő mindkettőt önkénytelenül is ugyanazzal a szóval fejezi ki. (Hasonló eseteket l. *buta* a.). Elősegítette ezt az a szemléleti mozzanat is, hogy a bűzérzetnek is, és a kevélységnek is egyformán orrfintorítás a külső jele. Az eredetileg csak ‚stinkend, putidus, foetidus' jelentésű *büszke* szó tehát ezen complicatio következtében jutott a ‚stolz, arrogans' jelentéshez is, amely aztán lassanként teljesen kiszorította a régi jelentést. A *bűz* származéka lévén, helyesírásunk szóelemző elve alapján tulajdonképpen *z*-vel kellene írnunk e szót; hogy mégis a kiejtés szerint *sz*-szel írjuk, annak az az oka, hogy jelentésváltozása miatt már nem érezzük a *bűz* családjához tartozónak. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.)

Cáfol. Irodalmi nyelvünkben csak ez az alakja van s csak az a jelentése, hogy ‚widerlegen, refutare'. Pl. *mëgcáfolni vkit* v. *vmit.* A nép nyelvében azonban *cafol* alakja is van és többféle konkrét jelentése. Ezeknek vizsgálatából kiderült, hogy *cáfol* eredeti hangalakja: *cafol*, s eredeti jelentése: ‚mély sárban jár, gázol'. Ebből tehát az következik, hogy ez az ige hangutánzó eredetű, a ragadós sárban való járáskor hallatszó *caf*-féle hangsor utánzásából származott. Jelentésének a hangutánzásra vonatkozó uralkodó képzete azonban lassanként elhomályosodott, s akkor látási képzetek előtérbe nyomulásával az a jelentése fejlődött, hogy ‚tapos, letapos (pl. füvet)'. S ennek a konkrét jelentésnek lelkiekre való átvitele következtében keletkezett aztán a *cáfol* mai irodalmi jelentése. (Hasonló eseteket l. *buta* a.). Amikor tehát először olyant kezdtek mondani, hogy »Alaposan *mëgcáfolta* N. N. állításait«,

akkor ezt még úgy értették, hogy ,megtaposta, összetiporta' az állításokat. Ma azonban már semmi konkrét vonatkozását nem érezzük ez igének; tisztán csak lelki vonatkozásban használjuk s jelentéséül csak annyit érzünk, hogy ,tévesnek, valótlannak mond vagy bizonyít'. A sárban való gázolástól e szellemi magaslatig tehát jókora utat tett meg a jelentés fejlődése.

Cifra. E szónak igen érdekes a története. A középkori latinságból jutott hozzánk, mégpedig a mathematikai műnyelv közvetítésével. A latinban, és legrégebben nálunk is, főnév volt, és ,zerus' nulla' volt a jelentése. (Ezt *Pápai Páriz* egykor híres szótára így magyarázza: »Magában semmit, mással sokat jelentő szó«. Az is érdekes, hogy régi iskoláinkban a gyerekek, ha nulla végű számokat adtak össze, ezt mondták: »*Cifra* meg *cifra* az *cifra*!« Ezen eredeti ,nulla' jelentésének megőrzött emlékeképen *kicifráz* Veszprém vidékén még ma is azt jelenti, hogy ,kinulláz, kisemmiz', pl. vkit örökségéből *kicifrázni*). A *cifra* szónak e régi jelentése alapján érthető, hogy ha egy mesterember, művész, könyvnyomtató stb. köröcskékkel (= cifrákkal, vagyis nullákkal) diszitett valamit, pl. bőrt, ezüstöt, késnyelet, könyvkötési táblát stb., arról azt mondták, hogy *cifrál* vagy *cifráz*, munkájáról pedig azt, hogy *cifrás*. Ebből a köröcskékkel való cifrázásból származott azután a *cifráz* vagy *cifrál* igének mai általánosabb ,díszít, ékesít' jelentése. És ebből a *cifráz*, *cifrál* igéből való újabbkori elvonás a mai ,tarka, feltünően vagy izléstelenül díszes' jelentésű *cifra* melléknév; ez tehát nem egyenes utóda az egykori (,nulla' jelentésű) *cifra* főnévnek. — Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy a középkori latin *cifra* szó a ,zerus, nulla' jelentésen kívül még általában ,számjegy'-et is jelentett, — innen való a német *Ziffer* — és (eredetileg valószínűleg számjegyekkel való) ,titkos írás'-t is, — innen való a francia *chiffre, déchiffrer*. (Vö. egy diplomáciai titkos táviratot *desifrirozni!*)

Cinterem. A mai magyar köznyelv már nem használja ezt a szót, de azért néha még halljuk vagy olvassuk, csak nem tudjuk határozottan, hogy mit is jelent tulajdonképpen. A legtöbb ember valószínűleg azt hiszi, hogy valamiféle terem, talán kastélynak, vagy várnak díszterme; ezt képzelte bizonyára az a »modern« költő is, aki egy versében azt írta hőséről, hogy »*föl*ment ősei cintermébe«. Pedig a cinterembe csak akkor lehet *föl*menni, ha véletlenül hegyen fekszik, mert a régi nyelvnek és több vidék mai népnyelvének e szava azt jelenti, hogy — ,temető'. Nem egyéb, mint a középkori latin *cimiterium* (klassz. lat. *coemeterium*) átvétele. (A *cinterëm* *n*-jéről l. *rom* a.).

Cipő. Arra emlékezvén, hogy *cipő* helyett néha azt is mondják, hogy *cipellő*, valószínűnek tartjuk, hogy e két szó valamilyen módon összetartozik, s nem véljük éppen lehetetlennek, hogy *cipellő* talán a *cipel* igének a származéka. — *Cipő* és *cipellő* csakugyan összetartoznak, még pedig olyan módon, hogy a *cipellő*-t,

amely eredetileg *női* cipőt jelentett, a XVIII. sz.-ban becézgetésképpen *cipő*-vé rövidítették. *Cipellő* azonban, melyet az ő szülötte, a *cipő* szó már szinte teljesen kiszorított az élő nyelvből, nem lehet a *cipel* ige származéka, mert a cipőt még régebben *cipellés*, *cipellős*-nek hivták; a *cipellő* szó tehát valószínűleg csak elvonás e régibb *cipellős* alaknak *cipellőske* > *cipelőcske* kicsinyítőjéből. De hogy aztán mi az eredete a cipő legrégibb magyar nevének, a *cipellés* vagy *cipellős* szónak, az igen nehéz, s még eddig megoldatlan kérdés. Csak annyi bizonyos egyelőre, hogy a ,lábbeli' jelentésű középlatin *zepellus* szóval van kapcsolatban.

Citrom. A legtöbb ember azt hiszi, hogy a német *Zitrone*-ból lett. Pedig nem német, hanem latin jövevényszó, a középkori latin *citrum* átvétele.

Család és **cseléd.** Hangalakjuk is nagyon hasonló, jelentésük is elég közel áll egymáshoz, ezért valamilyen kapcsolatot sejthetünk közöttük. Van is közöttük ilyen, még pedig pontosabban a következő: A vegyeshangú szláv *čeljád* átkerülvén a magyarba, itt hátraható magánhangzóilleszkedéssel *család* lett belőle, s ennek a XVI. sz.-ban magashangú *cseléd* alakváltozata is támadt. Jelentése, akár *család* akár *cseléd* alakjában, eredetileg (mint már a szláv nyelvekben is) egész általánosságban az volt, hogy ,háznép, egy ház lakói, egy háztartás tagjai'. A *család* vagy *cseléd* szó fogalmához tehát egyaránt hozzátartoztak a gazda, a felesége és gyermekeik (esetleg a házban élő egyéb rokonok), valamint a férfi és női nemen levő szolgaszemélyek is; alkalom szerint azonban néha mégis vagy csak a gazda szűkebbkörű családtagjait, vagy csak a szolgaszemélyzetet értették rajta. Igy tehát a *család* alakhoz is kétféle jelentés fűződhetett, t. i. 1. ,Familie', mint ma, és 2. ,Dienstbote' (vö. pl. a XVI. sz. *Heltai*nál: »Monda a gazda a *családok*nak«), és éppen így a *cseléd* alakhoz is kettő: 1. ,Familie' (vö. pl. *Pázmány*nál: »Nem egy *cseléd* vagyon, melyben gyermekek nincsenek«) és 2. ,Dienstbote', mint ma is. A mai köznyelvben ez a két jelentés megoszlott a két hangsor között, úgyhogy a műveltebb magyarok körében *család* ma csakis ,Familie' és *cseléd* csakis ,Dienstbote' jelentésű. — Valamely szó kétféle jelentésének a szó két alakváltozata között való megoszlása elég gyakori jelenség nyelvünkben. Ilyen eseteket l. még *ájtatos*, *csekély*, *csín*, *deli*, *észak*, *gyep*, *hólyag*, *hű*, *kalauz*, *kerek*, *két*, *kis*, *nedv*, *nevel*, *nyelv* és *szaru* a.

Csapláros. Régebben mindig csak *csaplár* alakban fordul elő; az újabb *csapláros* alak az azonos jelentésű *korcsmáros* hatása alatt keletkezett. (Hasonló eseteket l. *alant* a.) Eredete bizonytalan. Lehetséges, hogy a magyar *csapol* ige származéka, mert van néhány más névszónk is, melyek igei alapszóból *-ár*, *-ér* képzővel keletkeztek (pl. *buvár*, *hajtsár*, *folyondár*, *csapodár*, *töltsér*, *tündér*), de az is lehetséges, hogy talán a német *Zapfler* (vö. osztr.-ném. *Bierzapfler*), vagy ennek régebbi **Zappler* alakjának az átvétele. A magyar

szó *cs* és *ár* végződése nem akadálya e feltevésnek, mert ezek a magyar hangtörténetből is meg volnának magyarázhatók. Döntő érvet akár magyar, akár német eredete mellett egyelőre nem lehet felhozni.

Csárda. Ez a szó a nyelvérzék tévedésének köszönheti mai alakját. Bizonyos ugyanis, hogy jövevényszó, a szerb *čardāk* átvétele. Ebből következtetve azt kell hinnünk, hogy eleinte a magyarban is **csàrdák*-nak, majd **csárdák*-nak kellett hangzania. Ha e helyett ma mégis *csárda* van, akkor ez csak úgy magyarázható meg, ha feltesszük, hogy a **csárdák* szót (nemsokára átvétele után, mikor még nem volt nagyon megszokott és elterjedve) tévesen többesszámú alaknak nézték, olyannak, mint amilyenek pl. *korcsmák*, *vendéglők*, s ezért egyesszámként elvonták belőle a *csárda* alakot. (Hasonló eseteket l. még *marha*, *medve*, *spárga*, *vakand* a.)

Császár és király. Persze egyik sem magyar eredetű szó. A közép- és nyugateurópai államélet köréből származó ilyenféle fogalmakat ugyanis (vö. pl. még *nádor*, *vajda*, *ispán*, *asztalnok*, *udvarnok*, *udvar*, *megye*, *robot*, *dézsma*, stb.) mind csak a honfoglalás táján ismerte meg a magyarság, és rendesen mindjárt a rájuk vonatkozó szavakat is átvette azon néptől, amelynek közvetítésével e fogalmakat megismerte. Mivel őseink a honfoglalás után a középeurópai népek közül először szlávokkal érintkeztek, könnyen érthető, hogy mind *császár*, mind *király* szavunk szláv eredetű. *Császár* < szláv *cesár* és *király* < szláv *kral'*. Ebből látható, hogy *császár* szókezdő *cs*-je csak a magyarban fejlődött régibb szókezdő *c*-ből. S valamint szláv *čelad*-ból a magyarban magánhangzóilleszkedéssel *család* lett, és szláv *četa*-ból *csata*, úgy hangzott *császár* szavunk is eleinte *csaszár*-nak; tehát az első szótag mai hosszú *á*-ja is csak későbbi fejlemény. A *király* szóban is feltünő az első szótag *i*-je. Hogy a *k* és *r* között egy magánhangzó fejlődött, az érthető, mert a magyar nyelv tudvalevőleg nem szereti a több mássalhangzón való szókezdetet. De ha azt látjuk, hogy pl. szláv *brat*-ból *barát*, *brazda*-ból *barázda*, *kračun*-ból *karácsony*, *prazno*-ból *parázna*, *vražiti*-ból *varázsol* lett a magyarban, akkor a szláv *kral'*-ból is szabályosan **karály* alakot várnánk. Eleinte bizonyára így is hangzott ez a szó, de a második szótagbeli hosszú *á* hasontalanító hatása következtében *ë* lépett az *a* helyébe, s az így keletkezett *kërály* alakból, amely régi nyelvemlékeinkben számtalanszor előfordul, körülbelül a XVI. sz.-ban újabb *ë* > *i* változással lett a mai *király* alak. Ugyanilyen *a* > *ë* (> *i*) változás történt még pl. a *tahát* > *tëhát*, *rajám* (vö. *raj-t*) > *rëám*, *aránt* > *ëránt* > *iránt*, *kajált* > *këált* > *kiált* esetében is, és egyes nyelvjárásokból még nagyon sok ilyen példát lehetne idézni. Különösen a dunántúli nyelvjárásokban gyakori ez az *á* előtti *a* > *ë* (> *i*) változás. S mivel a magyar királyság is Dunántúl alakult meg, valószínű, hogy éppen a dunántúli nyelvjárású királyi udvar példájára, az ő nagy tekintélye következtében terjedt el a *kërály* (> *király*) szó országszerte

ebben a dunántúli nyelvjárási alakjában. Szabályos köznyelvi alakja, mint a *brat > barát*-féle példák mutatják, **karály* volna. — Mint érdekes dolgot megemlítjük végül, hogy a *császár* < szláv *cesăr* szó végső fokon nem egyéb, mint Julius *Caesar* neve, a *király* < szláv *kral'* pedig nem egyéb, mint Nagy *Károly* (ném. *Karl*) neve. A német *Kaiser* is *Caesar* nevéből lett, de olyan korban, mikor a rómaiak ezt még *Kaëzár*-nek ejtették. A mai *Cézár* ejtés későbbi időből való.

Csecsemő. Ha figyelmünket egy kissé ráirányítjuk e szóra, könnyen észre fogjuk venni, hogy összetett szó. Előtagja teljesen érthető, utótagja azonban, az *emő*, érthetetlen. — A magyar nyelvben volt valamikor egy **ëmik* hangzású és ‚szopik' jelentésű ige, amely már teljesen elavult ugyan, de melléknévi igeneve, *ëmő*, mindmáig megőrződött a *csëcs-ëmő* összetételben. Ez a szó tehát ugyanazt jelenti, mint a mai *csëcs-szopó*. — Ennek az egykori **ëmik* igének különben él még egy másik származéka is, az *ëmlő*. Az *ëm-ik* igének t. i. volt *-l* képzős gyakorító származéka is, **ëmël*. (képzése módjára vö. pl. *hat*: *hatol*, *zár*: *zárol*, *zúg*: *zúgol-ódikl mozog*: *mozgol-ódik*, stb.), s ennek melléknévi igeneve az *ëmlő* szó, *Emlő* tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy ‚szopogató', vagyis az a testrész, melyet a kis gyermek szopogatni szokott. Megemlíthetjük e helyen, hogy a csikózabolát (németül: *Trense*) szintén *ëmlő*-nek, vagy *fékëmlő*-nek nevezték régente, mert a csikó folyton rágja és szopogatja. Ezt az ősi magyar *fékëmlő* szót azonban, sajnos, kiszorította a szláv eredetű *zabola* (< szl. *zobalo*).

Csekély és **sekély.** Az előbbit mai irodalmi nyelvünk csak ‚kicsiny, kevés' (vö. pl. *csekély* értékű), az utóbbit pedig csak ‚nem mély' (vö. pl. *sekély* víz) értelemben használja. Mivel eszerint nemcsak hangalakjuk, hanem jelentésük is eltérő, két külön szónak érezzük őket. De ez az eltérés csak újabbkori megoszlás eredménye. Eredetileg, a régi nyelvben, és egyes nyelvjárásokban még ma is, mindkettőnek főnévi jelentése volt, s egyaránt azt jelentették, hogy: ‚gázló, átlábolható hely a vízben'. Pl. egy XVII. sz.-i írónál: «Csáklyákkal taszítván a hajót, *csekélyekről* és tengeri kősziklákról elűzik«. Mivel ez a *csekély* ~ *sekély* főnév igen gyakran jelzőként szerepelt (legtöbbször a *víz* főnév mellett), idővel melléknévi jelentést vett fel. (Hasonló eseteket l. *ravasz* a.) Az eredeti főnévi jelentés aztán elavult, s a különféle melléknévi jelentésárnyalatok egyrészt a *csekély*, másrészt a *sekély* alakhoz csatlakoztak. (Hasonló eseteket l. *család* a.) A kétféle hangalak közül a *cs*-n kezdődő az eredetibb, s valószínű, hogy *csekély*, amely régebben *csëkély* volt (*ö-ző* nyelvjárásokban ma is *csökély*), a *csökken* ige tövéből származik, s olyan képzésű, mint pl. az *aszály*, *osztály*, *szëgély*, *ëngedély* főnevek.

Cseléd. L. *család* a.

Csend. Hova kell világosabb dolog annál, hogy a *csënd* főnévből a *csëndës* melléknév, ebből meg a *csëndësség* főnév származott. Pedig a nyelvtörténeti adatok tanuvallomása szerint a dolog egy

kissé másképpen, azaz hogy éppen megfordítva történt! A régi magyar nyelvben t. i. sehol semmi nyoma sincsen se a *csënd* főnévnek, se a *csëndës* melléknévnek, ellenben egészen közönséges ez utóbbi helyett egy *csëndësz* alakú melléknév. (Hogy mi ennek az eredete, arról egyelőre, sajnos, még semmit sem tudunk). Ebből a *csëndësz* melléknévből volt *csëndëszség* főnév is, ez azonban a kiejtésben *csëndësség* alakúvá lett, mint ahogy pl. *egészség*, *merészség*, *ravaszság*, *jászság* helyett is *egésség*, *merésség*, *ravasság*, *jásság*-ot ejtünk. A *csëndësség*-ből aztán már igen természetesen elvonódhatott a *csëndës* melléknév. Vagyis, mivel pl. *erősség*, *okosság*, *fényësség*, stb. mellett *erős*, *okos*, *fényës* melléknevek voltak, természetesnek tetszett az is, hogy *csëndësség* mellett is kell lennie *csëndës* melléknévnek. S mivel *-s* képzős melléknév igen sok van a magyarban, *-sz* végű ellenben alig egy néhány, azért az újon termett *csëndës* melléknév csakhamar országszerte elterjedt, s lassanként kiszorította a használatból a régi *csëndësz* alakot, amely ma már csak a magyar nyelvterület legnyugatibb szélén, Sopron-, Zalamegyék tájékán él a nép nyelvében. *Csëndës*-ből aztán (*rëndës*: *rënd*, *lármás*: *lárma*, *gondos*: *gond*-féle irányító sorok hatása alatt) szintén igen természetes elvonásként támadt a *csënd* főnév, amely a nyelvújitás korában bejutott az irodalomba, s így közhasználatúvá vált. — Hasonló története van az *üdv* szónak is. (L. ezt itt külön).

Cser és **cserje.** Jelentésük, ‚tölgyfa‘ és ‚bokor, bozót, mindenféle fanövény bokros csemetéje‘, elég távol áll ugyan egymástól, de mégis valószínű, hogy összetartoznak, sőt hogy e kettő tulajdonképpen egy és ugyanaz a szó. *Cser* t. i. a régi magyar nyelvben nemcsak azt jelentette, hogy ‚tölgyfa‘, hanem fokozatos jelentésváltozás következtében voltak olyan jelentései is, hogy ‚tölgyfaerdő‘ > ‚erdő‘ > ‚fiatal erdő, sűrű bokros hely‘. A *cserje* alaknak (vagy régi és népies alakváltozatának, a *cseré*-nek) végén levő *-je* (*-e*) talán nem egyéb, mint 3. szem. birt. személyrag, s *cserje* (~ *csere*) eszerint talán csak az olyan régi, a birtokosról elnevezett helynevekből vált ki önálló főnévként, amilyenek pl. *Leány-csere*, *Boda-csere*, *Tar János-cserje*. (Hasonló eseteket l. *epe* a.)

Cserebogár. Első pillanatra semmi magyarázni valót se találnánk e szón, mert hiszen világos, hogy ez a bogár a *cseré*-ről, *cserjé*-ről kapta nevét. Csakhogy nem hívták mindig *cserebogár*-nak. Régebben (és részben még ma is a nép nyelvében) *cserebog*, *cserebók*, *cserebó*, *cserebú*, *cserebol*, *csereboly*, *cserebüly*, legrégibb nyelvemlékeink korában pedig *csereboch* volt a neve. Ebből nyilvánvaló, hogy a *bogár* szónak tulajdonképen semmi köze sincsen a cserebogár nevéhez, mert csak a népetimológia vitte bele az érthetetlen *cserebog*, *cserebók*-féle alakok értelmesítésére, és hogy az is nagyon kérdéses, vajjon a *cseré*-nek van-e valami köze hozzá. Hogy mi az eredete a cserebogár ősi nevének, a *csereboch*-nak (melyből a többi alakváltozatok csak különféle hangváltozások következtében

keletkeztek), arról a magyar nyelvtudomány egyelőre még nem adhat felvilágosítást.

Cserje. L. *cser* a.

Csín. Köznyelvi jelentése: ‚Nettigkeit, Anmuth, Eleganz, concinnitas, decor'. Ebből elég könnyen megérthető volna ez a szólásmód is, hogy *csínján bánni vkivel* ‚óvatosan, szépen'; de már hogyan értsük azt, hogy *csínja-bínja vminek* ‚nyitja, fortélya, titka'? A *csinos* melléknévnek is mind alakja, mind jelentése teljesen érthető volna a címbeli *csín* főnév alapján, a *csintalan*-ban azonban már feltünő, hogy jelentése nem éppen ellentéte a *csinos* jelentésének, mert nem azt nevezzük *csintalan*-nak, akinek v. aminek nincsen csínja, csinossága, hanem azt, aki rossz magaviseletű. (Vö. pl. ezzel szemben *helyés*: *helytelen*, *eszes*: *esztelen*, *hasznos*: *haszontalan* stb.) És aki egy kissé jobban ismeri a magyar nyelv szókincsét, az tudhatja, hogy a *csín* főnévnek a különféle mesteremberek, pl. kádárok, bognárok, takácsok, órások nyelvében még több más jelentése is van. Hogy viszonylik e z e k n e k a jelentése a *csínján* bánik, *csínja-bínja, csinos* és *csintalan* jelentéséhez? Aztán ott van a *csín* mellett a hasonló alakú, de merőben más jelentésű *csíny*. Van-e e kettőnek valami köze egymáshoz? És vajjon ugyanebbe a szócsaládba tartozik-e a *csinál* ige is? — Mindezek olyan kérdések, melyekre magyar nyelvérzékünk nem tud határozott választ adni. A magyar nyelvtudomány azonban a következőket derítette ki róluk.

A különféle szláv nyelvekben van egy *čin* szó, amely ‚Art, Weise, modus' jelentésben jött át a magyarba. Vö. pl. még a XVII. sz.-i *Pósaházi János*nál is: »A római udvarnak *csínját* (= rendjét, szokásait) kivül-belül jól tudta«. A magyarrá honosodott *csín* szónak ebből az alapjelentéséből kiviláglik, hogy *csínján* bánni vkivel, tulajdonképpen annyi mint ‚annak rendje és módja szerint' bánni vele, és hogy *csínja-bínja* vminek, szintén annyi mint ‚rendje, módja'. (A *csínja-bínja* ikerszó utótagja a *csín*-nak csak olyan játszi módosulata, amilyent pl. a *csiga-biga*, *csere-bere*, *tarka-barka* eseteiben is megfigyelhetünk). Eszerint a *csinos* melléknévnek is ‚rendes' volt az eredeti jelentése, s könnyen érthető, hogy ebből egyfelől (a régi nyelvben) ‚nyugodt', másfelől pedig a ma is szokásos, ‚csinos, nett' jelentés fejlődött. Éppen így *csintalan* is eredetileg csak azt jelentette, hogy ‚rendetlen', de ebből szintén egyfelől ‚nyugtalan' > ‚mutwillig, ausgelassen', másfelől pedig (pl. a palócoknál) ‚piszkos, tisztátalan' jelentés fejlődött. A köznyelvbe e két-két jelentés közül a *csinos*-nak csak ‚nett' a *csintalan*-nak pedig csak ‚mutwillig' jelentése jutott be, s ez az oka annak, hogy a *csinos* és *csintalan* mai köznyelvi jelentései nem teljes ellentétei egymásnak. Magának a *csín* főnévnek, amely tehát eredetileg csak azt jelentette, hogy ‚rend, mód', más-más kapcsolatban, különösen az egyes mesterségek körében, szintén több (körülbelül 8—10-féle) jelentésárnyalata fejlődött a nyelvtörténet folyamán és az eredeti *csín* alak

mellé még *csíny* alakváltozata is támadt. De e sokféle jelentésből csak kettő vált közhasználatúvá: a *csinos* hatása alatt a ‚Nettigkeit, Anmut, Eleganz', és a *csintalan* hatása alatt a ‚Bubenstreich, Ulk, Schabernack' jelentés. S mivel a *csín* szónak két alakja is volt, *csín* és *csíny*, e két alak és e két jelentés között a legutóbbi század folyamán megoszlás történt oly módon, hogy a *csín* alak állandóan a ‚Nettigkeit' jelentéshez csatlakozott, a *csíny* alak pedig a ‚Bubenstreich' jelentéshez. (Hasonló eseteket l. *család* a.)

Ami végül a *csinál* igét illeti, ennek van is köze a szócsaládhoz, meg nincs is. Van köze annyiban, hogy a szlav *činjati*, mely a magyarban *csinál* alakban honosodott meg, csakugyan a a szláv *čin* származéka; de magyar szempontból tekintve, még sincsen közük egymáshoz, mert mi a *csín* főnevet is, meg a *csinál* igét is külön-külön, egymástól függetlenül vettük át a szlávból. Tehát helytelen volna az a felfogás, hogy *csinál* talán a magyarban képződött a *csín* főnévből.

Csipke. Meglehetősen homályos szó, mely már sok fejtörést okozott a magyar nyelvészeknek. Jelenti egyfelől a vadrózsát (pl. *csipkebokor, csipkerózsa, csipkebogyó*), másfelől pedig a ruhák és vászonneműek diszítésére szolgáló csipkét. Hogy e kétféle jelentés bármelyike a másikból fejlődött volna, az nem nagyon valószínű, legalább is teljesen homályos a jelentésfejlődés útja-módja. Sokkal valószínűbb, hogy itt két külön egymástól független szóval van dolgunk, melyek alakilag csak véletlenül egyeznek. Az egyik, a ‚vadrózsa' jelentésű csipke, valószínűleg szláv eredetű, az ugyanilyen jelentésű szláv *šipka* megmagyarosodása. Magashangúsága a magyar magánhangzó-illeszkedésnek lehet a következménye, szókezdő *cs*-je pedig (szúró tövisei miatt) talán a magyar *csíp* ige hatása. A másik, a ‚Spitzen' jelentésű *csipke*, ebben az esetben bizonyára a magyar *csíp* ige származéka, még pedig oly módon, hogy a *csíp*-ből előbb gyakorító *csipkéz* ige lett (pl. *kicsipkézni* a ruha szélét), s ebből való elvonás a *csipke* főnév.

Csízió. Régi fajta naptárt jelent, melyben az egyes ünnepek nevei esedékességük sorrendjében versbe voltak szedve oly módon, hogy minden hónapra két sor jutott. Hogy két sorban elférjenek, persze irgalmatlanul meg kellett őket kurtítani. Pl. a január havi ünnepeket felsoroló első verssor így hangzott: Cisio Janus Epi sibi vindicat Oc Feli Mar An. Ezt a hozzáértők, a tanultak így olvasták: »Circumcisio Domini, Januarius, Epiphania sibi vindicat Octavam Epiphaniae, Felix, Marcellus, Antonius«, de a laikusoknak ez a sok szótöredék csak érthetetlen abrakadabra volt; ezért van dicsérő értelme e napjainkig megmaradt szólásnak, hogy: *érti a csíziót!* Maga a *csízió* szó nem egyéb, mint az ilyenfajta naptárak első szavának, a latin *circumcisio*-nak csonka *cisio* része. (Hagyományos szövegeket más esetekben is a szöveg első szavaival szoktunk megnevezni; vö. pl. *miatyánk, üdvözlégy, hiszekegy, nos*

rector, stb.) Ezt latinul *cízio*-nak ejtették, de a magyarban magánhangzó közti *z* > *zs* változással előbb **cízsió* lett belőle (vö. lat. *rosa* > *rózsa*, lat. *Susanna* > *Zsuzsánna,* lat. *Ephesum* > *Efezsom,* ném. *Neusiedel* > *Nezsider*, erd. szász *Hasengart* >*Házsongárd*), ebből pedig olyanféle kapcsolatos hangváltozással, mint amilyent a *cuspájz* (< ném. *Zuspeis*) > *csuszpájz, proccssió* > nyelvj. *prosëccio* esetében is tapasztalhatunk: *csízió.*

Csizmadia. Hogy van valami köze a *csizma* szóhoz, azt biztosan tudja mindenki. Csak azzal nincsenek tisztában sokan, hogy mi lehet az a *-dia* ott a végén? — *Csizmadia* nem magyar képzés, vagyis nem mi képeztük a *csizma* szóból holmi rejtélyes *-dia* képzővel, hanem egészében a szerb *čizmedžija* átvétele. (*Csizma* szavunk is a szerbből való. Oda pedig a *csizma* és *csizmadia* megfelelő szavai a török nyelvből jutottak be. L. még *fringia* a. is).

Csuklya. A szerzeteseknek e ruhadarabját régente nem *csuklyá*-nak, hanem *kuklyá*-nak hítták, s ez csak a *csuha* szóval való összekeveredés következtében kapta mai *csuklya* alakját. Tehát *kuklya* X *csuha* > *csuklya.* (Hasonló eseteket l. *alant* a.) *Kuklya* különben horvát-szlovén eredetű szó, *csuha* pedig, amely régebben általában köpenyegféle bő ruhadarabot jelentett, tehát nem csak éppen a barátokét, török eredetű. Mai specialis egyházi jelentését a *barát-csuha* összetételben kapta a *csuha* szó. (Hasonló eseteket l. *állat* a.)

Csupasz. A régi magyar nyelvben sehol semmi nyoma. Először *Baróti Szabó Dávid* említi 1792-ben, s ő valószínűleg a székely népnyelvből vette. A nyelvújítók aztán fölkapták, használni kezdték s ma már közhasználatú. Nem lehet egyéb, mint a régi *csupa* és *kopasz* szavak összekeveredése. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Dalia. L. *deli* a.

Dédelget és **gőgicsél.** Irodalmunk régibb emlékeiben sehol sem fordulnak elő. De nem lehetnek a nyelvújítók szándékos alkotásai sem, mert a nép nyelvében megvannak. Nyilvánvaló tehát, hogy valamelyik nyelvjárásunkból jutottak be a legutóbbi száz év folyamán a köznyelvbe és az irodalmi nyelvbe. Eredetükről a nyelvészeti kutatás azt derítette ki, hogy a *gége* főnév származékai. Az ennek végén levő *-e* t. i. elhomályosult 3. szem. birt. személyrag (l. erről itt *epe* a.), eredeti ragtalan alakja csak *gég* (> *gög*) volt. (L. erről itt *gőgös* a.) E *gég* főnévből az *-l* igeképző hozzájárulásával előbb **gégel* ige keletkezett (vö. *orr: orrol,* s így *fülel, nyelvel, térdel,* stb.), majd meg ebből gyakorító **gégelget*, s az ebben egymás után következő *g* hangok hasontalanulása miatt *gédelget* (ez az alak meg is van a népnyelvben), s ebből végül a köznyelvivé vált *dédelget* alak. A **gégelget* > *dédelget* igének, a fennebb idézett *orrol, fülel, nyelvel*-félék tanusága szerint, alapjelentése bizonyára csak az volt, hogy ,működteti a gégéjét, bizonyos gőgicsélő

hangokat ad'. Ezt elsősorban persze kis gyermekről mondták, de ilyenféle hangokat szokott adni a gyermekét babusgató, vele nyájaskodó anya vagy dajka is, és innen kapta ez az ige, eredeti jelentésének fokozatos elhomályosodásával, végül az általánossá vált ‚kényeztet' jelentést. Az egykori *gég*-nek *gőg* alakváltozatából származott gyakorító *gőgicsél* ige máig is híven megőrizte eredeti alakját és jelentését.

Deli és **dalia.** E két szó a régibb magyar nyelvben azonos jelentésű volt. Mindkettőnek első jelentése az volt, hogy ‚vitéz, hős', második jelentésük pedig az, hogy ‚csinos', különösen ‚csinos termetű, szép testalkotású'. Idővel azonban jelentésmegoszlás történt közöttük, úgyhogy a *deli* szót ma csak a melléknévi, a *daliá*-t pedig csak a főnévi értelemben használjuk. (Hasonló eseteket l. *család* a.) Azonban nemcsak a jelentésük volt egykor azonos, hanem végső fokon maga a két szó is ugyanegy. Csak annyi köztük a különbség, hogy a *deli* alakot a török hódoltság korában az oszmán-török nyelvből vettük át, a *dalia* alakot pedig a szerbből, de a szerbek *delia* szava nem egyéb, mint a török *deli* átvétele. (Ugyanegy szó más-más nyelvből való kétszeri átvételének egyéb eseteit l. *áfium* a.) *Dalia* eleinte a magyarban is *deliá*nak hangzott (vö. pl. még *Faludi Ferencnél* is: »Annyit nyomsz a világ *deliái* mértékekben, amennyire segét bölcseségednek ereje«), s ebből csak a magánhangzó-illeszkedés következtében lett utóbb *dalia*. A *dalia* hatása alatt aztán még a *deli*-nek is támadt *dali* mellékalakja, amely a székely és csángó nyelvjárásokban ma is közhasználatú. (Vö. pl. egy moldvai csángó népballadában: »Égből szállott *dali* madár *dali* táncot járja«.) — Mint érdekes dolgot megemlíthetjük még, hogy a török *deli* eredeti jelentése az volt, hogy ‚őrült'. Ebből a ‚vakmerő' jelentésen át fejlődött a régibb ‚vitéz, hős', s ebből végül a mai melléknévi ‚csinos termetű, szép testalkotású' jelentés. (L. még *fringia* a. is).

Denevér és **lidérc.** Szinte hihetetlennek tetszik, hogy ez a két szó azonos eredetű. Pedig nem lehet benne kételkedni: mindkettő végeredményben a görög *nyktopteros*-ra megy vissza! Ez a görög szó ugyanis a déli szláv nyelvekben *netoper* alakot öltött; innen bejutott a mi nyelvünkbe is, a magánhangzóilleszkedés következtében magyaros külsőt kapott, az *n* és *t* helyet is cseréltek benne, s így évszázadokon át *tenevér*-nek hangzott. Ebből lett később a mai *denevér* alak. De a szláv szónak az északi szláv nyelvekben *letopir*, *latoper* alakváltozata is van. (Ezt is átvették a Nyitra-vidéki magyarok *lapatér* alakban). Ennek szláv kicsinyítőképzős származéka a magyarban *lodovérc* alakot öltött, s ebből fokozatosan *ludvérc* > *lüdvérc* > *lüdérc* > *lidérc* lett. Mindezen fejlődési fokozatok még ma is megvannak egyes magyar nyelvjárásokban. — Megemlítjük még, hogy a *denevér* szónak (valószínűleg a gyermeknyelvben) játszi *tendenevér* (< **tentenevér*) alakváltozata is támadt, amelyből a Felsőtisza vidékén — *tündelevény* lett!

Deres. ‚Prügelbank' jelentésében a szürke lovat jelentő *deres* szónak olyan hasonlóságon alapuló jelentésváltozása, mint amilyent egyéb állatneveknél is tapasztalhatunk. Vö. pl. a *ló* (tornaeszköz), *bak* (ácsszerszám), *baksa* (a régi nyelvben ‚kecskebak' és ‚kínzópad'), *daru* (emelőgép), faltörő *kos* eseteit.

Derü. L. *boru* a.

Diadal. Talán feltünő lehet, hogy ha a *diadal* főnévből *-s* képzős melléknevet akarunk képezni, akkor azt mondjuk, hogy — *diadalmas* (és ebből > *diadalmaskodik*). Tehát a *diadal* főnévnek nincsen *-s* képzős mellékneve, és viszont a *diadalmas* melléknévnek nincsen alapszava. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy a *diadal* nem régi, ősi főnév. Régente *diadalom* volt helyette szokásban s ezt *Baróti Szabó Dávid* rövidítette 1780-ban *diadal*-lá. Más nyelvújítók ezen felbuzdulva még a *jövedelëm*, *hiedelëm* és *hatalom* szavakat is próbálták *jövedel*, *hiedel*, *hatal*-ra rövidíteni, de ezek nem tudtak elterjedni. *Diadal* azonban, bizonyára azért, mert nagyon hasonlított a régóta meglevő *viadal* szóhoz, elterjedt, sőt csakhamar kiszorította a régi *diadalom* alakot. Ennek *diadalmas* (>*diadalmaskodik*) származéka azonban életben maradt, s ezért *diadal* és *diadalmas* éppen úgy kölcsönösen kiegészítik egymás hiányos képzési rendszerét, mint pl. *fiú* és *fiam*, *öcs* és *öcsém*, *sok* és *több*, *van* és *lesz*. (Vagy pl. a németben *ich bin*, *ich war*, a franciában *aller*, *je vais*, *j'irai*, a latinban *bonus*, *melior*, *optimus*, vagy *fero*, *tuli*, *latum*, stb.). A régi *diadalom* főnévről megjegyezhetjük, hogy a *dív-ik* igéből való olyan képzés, mint pl. *lak-ik* ‚jól lakik, lakmároz' mellett *lakodalom*, vagy *kés-ik*, *vesz* mellett *késëdelëm*, *veszëdelëm*. Azonban nem a mai ‚szokásban van, szokásos' jelentésű *dívik* igéből származik (ez t. i. csak újabbkori elvonás a *divat* főnévből), hanem egy ma már csak származékaiból kikövetkeztethető **dív-* vagy **díj-* igetőből származik, melynek körülbelül az volt a jelentése, hogy ‚értékessé válik, sikerűl'. Eszerint *diadalom*-nak is eredetileg valószínűleg általánosabb ‚siker' jelentése volt s ez csak később specializálódott ‚harci siker'-ré, ‚győzelem'-mé.

Díj. Török eredetű jövevényszó, amely eredetileg csak a magyar jogi nyelvben dívott. Eredeti alakja *díja* volt, eredeti jelentése pedig az a pénzösszeg, mellyel a gyilkos megválthatta magát a meggyilkolt rokonságának vérbosszujától. Mivel szóvégi *-a*-ja az *embër-díja* vagy *holt-díja* összetételekben és egyes más mondattani szerkezetekben is könnyen 3 szem. birt. személyragnak volt érthető, azért ilyen téves apperceptió következtében ragtalan alanyesetként csakhamar elvonták belőle az *-a* nélküli *díj* alakot. Idővel mindinkább tágult a jelentése. Előbb ‚bírság'-gá általánosult, s mivel a büntetéspénzt a károsult vagy hozzátartozói kapták, lassanként azt is kezdte jelenteni, hogy ‚ellenérték, ár'. Mikor aztán a XVIII. sz. vége felé a jogi osztálynyelvből bejutott a köznyelvbe (hasonló eseteket l. *elkallódik* a.) még inkább megváltozott a jelentése. Ma már azt jelenti, hogy „jutalom'.

Dús. Bármilyen meglepő is, de kétségbe vonhatatlan tény, hogy a magyar *dús* nem egyéb, mint az olasz *doge* szó, amely a velencei köztársaság fejének volt a címe. *Dús* ma inkább csak melléknévként használatos, (vö. pl. *dús lakoma, dús vetések, dúsgazdag*), de régebben főnévi értelemben való használata is közönséges volt. Pl. *Pázmány*-nál olvashatjuk: »Óh ti világ-szerető dúsok!« (Hasonló jelentésváltozásokat l. *ravasz* a.). A XV.-XVI. században még *dúzs* alakja volt, és főleg ‚szenátor, patricius, állami ügyeket intéző főur, oligarcha' jelentésében használták; pl. *Heltai* Csák Mátét nevezi *dúzs*-nak, *Máté dúzs*-nak. Sőt az Érdy-kódexnek egy helyén megtaláljuk a szónak legrégibb jelentését is, mert ott még magát a velencei dogét jelenti a *dúzs.* E hely így hangzik: »Vala kedég Kézla (= Gizella) királyné asszony burgundiai Sigmond király atyjafiának leánya, kinek Vilhelmus vala neve, kit német császár tett Veneccében (= Velencében) *dúzzsá.*« A magyar *dús* (< *dúzs*) legrégibb jelentése tehát teljesen egyezik az olasz *doge* jelentésével; s e két szó azonosításának alaki tekintetből sincsen semmi akadálya, mert az olasz nyelv történetéből tudjuk, hogy a mai olasz *doge* Velence vidékének nyelvjárásában, amelyből mi olasz jövevényszavaink legnagyobb részét kaptuk, egykor szintén *dúzs*-nak hangzott. (Megjegyezhetjük különben, hogy az olasz *doge* ugyanaz a szó, mint a latin *dux* ‚vezér').

Duskál. Nem a *dús* származéka, mint ahogyan az ember könnyen gondolhatná, hanem a régi, ma már elavult (egyébként szláv eredetű) *duska* főnévé, amelynek ‚mértéktelen, tobzódó ivás' volt a jelentése. Pl. a *Pápai Páriz-Bod*-féle szótár a *duskát innya* kifejezést így fordítja németre: saufen wie ein Ochs. Egykori származékai is, a *duskás, duskáskodik, duskásság, duskáz, duskázás,* mind az ivásra, részegeskedésre vonatkoztak. Ezek. alapszavukkal együtt, lassanként mind elavultak, csak az egy *duskál* származék maradt meg napjainkig, még pedig azért, mert a *dús* hatása alatt jelentésváltozást szenvedvén (‚bőven iszik' > ‚bőven rendelkezik vmivel'), el volt szigetelődve a *duska* családjától. (Hasonló eseteket l. *iromba* a.).

Egyetem. Ezt a főnevet a régi *ëgyetëmben* határozószóból vonta el *Verseghy Ferenc* 1805-ben. Később, erről nem tudván, *Kazinczy Ferenc* is. Eleinte hol a latin *universum* (vö. még ma is: *világ-ëgyetëm*), hol a latin *universitas* jelentésében használták. Az *universitas scientiarum* fogalmát a *tudomány-ëgyetëm* összetétellel fejezték ki, s ennek hatása alatt korlátozódott a szó jelentése a ma szokásos használatra. — A régi *ëgyetëmben* határozószó, amelyből az *ëgyetëm* elvonódott, ugyanazt jelentette, mint a mai *ëgyütt*; vö. pl. a Jordánszky-kódexben: »Megtalálták az gyermeket ű szileivel *egyetemben.*« És tulajdonképpen ugyanaz a szó is. Az *ëgyütt*-nek t. i. régen *ëgyëtt* ~ *ëgyet* alakváltozata is volt, s ebből raghalmozás útján éppen úgy fejlődött *ëgyetën*, majd *ëgyetëmben*, mint pl. *alatt*-ból *alatton, alattomban.* (L. ezt itt külön *alattomos* alatt).

Egyház és ünnep. Az *ëgyház* szóról első pillantásra is nyilvánvaló, hogy összetétel. De az *ëgy* és *ház* szavak összetételének elemezve, sehogy sem volna érthető, hogy ‚ein Haus, una domus' miért, miféle észjárás alapján jelenthetné azt, hogy ‚templom'? — A helyes magyarázat kulcsát az a tény adta a kezünkbe, hogy Sopron megye egyik községének, *Hëgykő*-nek, németül *Heiligenstein* a neve, s hogy e községnek, régi oklevelek tanusága szerint eredetileg nem *Hëgykő*, hanem *Egykő* vagy *Igykő* volt a magyar neve. E helynévnek mai *Hëgykő* alakja tehát nyilván csak újabbkori népetimológiás elváltozása a már meg nem értett régi *Egykő* névnek, de évszázadokkal előbb keletkezett német fordítása, *Heiligenstein*, elárulja, hogy az *Ëgykő* (~ *Igykő*)-beli *ëgy* (~ *igy*) szónak ‚szent' volt a jelentése. A régi magyar nyelvből előkerült a ‚szent fa' jelentésű *ügyfa* (< **igyfa*) összetétel is. Nyilvánvaló most már ezekből, hogy az *ëgyház* (az Árpádok korában még *igyház*) összetétel előtagjában is ez a ‚szent' jelentésű *ëgy* (vagy alakváltozataiban *igy* ~ *ügy*) melléknév van megőrizve, hogy tehát az *ëgyház* összetételnek nem ‚ein Haus', hanem ‚szent ház' a jelentése. Eszerint a később keletkezett *szent-ëgyház* összetétel tulajdonképpen pleonasmus, keletkezését csak az tette lehetővé, hogy a nyelvérzéknek nem volt többé tudomása arról, hogy már az *ëgyház* szó egymagára is a. m. ‚szent ház'.

Az *ünnep* szóban is ez az *ëgy* (< *igy*) melléknév rejlik. Kissé régiesebb formájában úgy is ejtik, hogy *innep*, sőt a székely nyelvjárásokban *innap* alakja van (s ebből *innapolni* ‚ünnepelni'), a kódexek korából pedig *idnep* vagy *üdnep* alakja is kimutatható. Világos ebből, hogy a mai *ünnep* szó nem lehet egyéb, mint az egykori *igy* (> *ëgy*) melléknév és a *nap* főnév összetétele, tehát szó szerinti jelentése ‚szent nap'. Az egykori **igy-nap*-ból t. i. először *idnap* lett olyan mássalhangzó előtti *gy* > *d* hangváltozással, mint amilyent több más eseten kívül pl. a mai népnyelvi *hagynak*, *hagylak* > *hadnak*, *hadlak* s az alább tárgyalandó *üdleni* igében is tapasztalhatunk. Az *idnap*-ból újabb *dn* > *nn* változással *innap* lett (vö. pl. a nép nyelvében *hadnagy* > *hannagy*), aztán a magánhangzók illeszkedése következtében *innap* > *innep* (sőt már korábban is *idnap* > *idnep*), s ebből legújabban az *i* ajakosodásával a mai *ünnep*.

Az egykori *ëgy* melléknév rejlik végül még az *üll* igében is, melyet ma már csak az *ünnepet üll*, vagy *névnapot, születésnapot üll* kifejezésekben használunk. Ez is régebben *üdl* (*üdleni*) volt, (hasonló *ll* < *dl* fejlődéseket l. itt *beszél* alatt), még régebben *idl* (*idleni*), ez pedig **igyl*, **igyël*, vagyis az *ëgy* > *igy* melléknévnek olyan *-l* képzős származéka, mint amilyen pl. *szent* mellett is *szentël*. Ez a kifejezés, hogy *ünnepet üll*, tehát eredeti, szó szerinti értelmében azt jelentette, hogy ‚szent napot szentel'. (L. még *üdv* a. is).

Éhomra. Ez a határozószó azt jelenti, hogy ‚auf nüchternem Magen'. Pl. »*Éhomra* egy pohár vizet inni«. Ragtalanul ma már

nem használt alapszava, az *éhom* főnév, elhomályosult összetétel. Előtagja az ,éhes' jelentésű *éh* melléknév, mely a nép nyelvében többfelé még ma is él. Pl. a székelyeknél: »Ojan *é* vagyok, mind (= mint) a farkas«. Utótagja, a szónak régibb *éhjomra* és *éhjohra* alakjaiból következtetve, a ,belső részek (gyomor, has, belek, stb.)' jelentésű *joh*, *jonh* főnév. (L. erről *jós* a. is). **Éh-jonh-ra* (> *éhomra*) tehát eredetileg azt jelentette, hogy ,éhes belsőre (gyomorra)'.

Elegendő. Olyan melléknévi igenév, mint amilyenek pl. *állandó, mulandó, jövendő, illendő* stb. De míg ezek, és minden más társuk, i g e t ő b ő l vannak képezve (pl. *áll*, *múl*-ik, *jő*, *ill*-ik stb.), addig *ëlëgendő*, páratlan kivételként, az *elég* m e l l é k n é v tövéből látszik képzettnek. Ez azonban csak látszat. *Elëgendő* sem kivételes képzés, mert régente *ëlëgëdendő*-nek hangzott, e régibb alaknak *ëlëgëd*-töve pedig az *ëlégsz-ik* igének volt egyik szabályos tőváltozata. (Hasonló tőváltozatok pl. *melegsz-ik* ~ *melegëd-ik*, *öregsz-ik* ~ *öregëd-ik, gazdagsz-ik* ~ *gazdagod-ik* stb.) A régi és szabályos *ëlëgëdendő* alakból úgynevezett egyszerejtés következtében támadt a mai *ëlëgendő*. Az *egyszerejtés* (latin műszóval *haplologia*) jelenségén azt értjük, hogy ugyanegy szóban kétszer egymásután előforduló azonos vagy hasonló hangsor másodszori ejtését elhanyagoljuk. Pl. *okvetetlen* helyett azt mondjuk, hogy *okvetlen*, *büntetetlen* h. *büntetlen, közvetetlen* h. *közvetlen*, *számkivevetni* h. *számkivetni, válogatatlan* h. *válogatlan, ájajtatos* h. *ájtatos*, *alkonyodat* h. *alkonyat*. *Margarita* h. *Margita* (helynév), *Pispëki* h. *Piski* (helynév). *növevény* h. *növény, mestër uram* h. *mestram*, stb. Igy rövidült az egykori *ëlëgëdendő* is *ëlëgendő*-vé.

Elkallódik. Ez a szó a darócposztó-gyártás köréből származik. A posztót *kallani*, azt jelenti, hogy a szövőszékről lekerült még durva és laza gyapjuszövetet (az ú. n. *kalló-malom*-ban) ütögetni, verni, paskolni, hogy ezáltal sürűbbé, tömöttebbé váljék. Miközben azonban a darócposztó *kallódik*, sürűbbé válik ugyan, de éppen ezért veszít is a hosszuságából és a szélességéből. Az eredetileg pl. 10 méteres szövet a *kallás* után már csak kb. 7 méteres lesz, a többi — *elkallódott!* Az elkallódott része a posztónak nem veszett ugyan el igazán, mert hiszen a területben való megfogyásnak csak a sürűbbé válás az oka, de mégis eltünt szem elől, nem látni, hogy hová lett. Eredetileg természetesen csak a posztógyártó mesterek körében használták az *elkallódik* igét, s ezért először bizonyára ők kezdték nemcsak posztóról, hanem képletesen más egyébről is, ami nem tudni hogy és mint, de lassan, észrevétlenül eltűnt, szintén azt mondani, hogy — *elkallódott*. A köznyelvbe jutva, e szónak persze csak ez az általánosabb másodlagos jelentése terjedt el országszerte, eredetibb első jelentése azonban még ma is megvan a posztógyártók körében. (Osztálynyelvből való származásnak hasonló eseteit l. még *áfium, díj. hajhász, ivadék*, *komisz. marha. remek. sejt*, *szimat* és *szüret* a.)

Emlékëzik. Ha azt kérdeznők valakitől, hogy honnan származik ez az ige, valószínűleg azt felelné, hogy az *emlék* főnévből, vagyis hogy olyanféle képzés, mint amilyenek pl. *gyümölcs*-ből, *gyümölcsözik*, s éppen így *virágzik, csirázik, vérzik, patakzik* stb. Csakhogy ez filius ante patrem volna, mert a régi nyelvben csak az *emlékëzik* ige volt meg, az *emlék* főnévnek ellenben sehol semmi nyoma mindaddig, amíg *Dugonics András* el nem vonta — éppen az *emlékëzik* igéből! (Ezt az új *emlék* főnevet aztán *Kazinczy* és *Verseghy* terjesztették el az irodalmi nyelvben). De ha *emlékëzik* eszerint nem származhatik az *emlék* főnévből, akkor honnan származik? — Az *említ* igéből. Ez mai magyar nyelvünkben csak azt jelenti ugyan, hogy ‚erwähnen, commemoro', de régen azt is jelentette, hogy ‚sich erinnern, memini'. Pl. az *Érdy*-kódex egyik helyén olvassuk: »Jól *emlejtöm*, teb (= több) vagyon annak harminc esztendeinél«. Ugyanez a két jelentése volt meg régen az *emlékëzik* igének is: a ma is meglevő ‚sich erinnern' és a már elavult ‚erwähnen' jelentés. Ez utóbbira vö. pl. egy XVI. sz.-beli levélnek e helyét: »Elfeledtem volt, kegyelmes asszonyom, *emlékezni* kegyelmednek, hogy...«; vagy *Heltai* bibliafordításában: »Oly dolgokat ad előnkbe, melyről az egyéb írások semmit nem *emlékeznek*«. Nyilvánvaló ebből, hogy *említ*-nek az egyik, *emlékëzik*-nek pedig a másik jelentése veszett el, s ez az oka annak, hogy ma már nem egyezik a jelentésük, s így nem is érezzük e kettőt összetartozónak. De még jobban elszigetelődtek egymástól a magyarság lelkében azért, mert az idők folyamán más-más hangváltozáson mentek keresztül. Az *említ* ige t. i. valamikor *emlejt*-nek hangzott, s ebből egészen szabályos hangfejlődés következtében előbb *emlét*, majd meg a mai *említ* lett. Mikor ez az ige még *emlejt*-nek hangzott, akkor persze a mai *emlékëzik* is még **emlejtkëzik* alakú volt. A magyar nyelv azonban nem nagyon szereti a mássalhangzók torlódását, s azért ilyen esetekben igen gyakran kiesik az egyik mássalhangzó. Vö. pl. — csak a *t* kiesésének néhány példáját idézve — *eresztkedik* > *ereszkëdik*, s éppen így *támaszkodik, ragaszkodik, terpeszkëdik, bosszankodik*, aztán pl. ném. irod. *Brustfleck* ~ ném. nyelvj. *prustflek* > m. *prusztik, *nyaltka* (mintegy kinyalt, fényesre nyalt) > *nyalka*, régi *osztlop* > *oszlop*, *Szentgyörgy* > *Szengyörgy* stb. Ilyen módon lett az egykori **emlejtkëzik*-ből is előbb **emlejkëzik*, s aztán szabályos *ei* > *é* hangváltozással (vö. pl. *emlejt* > *emlét*) *emlékëzik*. A tárgyas *említ* (vkit) és a tárgyatlan *emlékëzik* között eredetileg éppen olyan viszony volt, mint amilyen még ma is van pl. a *vár* (vkit) és *várakozik, csodál* és *csodálkozik, imád* és *imádkozik* igék között.

Epe. Ha összehasonlítjuk a rokon finnugor nyelvek megfelelő szavaival (pl. vogul *täp*, zürjén *sep*, votják *sep*; a szókezdő mássalhangzó csak a magyar nyelvtörténet folyamán veszett el), akkor arra kell következtetnünk, hogy e szavunk ragtalan alanyesete valamikor **ep*-nek vagy **ép*-nek hangzott. Mai *epe* alakjának szó-

végi *e*-je nem lehet egyéb, mint 3. szem. birt. személyrag. *Epe* tehát tulajdonképpen olyan személyragos alak, mint amilyenek pl. *keze*, *lába*. *szëme*, de ragozott voltának tudata az idők folyamán elhomályosodott nyelvérzékünk előtt. Erdekes, hogy a nyelvérzéknek ilyen tévedése több más emberi vagy állati testrészt jelölő magyar szó történetében is kimutatható, mert a *vese*. *pofa*, *gége*, *tompora*. *toka*. *zuza*, *orja* (‚disznógerinc húsostul') *remese* (‚végbél'), *pete* szavaknak is *ves* (vö. a nép nyelvében néhol még ma is *ves*-pecsenye), *pof* (vö. *pof*-on ütni), *gég* (vö. *gőgös*; l. ezt itt külön), *tompor*. *tok*, *zuz*, *or*, *remes*, *pet* volt az eredeti alakjuk, s a végükön levő *-a*, *-e* és *-ja* tulajdonképpen szintén csak 3. szem. birt. személyrag. (Vö. még *cserje* a. is.)

Eper. Az *epër* szó eredetén gondolkozva, első pillanatra talán hajlandók volnánk azt hinni, hogy német jövevényszó, az *Erdbeere* hazai német *erper* változatának átvétele. Azonban nyelvemlékeink azt bizonyítják, hogy régebben *epërj* alakja volt (vö. még ma is *Epërjes* város nevében), s hogy a *j* először csak az *epërjfa*, *epërj-levél*-féle összetételekből esett ki, mert ezekben három mássalhangzó torlódott össze, amit a magyar nyelv tudvalevőleg nem kedvel (vö. pl. *férjfi* > *férfi*); utóbb aztán, az *epërfa*. *epërlevél*-félék hatása alatt lassanként már önállóan is *j* nélkül kezdték használni. — Az *epër* szó végén egykor ottlevő *j* tehát azt bizonyítja, hogy a szó nem lehet német eredetű. (Az *r*-végű német szavak ugyanis, meghonosodván a magyarban, itt is csak *r*-re végződnek, nem pedig *rj*-re; vö. pl. *cégér*, *csődör*, *kacér*, *krajcár*, *papir*. *polgár*, *sógor*, stb.) Tovább kutatván a szó történetét, kiderült, hogy ősi magyar, még a finnugor közösség korából való. A magyarhoz legközelebb álló rokon nyelvben, a vogulban, *eperëch* alakban van meg, s a vogul nyelvnek minden ismerője előtt egészen világos, hogy ez összetett szó, s tulajdonképpen ‚szagos bogyó'-t jelent. Ilyen *eperëch*-féle alakból való tehát a mi régi *epërj*, mai *epër* szavunk is, de összetett voltának a tudata ma már teljesen elhomályosult.

Érc. Nem a magyar *ér* (vö. *sokat ér!*) igének *-c* képzős származéka, mint némelyek talán gondolják, hiszen ilyen *-c* képző nincs is a magyarban, hanem a német *Erz* átvétele.

Érdekel. Ma csak lelki jelentése van, de régebben konkrét jelentése is volt: ‚hozzá-hozzáér, gyakran hozzáér'. *Molnár Albert* pl. a latin *agitare equum calceribus* mondatot így fordítja: lovat sarkantyúval *érdekelni*. Az *érdëkël* mai lelki jelentése ugyanolyan jelentésváltozás eredménye, mint amilyent pl. a *tapasztal* ige történetében is észlelhetünk. (Hasonló eseteket l. még *buta* a.) *Érdëkël* tehát az *ér* ige származéka (a *-dëkël* összetett gyakorító képzővel, mint pl. *haldokol*, *nyeldëkël*, *öldököl*), amelynek ‚berühren, erreichen' volt az eredeti, ősi jelentése. Ugyanezen alapulnak különben az *érëz* és *ért* igék is (az előbbi gyakorító *-z*, az utóbbi momentán-intensiv *-t* képzővel), s egészen bizonyos, hogy valamikor ezeknek

is konkrét jelentésük volt, mint az *érdëkël* igének, de ezt a jelentésüket nyelvemlékeinkből már nem tudjuk kimutatni.

Esperes. Régebben *ëspërëst* alakja volt. A szóvégi *-t* az *ëspërëstnek*, *ëspërësttől*-féle ragos alakokban esett ki a mássalhangzótorlódás miatt. Egyébként elhomályosult összetétel. Előtagja, az *ës-*, azonos a mai *ős* szóval, amelynek eredetileg rövid volt a magánhangzója; *ö*-ző vidékeken *ös*-nek, *ë*-ző vidékeken *ës*-nek hangzott, s nemcsak ‚Ahne, avus', hanem ‚atya' jelentése is volt. Utótagja, a *-përëst*, a szl. *prišt* átvétele, ez pedig régi olasz *presto* < *preosto* < lat. *praepositus*-ra megy vissza. A magyar *ëspërëst* > *ëspërës*-nek tehát az volt az eredeti jelentése, hogy: ‚atya-pap'. Az *ës* ~ *ös* szónak hasonló alkalmazását láthatjuk a ma már elavult *ösfi* szóban is, ahogyan régente az egyszerű szerzetes-frátert hítták. *Ös-fi* helyett mai nyelven azt mondanók, hogy *atya-fi*.

Észak, éjszak, éjtszaka Bizonyos, hogy összetartoznak, de e különféle alakok keletkezése módja és egymáshoz való viszonya magyarázatra szorul. — Először is tudnunk kell, hogy a régi nyelvben csakis *észak* fordul elő ‚Nord, septentrio' és *éjtszaka* (a kiejtés szerint *éjcaka* vagy *écaka*, *éccaka*) ‚Nacht, nox' jelentéssel. A harmadik alakot, a ‚Nacht' jelentésű *éjszak* szót csak régibb magyar nyelvészek okoskodták ki, mert nem tudván megmagyarázni az *étszaka* szó *t* és *a* hangjait, azt hitték, hogy ezek »hibás kiejtés«-ből származnak, s ezért azt kezdték hirdetni, hogy ezt a szót »helyesen« *éjszak*-nak kell ejteni és írni; s az *éjszak* írás ezen tanításuk hatása alatt valóban el is terjedt meglehetősen az irodalomban, de a természetes, mesterkéletlen beszédben még ma is csak *éjtszaká*-nak ejtjük ezt a szót. De azért valamikor mégis kellett a magyarban *éjszak* alakú és ‚Nacht' jelentésű szónak lennie, mert a ‚Nord' jelentésű *észak* csak ebből érthető meg. Hiszen sok más nyelv is az ‚éj, éji idő' megfelelő szavával fejezi ki az ‚észak' fogalmát (pl. a német *Mitternacht* is nemcsak azt jelenti, hogy ‚éjfél', hanem azt is, hogy ‚észak'), s régi **éjszak*-ból későbbi *észak* csak olyan *éj* (tulajdonképpen *ei̯* kettőshangzó) > *é* hangváltozás eredménye, amilyent sok más esetben is megfigyelhetünk; vö. pl. *karéj*, *paréj*, *taréj* > *karé*, *paré*, *taré*. (Hogy az *éj* és *éj-szak* > *észak* *j* hangja eredeti a magyarban, azt e szónak a rokon finnugor nyelvekben való alakjai bizonyítják, vö. pl. osztják *ei̯*, zürjén *oi̯*, (*ojin*, *ojen* ‚éjjel') votják *ui̯*, mordvin *vej*). E régi **éjszak* s a belőle fejlődött *észak* alakváltozat tehát egyaránt jelenthették azt is, hogy ‚Nacht', és azt is, hogy ‚Nord'; de a ‚Nacht' fogalmának kifejezésére ezeken kívül még egy más szavunk is volt, az *éjtszaka*. A különféle alakoknak és jelentéseknek e bőségében aztán idővel olyan módon támadt bizonyos rend, hogy a ‚Nord' fogalom végleg az *észak* hangsorhoz, s a ‚Nacht' fogalom végleg az *éjtszaka* hangsorhoz csatlakozott, (hasonló eseteket l. még *család* a.), úgyhogy ennek következtében az *észak* (< **éjszak*) szónak eredeti ‚Nacht' jelentése elavult. — Ami végül az *éjtszaka* szót illeti, ennek *t* és

a hangjai korántsem holmi hibás kiejtésből származnak, hanem *éjtszaka* olyan alkotású szó, amilyenek a régi nyelvből és a mai népnyelvből ismeretes *napotszaka*, *hetetszaka*, *nyaratszaka*, *teletszaka*. Az ezek végén levő *-a* nyilvánvalóan 3. szem. birt. személyrag, az előtte álló szavak tehát birtokos jelzők s a rajtuk levő *-t* a birtokos jelzőnek ősi (genitivus-féle) ragja, amely egyébként már elavult s csak ebben a néhány esetben őrződött meg napjainkig. *Éjtszaka* tehát (mai nyelvünk szokása szerint kifejezve) azt jelenti, hogy: *éjnek szaka* vagy *szakasza*.

Esztendő. Elhomályosult összetétel, melynek utótagja az *idő*, előtagja pedig a ma már önállóan nem használatos *eszten* szó. Ez az *eszten* a régiségben nemcsak az *idő*, hanem a *nap* és a napot jelentő többi szavak (pl. *hétfő*, *kedd*, stb.) jelzőjeként is használatos volt, és ilyenkor mindig ‚egy hét mulva következő‘ volt a jelentése. Pl. «A számvevő emberek *eszten napon* (= mához egy hétre) Lindván lesznek«. »*Eszten vasárnapra* (= vasárnaphoz egy hétre) kegyelmed küldjön egy kocsit«. »Az új vezért *eszten hétfőre* (= hétfőhöz egy hétre) várják Budára«. Mikor nem a *nap*, hanem az *idő* jelzőjeként használták, akkor — minthogy az *időnek* egykor ‚év‘ jelentése is volt, vö. pl. a Guary-kódexnek e helyét: »*Napról napra*, *hétről hétre*, *időről időre* a bínbe ű szivök elkeményűl« — ‚egy év mulva következő‘ volt a jelentése. Ha tehát pl. tavasszal mondták, hogy **eszten időre*, akkor ez azt jelentette, hogy ‚az egy év mulva következő tavasszal,‘ ha ősszel mondták, akkor azt jelentette, hogy ‚jövő ősszel‘. Az *eszten nap* > *esztennap* és a *hét* tehát egyaránt ‚egy heti időköz‘-t jelentett, s éppen így jelentett **eszten idő* > **esztenidő* > *esztendő* és *év* egyaránt ‚egy évi időköz‘-t. Ezen egyjelentésű két-két kifejezésmód közül aztán az előbbi esetben az *esztennap*, az utóbbi esetben pedig az *év* avult el. (Az *év* szóról ugyanis tudnunk kell, hogy a XVIII. században már teljesen el volt avulva s csak a nyelvujítók hozták ismét divatba, különösen a költők, mert egytagúsága miatt versekben jól volt fölhasználható). — Hogy hogyan rövidült az egykori **esztenidő* *esztendő*-vé, azt jól tudjuk: az úgynevezett két nyilt szótagos hangtörvény értelmében (hasonló eseteket l. *apáca* a.) De már az *eszten* előtag mibenléte nem ilyen világos. Valószínű, hogy eredetileg nem jelző, hanem határozó volt, az *ez* mutatónévmásnak pleonasztikusan *-t* és *-n* locativusi ragokkal ellátott alakja, s hogy eleinte a *való* igenévvel fűzték a jelzett névszóhoz, de a *való* később elmaradt, úgyhogy az *eszten* határozóból jelentéstapadással jelző lett. (L. erről *őszinte* a.) Eredetileg tehát pl. úgy mondták, hogy *eszten való hétfőre* v. *nyáron*, *időben* s ezt úgy értették, hogy ‚ezen, a mostanin való (a mostanira következő) hétfőre, nyáron, évben‘, de a *való* elmaradása után: *eszten hétfőre*, *eszten nyáron*, *eszten időben* (> *esztendőben*).

Evickél. Mai jelentése ‚fickándozik, vergődik‘. Legtöbbször a *ki-* igekötővel használjuk (pl. »Alig tudott *kievickélni* a bajból«), s

erre gondolva már sejthetjük, hogy talán az *evez* ige származéka. Valóban így is van, csakhogy nem *evez-kél*-re, hanem az *evez* ige régi *evedz* mellékalakjából képezett *evedz-kél* igére megy vissza. Ennek *dz* hangja csak a rákövetkező zöngétlen *k*-hoz való szabályos hasonulás következtében vált *c*-vé (hasonló eseteket l. *átkoz* a.) az *e* helyébe pedig a kicsinyítő *-ika*, *-ike* főnévképző hatása alatt lépett az *i*, ami lélektanilag könnyen érthető, mert a gyakorító igék jelentésében is megvan a kicsinyítésnek bizonyos árnyalata. Hasonló esetek pl. (részben csak a nép nyelvében) *fújicskál*, *szopicskál*, *vájicskál*, *rágicsál*, *döngicsél*, *faricskál*. Az *evickél* igének az *evez* családjától való elszigetelődését egyrészt ez az *e* > *i* változás okozta, másrészt az a körülmény, hogy az *evez* igének *evedz* alakváltozata, melyből *evickél* származik, kiveszett a köznyelvből. S így *evickél* családtalanul, egymagára maradván lelkünkben, védtelenül volt kitéve a különféle képzetkapcsolások hatásának, melyek eredeti jelentését mindjobban elváltoztatták.

Fabatka. L. *batka* a.

Falka és **folt.** Hangalakjukban kevés a hasonlatosság, köznyelvi jelentésükben meg éppen semmi, s mégis ugyanegy tőnek, még pedig a *fal (falni)* igének származékai. Nézzük először, hogyan lehetne összehozni jelentésüket.

A *falka* szó a mai köznyelvben állatok kisebb seregét, csoportját jelenti. Pl. egy *falka* juh, disznó, liba, stb. Régebben azonban emberek csoportját is jelenthette. Pl. *Heltai* bibliafordításában: »Előltalál tégedet a prófétáknak egy *falkája*«. Vagy *Rákóczi Ferenc*nek egy levelében: »Ma már egy *falka* lengyel tisztet fogok kegyelmedhez igazítani«. Sőt bármi másnak is jelenthette egy részét, mint ma a *csomó, halom, rakás* főnevek. Pl. egy *falka* levél, szalma, füge, stb. A *falka* szónak tehát ‚darab, rész' volt az alapjelentése, amelynek csak más-más körben való használatából fejlődtek a fennebbi jelentésárnyalatok. De ugyanez volt az alapjelentése a *folt* szónak is. Vö. pl. a Margit-legendában: »Metéltettem volna ízenként, *foltonként* az én uram Jézusnak szerelmeéért«. Vagy a Debreceni-kódexben: »Egy teknőt eltörött; szent Benedök vevé a két *foltját* a tekenőnek«. Vagy *Pázmány Péter*nél: »Míg Isten egy *foltját* tartja az én fogyaték életemnek, semmi munkát és fáradságot nem kímélek az igazság oltalmátúl«. Ebből az alapjelentésből (‚darab, rész') éppen úgy fejlődött ki a ‚sereg, csoport' jelentés, még pedig akár állatokra, akár emberekre alkalmazva, mint ahogy ezt a *falka* szónál is láttuk. Pl. »Az ökrökben választva nem adhatunk, hanem azmint *foltokban* vannak, ha elveszen bennük, eladunk három százat«. »A rácoknak egy *foltját* megveré«. A ‚darab, rész' alapjelentésnek ismét más irányban való specializálásából származott aztán az a jelentése is, amely köznyelvivé vált, t. i. ‚szövetdarab (mellyel valamely ruhanemű lyukát befoltozzák)'. S ebből kiindulva, a hasonlóság alapján, az állati vagy növényi test felületén a környezettől eltérő színű rész-

nek (vö. pl. *májfolt*, vagy »Tele volt a teste kék *folt*okkal«) vagy piszoknak, mocsoknak a megjelölésére is átvivődött a *folt* szó, előbb csak konkrét, de utóbb lelki értelemben is (pl. *zsírfolt* a ruhán, vagy *folt* vkinek a jellemén; hasonló eseteket l. *buta* a.) Mind a *falka*, mind a *folt* alapjelentése tehát, amelyből minden más jelentésük könnyen levezethető, az volt, hogy ‚darab, rész‘.

Ha már most meggondoljuk, hogy pl. a ‚darab, kis darab‘ jelentésű német *Bissen*, *Bisschen* is a *beissen* származéka, hogy a francia *morceau* is a latin *mordeo* igére vezethető vissza, sőt hogy a magyar *falás* főnév is egyes nyelvjárásainkban nemcsak azt jelenti, hogy ‚falat‘ (pl. egy *falás* kenyér), hanem azt is, hogy ‚kis darab‘ (pl. egy *falás* föld), akkor már nem lesz nagy merészség feltennünk, hogy *falka* és *folt* szavaink, melyeknek legrégibb kimutatható jelentése szintén ‚darab, rész‘ volt, hasonlóképpen a *fal* ige származékai. Ez annál valószínűbb, mert bár a *fal* ige mai irodalmi nyelvünkben azt jelenti, hogy ‚mohón lenyel‘, nyomós okok annak feltevésére kényszerítenek bennünket, hogy legősibb jelentése az volt, hogy ‚harap‘. (Ennek még a köznyelvben is nyomát őrzi a ‚Bissen‘ jelentésű *falat* főnév). — Eszerint tehát a *falka* és *folt* főneveknek ‚harapás‘ a tulajdonképpeni jelentésük, s csak ebből fejlődött, előbb a ‚darab, rész‘ jelentés, majd pedig ennek több speciális alkalmazásából a többi jelentések. Kérdés most már csak az, hogy alaktani szempontból hogyan magyarázandó a *falka* és *folt* főneveknek a *fal* igéből való származása.

Azt a feltevést semmiesetre sem lehetne elfogadni, hogy *folt* talán a *falat*, *falka* pedig a *falatka* megrövidülése volna. Ellenben feltehető, hogy *falat* és *folt* képzésük módját tekintve éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. az *élet*, *ménet*, *nyugat*, *kelet*, *virradat*-féle *-at*. *-et* képzős főnevek, és az *élt-emben*, *élt-es*, *mént-emben*, *mént-én*, *nyugt-on* marad, *napkelt-e*, *virradt-ig*-féle *-t* képzősök. Ez utóbbiak ma már csak szuffixumokkal szokásosak ugyan, de pl. az ugyanilyen képzésű *hit*, *lét*, *tét* (pl. *jótét*), *vét* (pl. *husvét*) ragtalan alanyesetben is. Ilyen megőrzött régiség lehet a *folt* is, amely valószínűleg éppen azért őrződhetett meg, mert jelentésváltozása következtében már nagyon régen elszigetelődött a *fal* ige etimológiai csoportjától. Keletkezésének igen régi korára mutat különben *o* hangja is a *fal* ige *a* hangjával szemben. A *fal* ~ *folt*-beli *a* ~ *o* váltakozás t. i. valamikor hangtörvényszerű volt (mint a *telik* ~ *tölt*-beli *e* ~ *ö* váltakozás is), de az analógia kiegyenlítő hatása a legtöbb etimológiai csoportban már eltüntette ezt a váltakozást, s csak néhány kivételes esetben maradt meg a nyoma napjainkig, pl. *vala* ~ *volt*, *alszik* ~ *olt*, *halni* ~ *holt* (pl. *holt* ember, *holtomiglan*. L. erről *olcsó* a. is). És valamiként az egyformaságra törekvő analógia a *halni* igéből az egykor szabályos mult idejű *meghol*t vagy igenévi *holt* alakok helyébe új *meghalt* multat és *halott* igenevet teremtett, azonképpen teremtett a *falni* igéből is az egykor szabályos *folt* főnév helyébe újabb **falt* alakú főnevet, amelynek

kicsinyítő képzős **faltka* származéka a mai *falka* szó. **Faltka* >*falka* olyan alakulás, mint pl. **nyaltka* >*nyalka*. (Hasonló eseteket l. még *emlékëzik* a.)

Falusi. Nyilván a *falu* származéka, s ha *falusi* helyett *falus*-t mondanánk, akkor nem is akadnánk fönn rajta. (Vö. pl. *gyanu*: *gyanus*, s éppen így *bosszus*, *derüs*, *kesztyüs*, stb.) De mi lehet a *falusi* végén az a *-si*? Hisz ilyen melléknévképzőnk nincsen. — Nem lehet egyéb, mint a vele gyakran együtt emlegetett *városi* hatása. (Ez utóbbi egészen szabályos: a *város* főnévből van képezve az *-i* melléknévképzővel. Vö. pl. *Budapest*: *budapesti*). A régi nyelvben s a nép nyelvében sok helyen csakugyan még ma is az eredeti *falus* a *falu* mellékneve. Pl. *falus* bíró, *falus* emberek. (Szóvegyülések hasonló eseteit l. még *alant* a.)

Fecske. Meglehetősen el van terjedve az a vélemény, hogy a fecske fecsegő hangjáról kapta a nevét, hogy tehát a *fëcske* szó tulajdonképpen nem egyéb, mint a *fëcsëgő* melléknévi igenévnek valamilyen alaktani változata. Hogy ez a magyarázat nem helyes, az kiviláglik abból a tényből, hogy *fëcske* ősrégi, még a finnugor közösség korából származó szavunk (vö. finn *pääsky*, votják *peski*, *poski*), a *fëcsëg* ige ellenben szókészletünknek újabb rétegéhez tartozik, sőt ‚schwatzen, blatero' jelentése, melyen a *fëcske* szónak e téves származtatása alapul, nem is az eredeti jelentése, hanem csak másodlagos, tehát még a *fëcsëg* ige keletkezése koránál is későbbi. Eredeti jelentése éppen olyan konkrét volt, mint pl. a *locsog*-é. *Locsog* és *fëcsëg* t. i. eredetileg csak azt jelentették, hogy ‚*locs*-féle hangot ad' (pl. a víz) és ‚*fëcs*-féle hangot ad' (pl. a gyorsan gördülő kerékről leszakadó sár). Hogy *locsog* és *fëcsëg* ezenkívül még azt is jelentik, hogy ‚schwatzen', az csak átvitt értelemben való használata ez igéknek. (Hasonló eseteket l. *buta* a.) Ha tehát a *fëcske* csakugyan a ‚schwatzen' jelentésű *fëcsëg* igéből származna, akkor ez olyan eset volna, mikor az apa (*fëcsëg*) még meg sem született, de a fiú (*fëcske*) már régen megvolt. Már pedig ilyesmi még a szavak történetében is lehetetlenség. — A *fëcske* szó eredetéről még megjegyezzük, hogy szókezdő *f* hangja teljesen szabályos megfelelője a finnugor szókezdő *p*-nek (l. erről *nép* a.), de a végén levő *-ke* nem azonos a finn *pääsky*, votják *peski*, *poski* szavak *-ky*, *-ki* végével, hanem a magyar *-ka*, *-ke*, kicsinyítő képzőt kell benne látnunk. Az idézett rokonnyelvi alakoknak ugyanis a mi nyelvünkben csak **fëcs* felelhetne meg, mert a finnugor *sk*-ból *cs* lett, a tővégi rövid magánhangzók pedig kivétel nélkül elvesztek. (L. erről *kis* a.) Hogy ez az egykori **fëcs* elavult, annak valószínűleg az az oka, hogy őseink ezt a kedves madarat legtöbbször becézgetve, nevének kicsinyítő képzős alakjával emlegették, úgyhogy a *fëcské*-nek **fëcs* alapszava mind ritkábbá vált, s végül el is avult. A *fëcske* szót emiatt ma már egységes szónak érezzük, s nyelvérzékünknek nincsen tudomása róla, hogy a végén levő *-ke* kicsinyítő képző. (Hasonló eseteket l. *szőke* a.)

Fej. Ma egyike a legközönségesebb, leggyakrabban használt magyar szavaknak. Éppen ezért, ha a multba követjük történetét, valóban meglepetéssel fogjuk tapasztalni, hogy csak a XVII. sz.-ban keletkezett. Azelőtt mindig csak *fő*-t (vagy egyes nyelvjárásokban *fé*-t, *fü*-t) mondtak helyette. Pl. a Bécsi-kódexben: »Te vagy az arany *fő* (Tu es *caput* aureum)«. A Guary-kódexben: »Az részögség *főnek* megháborojtója«, Vagy egy régi szakácskönyvben: »Egy *fő* vörös hagyma«. — Hogyan lett ebből a *fő* alakból a mai *fej?* Több *-ő* és *-ó* végű szavunk a 3. szem. birt. személyrag előtt (s még néhány más esetben is) sajátságos tőváltozást mutat. Vö. pl. *vőm, vőd : veje; nőm, nőd : neje; erdőm, erdőd : erdeje; ajtóm, ajtód : ajtaja,* stb. (A régi nyelvben s a mai népnyelvben még sokkal többnek ilyen a ragozása). Éppen ilyen volt egykor a *fő* szó ragozása is: *főm, főd,* de *feje.* Régi tapasztalat továbbá, hogy a főneveknek 3. szem. birt. személyraggal ellátott alakját sokkal gyakrabban használjuk, mint egyéb alakjaikat, s hogy az ilyen gyakrabban használt alakok erősebb nyomot hagynak lelkünkben, mint a ritkábban használtak. Mivel tehát jóval erősebb volt a *feje* alak emlékképe, mint pl. az aránylag ritkábban használt *fő, főm, főd* alakoké, azért a XVII. sz.-ban ennek hatása alatt a *feje* alakból (*teje*: *tej*, *helye*: *hely*, *melle*: *mell*, *lába*: *láb*-féle irányító sorok analógiájára) ragtalan alanyesetül egy új *fej* alak vonódott el, amelynek *j*-je eszerint nem egyéb, mint a *-ja*, *-je* személyrag kezdő *j*-je. Ez a XVIII. sz.-ban már meglehetősen elterjedt, s a XIX. sz folyamán teljesen kiszorította a régi *fő* alakot mindazon esetekben, melyekben e szónak konkrét értelmű ‚Kopf, caput' jelentése volt. (Egészen kivételes eset, hogy *fejkötő* vagy *fejfájás* mellett még ma is mondható *főkötő*, *főfájás*). Ellenben mindazon esetekben, melyekben a *fő* szó már korábban valamilyen jelentésváltozáson ment át, még ma is változatlanul *fő*-t mondunk, nem pedig *fej*-et. Pl. ilyen képletes használatban: *asztalfő, hétfő, kútfő, versfő;* vagy melléknévi használatban: *fő* dolog, *fővezér*, *főváros*, *főispán*, stb. — A *fej*-éhez hasonló eredetű a *j* a *száj, máj* és *háj* szavak végén is. (L. még *fék* és *nép* a.)

Fék. A *fék* szón ma semmiféle képzőt sem érzünk, pedig bizonyos, hogy a *fej* szó származéka. A *fej* szónak ugyanis régen *fé* alakváltozata is volt, s ennek a *fék* olyan kicsinyítő képzős származéka, mint amilyen pl. a mai *fej* mellett *fejecske.* Ez utóbbinak képzett voltát első pillantásra is felismerjük, mert a *fej* is közhasználatú, és a *-cska*, *-cske* is élő képző, de a *fék* képzett voltáról természetesen nem lehet tudomása nyelvérzékünknek, mert az egykori *fé* már nem él, és a *-k* kicsinyítő sem élő képző többé. (Hasonló képzéseket l. *ajak* a.) — A *fék*, képzése módjának megfelelően, eredetileg a lószerszámnak azon részét jelentette, amely ennek a feje, fejecskéje, *fék*-e volt, vagyis a kantárt, melyet a ló fejére alkalmaztak. Egy lovat *mégfékezni* tehát azt jelentette eredetileg, hogy kantárt vetni a fejébe (vagy új-magyar nyelven

mondva: fejére.) De mivel a megfékezésben legfontosabb szerepe volt a ló szájába tett zabolának vagy feszítőrúdnak, azért utóbb már inkább csak ezt jelentette a *fék*. De újabban már erről a jelentéséről is kezdünk megfeledkezni, mert szinte mindig csak a német *Bremse* jelentésében használjuk. Pl. *kocsi-fék*, *vasuti-fék*.

Felebarát. Mindenki tudja, hogy összetétel, s hogy utótagja a *barát* szó. De hogy mi az összetétel előtagja, a *fele*, azt már aligha tudják sokan. Legtöbben még csak nem is sejtik. — A *fél* főnév a régi magyar nyelvben egyebek közt azt is jelentette, hogy ‚társ, embertárs'. Elég erre nézve emlékezetünkbe idézni a Halotti Beszéd első mondatát: »Látjátuk, *feleim*, mik vagymuk?« De talán még ennél is világosabban beszél *Tinódi Sebestyén*nek e sora, melyben az *ellenség* főnévvel van szembeállítva a *fél* főnév: »Ellenségtöknek megbocsássatok, *feletöket* ti bátorítsátok«. A *felebarát* összetétel előtagjában is a *fél*-nek ez a régi jelentése van megőrizve. De erre persze azt lehetne kérdezni, hogy miért nem hangzik akkor az összetétel *félbarát*-nak? — Ezen összetétel keletkezésére is az a sokszor tapasztalt lélektani jelenség adott alkalmat, hogy két, gyakran egymás után ejtett rokon (vagy ellentétes) értelmű szó jelentései nem maradnak mindig szigoruan elkülönítve, hanem idővel egy egységes új fogalommá olvadnak össze. Ilyen esetek pl. *ág-bog*, *hírnév*, *búbánat*, *perpatvar*, *tíz-húsz*, *sürög-forog* stb. Amíg a jelentések összeolvadása nem teljes, hanem még csak kezdődő félben van, mindaddig a két szó természetesen különkülön veszi fel a ragokat és képzőket. Vö. pl. *ága-boga*, *ágas-bogas*, *hírünk-nevünk*, *tizen-huszan*, *sürögve-forogva*; (de már csak *búbánatom*, *perpatvart*, mert ezeknek képzettartalma már egységes fogalommá vált). Van természetesen arra is eset, hogy két rokon (vagy ellentétes) értelmű szónak éppen ragos alakjaiban történik meg a jelentések összeolvadása, nem pedig a ragtalanokban. Vö. pl. *tücsköt-bogarat* ‚mindenfélét', *kutyástul-macskácstul* ‚mindenestül' *ia-fia* ‚gyermekei, utódai', *árkon-bokron túl*, *jött-mënt*, *szëmtől-szëmbe*, *körülbelül*, stb. Mint rokon értelműeket, a *fél* és *barát* szavaknak is sokszor használták közvetetlenül egymás után a 3. szem. birt. személyraggal ellátott alakjait: *fele*, *barátja* (abban az értelemben, hogy: ‚társa, barátja'); annyiszor fordultak ezek elő egymás mellett, hogy végre összetett szó lett belőlük: *fele-barátja*. S e gyakori használat következtében idővel olyan nagymértékűvé vált jelentéstartalmuk összeolvadása, hogy végre már nem is összetételnek, hanem egységes szónak érezték: *felebarátja* vkinek. De mivel mégis jól érezhető volt rajta a 3. szem. birt. személyraggal való ellátottság, azért ragtalan alakként elvonódott belőle a *felebarát* szó. Ezen összetétel első tagjában tehát a ‚társ' jelentésű *fél* főnév egyessz. 3. szem. birt. személyragos alakja rejlik, s eszerint alakját tekintve éppen olyan furcsa ez az összetétel, mint amilyenek volnának pl. *ágabog*, vagy *hirenév*. (Hasonló eset: *egyet-mást*: > *egyetmás*.)

Felel. Ma csak azt jelenti, hogy ‚választ ad, válaszol‘. De a régi jogi nyelvben a *felelet* főnév nemcsak a panaszra adott választ jelentette, hanem magát a panaszt is, vagyis bármelyik pereskedő félnek a per folyamán való irásbeli vagy akár szóbeli tevékenykedése egyaránt *felelet* volt. Vö. pl. egy régi periratban: »Az elmult 1611. esztendő Szent-András havának 14. napján indítottunk volt ilyen *feleletet* az I[ncattus]-hoz«. Ez nyilván a *felel* igének olyan, a mainál eredetibb egykori jelentésén alapul, amelynek emlékét a jogi műnyelvnek *felelet* szava csak azért tarthatta fenn a XVII. sz.-ig, mert műszóként, terminus technikusként szerepelt benne. A jogi műnyelvnek e *felelet* szava azt is elárulja, hogy a *felel* ige alakilag éppen úgy viszonylik az ‚egységül felfogott pár egyik része‘ jelentésű *fél* szóhoz (l. erről *feleség* a.), mint pl. *szelel, delel, kezel, meszel, hetel* igék a *szél, dél, kéz, mész, hét* alapszavakhoz. S ahogyan pl. *szolgál, orvosol, dajkál, papol* még ma is azt jelentik, hogy ‚szolgaként, orvosként, dajkaként, papként működik‘, éppen úgy jelentette *felel* is eredetileg egészen általánosan csak azt, hogy ‚(valamely egységül felfogott pár kiegészítésére, teljessé tételére) félként, fél gyanánt működik, cselekszik, szerepel‘. Minthogy az ilyen félként való szereplésre az életben leginkább beszélgetéskor volt alkalom, azért a *felel* jelentése már régen erre specializálódott. (Ennek emléke a jogi műnyelvbeli *felelet*.) Utóbb aztán még szűkebb körre szorítkozott a jelentése, arra, hogy ‚válaszol‘. E mai jelentés a szónak olyanféle nyomatékos alkalmazásaiból vehette eredetét, amilyenek pl.: »No most *felelj* (= ‚működj beszélő félként‘ és egyúttal ‚válaszolj‘), ha tudsz!« »Majd *felelëk* én erre!« És ahogyan a *felel* eredetileg csak azt jelentette, hogy ‚(a beszélgetésben) *fél*ként működik‘, úgy jelentette a *feleseël* ige is azt, hogy ‚(a beszélgetésben) *feles*ként működik‘. Ha valaki ezt már megúnta, akkor odakiáltotta az ő *feles*ének, hogy: *Ne feleseëlj már!* Ebben a bizonyára gyakori használatban kapta a *feleseël* ige azt a jelentését, amely napjainkig használatban maradt, míg ellenben eredeti, enyhébb, közömbös jelentése idővel elavult.

Feleség. A ‚feleség‘ fogalmának kifejezésére a mai *feleség* szó helyett őseink eredetileg a *fél* szót használták. Vö. pl. az Érdy-kódexben: »Vén (= vőn, vett) *felet* magának, orosz hercegnek leányát«. Vagy *Bornemissza Péter* Énekeskönyvében: »Még Ádám *fél* nélkül vala«. A feleségnek e *fél* nevét érthetővé teszi a magyar, s általában a finnugor népeknek az a sajátságos, más népekétől különböző észjárása, hogy két szorosan összetartozó egységet (pl. páros testrészeket vagy a hozzájuk tartozó ruhát) egynek vesz, úgy tekinti őket, mintha ketten együttvéve alkotnának egy egységet. (L. erről *ajak* és *felel* a. is.) Ezen ősi magyar észjárásnak először is az a következménye, hogy az ilyen egységnek tekintett párok nevét (ellentétben a némettel, franciával, latinnal, stb.) egyesszámban használjuk. Pl. *kézzel-lábbal* evickél (vö. ném.: mit *Händen* und *Füssen!*), nézz rózsám a *szëmembe* (ném.:

in *meine Augen*), új *cipőt* venni (ném.: *neue Schuhe*), stb., másodszor pedig az, hogy az ilyen párnak a fele, minthogy a párt is egységnek tekintjük, nem *egy*, hanem *fél*. Pl. *fél*szemű (vö. ném.: *einäugig), fél* lábbal a sírban lenni (ném.: mit *einem* Fusse), *fél* kesztyü (ném.: *ein* Handschuh), stb. Ebből válik érthetővé, hogy a hódmezővásárhelyi nép a kocsi elé fogott egyes lovat *féllő*-nak mondja. A házaspárt is ilyen két *fél*-ből álló egységnek tekintette a magyar. Volt bizonyára olyan kor, mikor a férjet is éppen úgy *fél*-nek mondhatták, mint a feleséget, de legrégibb nyelvemlékeink korában ez már nem volt szokásban. (Vö. azonban, hogy a jogi műnyelvben a *házas fél* akár a férjet is jelentheti). A feleséget azonban, ahogy a fennebbi példák is mutatják, még a XV.—XVI. sz.-ban is egyszerűen csak *fél*-nek nevezték, pl. *felem*, a te *feled*, vkinek a *fele*. Ezen a szokáson alapszik a mai *feleség* elnevezés is. Ez t. i. ezen már magában véve is ‚feleség' jelentésű (és *fele*-tövű, vö. *fele*-t, *fele*-k, *fele*-m), *fél* szónak csak olyan, tulajdonképpen fölösleges megtoldása a *-ság, -ség* képzővel, mint amilyenek pl. *asszony* és *úr* mellett is az ugyanazt jelentő *asszonyság, uraság*.

Fém és fény. Azon érzésünk, hogy e két szó összetartozik, nem alaptalan ugyan, de összetartozásuk módja elég különös. A mai *fény* főnévnek t. i. eredetileg **fém* alakja volt. Ezt az *-m* végű alakját nem tudjuk ugyan kimutatni, mert szóvégi *m* > *n* > *ny* változással már nagyon régen *fén*, majd később *fény* lett belőle, de a rokon finnugor nyelvekben még ma is *m* van a végén (vö. votják *pam, pem*, vogul *pom*, zürjén *pim*; a szókezdő *p* > *f* változást l. *nép* a.), és *-l* képzős igei származéka, *fémlik*, egészen a mult század közepéig őrizte meg ezt az eredeti *m*-t, sőt egyes vidékeken a nép még ma is *m*-mel ejti az igét. Mivel azonban a **fém* > *fén* > *fény* változás következtében a *fémlik* ige alapszava *fény*-nek hangzott, azért az ige a XVII. sz.-ban ebből a *fény* főnévből újra képződött, még pedig természetesen *fénylik* alakban. S ez az *ny* hangú új *fénylik* alak a legutóbbi száz esztendő folyamán teljesen kiszorította a köznyelvből az *m* hangú régibb és eredetibb *fémlik* alakot. Azonban még mielőtt ez a *fémlik* teljesen elavult volna, *Irinyi János* természettudós (a gyujtó feltalálója) 1842-ben elvonta belőle a mai *fém* főnevet. De nem eredeti jelentésével vonta el, mert hiszen ezt már régóta a *fény* alak fejezte ki, hanem ‚metallum' jelentéssel, mert — ahogyan ő megokolja — a »metallumok *fémlenek*«!

Fennhéjáz. A büszke, gőgös modorú emberről szoktuk mondani, hogy *fennhéjáz*, hogy *fennhéjázó*, s a legtöbb ember azt hiszi, hogy ez a *héja* madárról vett képes kifejezés: mintegy olyan magasan repül, magasra tör az ilyen ember, mint a *héja*. Csakhogy az ilyent a régi magyarok nemcsak *fennhéjázó*-nak, hanem *fennhéjazó*-nak is nevezték (*a*-val!) s még régebben *fennhajazó*-nak. E háromféle alak közül a *fennhéjázó* nem lehet az eredeti, mert ebből hangtanilag nem lehetne megmagyarázni a másik kettőt;

de megfordítva, a *fënnhajazó*-ból igenis érthető a *fënnhéjazó* és *fënnhéjázó* fejlődése. A háztetőt ugyanis egykor *haj*-nak hívták magyarul (a nép nyelvében néhol még ma is így), s ebből képződött a ‚tetőz, tetőt rak' jelentésű *hajaz* ige, ebből pedig a ‚fedél, tetőzet' jelentésű *hajazat* főnév. Azonszótagú *aj* (tulajdonképpen: *ai* hangkapcsolatból azonban a magyarban több esetben *éj* (> *é*) fejlődött Pl. *ganaj* > *ganéj*, *taraj* > *taréj*, *karaj* > *karéj*. stb. Igy lett a ‚tető, fedél' jelentésű *haj*-ból is *héj* (vö. a magyar nyelvterület nagy részén: *ház-héj*, a *ház-héja*), s ebből *héjaz* ‚tetőz, tetőt rak'. *Fënnhajazó*-nak vagy később *fënnhéjazó*-nak tehát eredetileg nyilván az olyan embert nevezték, aki magas tetejű házat építtetett magának, aki a szokottnál magasabbra hajaztatta vagy héjaztatta épülő házát, hogy a többieké közül jól kitünjék. S mikor a *hajaz* és *héjaz* igéknek a köznyelvben való elavulása következtében a *fënnhéjaz*, *fënnhéjazó* képzése módja a nyelvtudat előtt már el volt homályosodva, lassanként a *héja* madárnévhez kezdték őket kapcsolni, azt hitték, hogy ennek származékai, s azért külső alakjuk is ezzé változott: *fënnhéjáz*, *fënnhéjázó* (*á*-val!)

Fény. L. *fém* a.

Férj. Ösrégi, már teljesen elhomályosult összetétel. Előtagjában a *fi* szó rejlik, utótagjában pedig egy ehhez hasonló jelentésű szó, amely a mi nyelvünkből ugyan már régóta teljesen kiveszett, de a rokon finnugor nyelvekben még ma is megvan. Vö. cseremisz *erγə* ‚fiú', finn *yrkä* ‚vőlegény, legény, férfi' lapp *irkē* ‚vőlegény'. A ‚férfi' jelentésű cseremisz *pü-erγə* szóban éppen úgy összetétellé egyesült ez a két szó, mint a magyarban. Két gyakran egymás mellett használt rokonértelmű szóból a finnugor nyelvekben számos más esetben is összetett szó alakult. Vö. pl. a magyarban *perpatvar*, *hírnév*, *kőszikla*, *búbánat*, *huza-vona*, *sírás-rívás*, *csúszó-mászó*, *járó-kelő*, *rugkapál*, *fúr-farag*, stb. (L. még itt *felebarát* alatt). Az effajta összetételek kedvelése egyik jellemző sajátsága a finnugor nyelveknek. Keletkezésük alapoka az, hogy e népek nagyon szeretik ugyanegy fogalom variálását, úgyhogy ennek következtében a mi nyelvünkben is jóval gyakoribb a synonimák használata, mint más, nem a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben. — A magyar *férj* szóval ízről-ízre egyező cser. *pü-erγə* szónak általánosabb ‚férfi' jelentése azt mutatja, hogy a m. *férj*-nek is ez volt az eredeti jelentése (l. erről *ifjú* a. is), s mai ‚Ehemann, maritus' jelentése csak másodlagos, amely valószinűleg a *férjhez adni*, *férjhez mënni* szólásokban fejlődött ki. Az eredetibb jelentés különben még kicsillámlik a *férfi* összetételből is, mert hiszen ennek régibb alakja *férj-fi* volt (a *j* csak a mássalhangzó-torlódás miatt esett ki, mint pl. *epërjfa* > *epërfa*), s mégsem jelent olyan *fi*-t, aki ‚Ehemann,, maritus'. A *férjfi* összetétel tehát csak olyan korban keletkezhetett, mikor a *férj* szó még azt jelentette, hogy ‚férfi, vir', s *férjfi* > *férfi* nyilván megint csak olyan összetétel, amely ugyanegy fogalomnak más-más szóval való ismétléséből keletkezett. Söt mivel

már a *férj* szó első felében is benne rejlik a *fi* szó, azért a *férfi* (> *fi-*erje-fi*) szóban tulajdonképpen háromszor van ismételve a ‚fi' fogalma!

Fésű Elhomályosult összetétel. Előtagjában a *fej* szónak régi *fé* alakja van megőrizve (vö. hogy a népnyelvében *fejkötő* helyett is néhol még *fékötő*-t mondanak), utótagja pedig melléknévi igeneve egy már elavult **ës* igének, amelynek *ö*-ző alakváltozata a ‚gyakran mos' jelentésű népnyelvi *ös-mos* iker-igében maradt fenn, és amelynek továbbképzése a ‚gerebenez' és ‚fésül' jelentésű *ëcsel* ~ *öcsel* ige. (Ennek *cs* hangja korábbi *s*-ből fejlődött, tehát *ëcsel* < **ësel*). *Fésű*, régebben *féső* eszerint **fé-ëső*-ből vonódott össze, s eredeti jelentése ‚fej-fésülő'.

Fészek. Ma egységes, képzőtlen szónak érezzük, de a nyelvtörténeti kutatás kiderítette, hogy a végén levő *-k* csak kicsinyítő képző, s hogy a képző nélküli alapszó *fész*-nek hangzott. Ez ma már teljesen elavult, de a Halotti Beszéd korában, 1210 körül még használatban volt. (Vö. a HB-ben: »halalnec es pukulnec *feze*«, olv. *hálálnek ës pukulnek fésze*, a m. ‚halálnak és pokolnak fészke'. Hogy a szóvégi *-k* csak képző, s nem tartozik a tulajdonképpeni szóhoz, azt ezen kívül még a rokon finnugor nyelvek is bizonyítják. *Fészëk* t. i. finnül *pesä*, lappul *pesse*, észtül *peza*, mordvinul *piza*, vogulul *piti*, osztjákul *pit*, s ezek az alakok csak a magyar *fészëk*-beli *fészë*-résznek felelnek meg. A magyar *fészëk* szó végén levő *k*-nak képző volta azért homályosodott el nyelvtudatunkban, mert maga a képzőtlen alapszó elavult. (Hasonló eseteket l. *ajak* a.)

Fészer. A ‚kocsiszín' jelentésű *fészër* nyilvánvalóan a régibb *félszër* alakból fejlődött, az állandóan szótagzáró helyzetben levő *l* kiesése következtében. (L. erről *átkoz* a.) Ez a *félszër* eredetileg csak jelzője volt a *tető* vagy *fedél* főnévnek, s ezt azért nevezték *félszër* tetőnek, mert ma rendesen a szomszéd ház tűzfalához lévén hozzá építve, csak e g y sora, oldala, lejtője van. (L. erről *feleség* a.) Az egysíkú tetőnek *félszër tető* elnevezésében ugyanolyan észjárás nyilatkozik meg, mint pl. a *félkéz fejsze*, *félkéz kalmár* ‚csaló', *kétkéz háló*-féle jelzős szerkezetekben. (A régi nyelvben ‚egyes, nem páros' értelemben *félszër kengyel*, *kötőfék*, *hám*, *ajtó* is előfordul, szemben a *kétszër* kengyellel, kötőfékkel, hámmal, ajtóval, amin egy p á r kengyelt, stb.-t vagy k e t t ő s ajtót értettek). A *félszër*, amely tehát eredetileg csak jelző volt, jelentéstapadás útján kapta mai főnévi jelentését. (L. erről *fokos* a.)

Fiatal. Ma rendszerint melléknévként használjuk. De valamint a rokonértelmű *ifju* tulajdonképpen főnév, és csak a főnévnek jelzői használata miatt (l. erről *ravasz* a.) lehet melléknévi jelentése is, pl. *ifju embër*, éppen úgy volt eredetileg főnév a *fiatal* szó is. Főnévként azonban nemcsak azt jelentette, hogy ‚ifju, fiatal ember', hanem azt is, hogy ‚növendékfa, Schössling, stirps'. Pl. egy XVI. sz.-i írónál: »Az mely vad fában szilíd oltatik, gyakorta az

tövén vad *fiatalok* jűnek ki«. A székely nyelvjárásokban még ma is megvan ez a jelentése. Pl. *fenyő-fiatal* ‚fiatal fenyőfa'. »Tilalmas erdőbe nem szabad a *fiatalt* levágni». Innen a régi nyelvben *kifiatall-ik* és *fiataloz-ik* ‚hervorsprossen, egermino'. S éppen ez a ‚növendék fa, fiatal hajtás' jelentés a tulajdonképpeni, valódi jelentése a *fiatal* szónak; a későbbi ‚ifjú, fiatal ember' jelentés már csak képes, átvitt értelemben való használat eredménye. (Erre vö. pl. fa-*ág* és vmely családnak egyik *ága*. A CXXVIII. zsoltár egyik helyét a XVI. sz.-i *Károli Gáspár* így fordítja: »a te fiaid, mint az olajfának *ágai*, a te asztalod körül«, de a körülbelül 150 évvel régibb Apor-kódexben e hely még így hangzik: »te fiaid, miként olajfának *fiatali*, te asztalodnak környőllö.«) De talán még tovább is követhetjük visszafelé a *fiatal* szó történetét, legalább sejtésképpen. Lehetséges ugyanis, hogy *fiatal* tulajdonképpen összetett szó, olyanféle, amilyenek pl. a nép nyelvében *fia-csizma* ‚kölyökcsizma, bakkancs', *fia-galamb* ‚galambfi', *fia-veréb* ‚verébfi', stb. A **fiatal* utótagjának, a **tal*-nak önálló használata nem mutatható ugyan ki a magyarból, de nem lehetetlen, hogy valamikor nálunk is megvolt, mert a legközelebb rokon vogul nyelvben *tāl* azt jelenti, hogy ‚tűleveles ág'.

Ficsúr. Semmi köze a magyar *úr* szóhoz, mert régebben *ficsór* alakja volt, s nem ‚nyegle úrfi' volt a jelentése, mint ma, hanem ‚oláh legény'. *Gelei Katona István* pl. azt mondja, hogy »egy móré, egy *oláh ficsór*, egy cigány gyermek« sem születhetik vagy halhat meg Isten akarata nélkül. *Orczy Lőrinc* is az oláh *fátá*-val állítja szembe a *ficsúr*-t e versében: »Ha *ficsúr fátáját* vezeti kezénél, mosolyog«. Nyilvánvaló ebből, hogy a *ficsúr* < *ficsór* nem lehet egyéb, mint a ‚legény' jelentésű oláh *ficior* szó átvétele. Hogy az eredeti *ó* helyébe *ú* lépett, s hogy jelentése is megváltozott, az bizonyára éppen az *úr* hatásának tulajdonítandó, amellyel a nyelvérzék — tévesen — összekapcsolta a *ficsór* szót.

Figyel. L. *fülel* a.

Fiú. Feltünhetik talán, hogy a *fiú* szónak birtokos személyragos alakjai *fiúm*, *fiúd*, *fiúja*, stb. helyett (az egy *fiúnk* alak kivételével): *fiam*, *fiad*, *fia*, *fiatok* és *fiuk* (~ *fiok* ~ *fijuk* ~ *fijok*). Ennek az az oka, hogy a *fi és fiú* szavaknak egyenként hiányos alakrendszere e g y családdá egyesült, hogy ilymódon teljes legyen az alakrendszer. A *fi* szót t. i. ma már nem használjuk önállóan, csak összetételekben, pl. *atyafi*, *baromfi*, *ëgyházfi*, *férfi*, *úrfi*, *Pálfi*, *Péterfi*, stb. Régebben azonban önállóan is használatos volt, s rendesen felvette a szokásos ragokat, pl. *finak*, *fitól*, *fira*, *fiat*, *fiak*, stb. Mindezek azonban az utóbbi 2—300 év folyamán elavultak, s a *fi*-nak csak birtokos személyragos alakjai maradtak meg (a többes 1. személyű *fiunk* kivételével). Viszont a *fiú* (< *fió*) szónak, amely nem egyéb, mint ennek a *fi*-nak *-ó* (> *-ú*) képzős becéző továbbképzése (ugyanolyan mint pl. *apó*, *anyó*, *Kató*, *Gerő*, *Pető*, stb.), csak *fiúnak*, *fiútól*, *fiúra*, *fiút*, *fiúk*-féle alakjai fejlődtek ki, birtokos sze-

mélyragos alakjai ellenben (az egy *fúnk* kivételével) nem. A *fi* és *fú* egyes alakjainak e kölcsönös helyettesítése éppen olyan eset, mint hogy pl. a *sok* és *több* vagy *van* és *lesz* igék is egy alakrendszerré egyesültek. (L. erről még *diadal* a.)

Fogoly. A ‚fogolymadár' jelentésű *fogoly* szóról általában azt hiszik, hogy a német *Vogel* átvétele. Ez a feltevés azonban aligha lehet helyes, mert sem a német *Vogel* szónak nem mutatható ki sehonnan speciális ‚fogolymadár' jelentése, sem a magyar *fogoly* szónak sehonnan általánosabb ‚madár' jelentése. Mivel ezenfelül még a rokon finnugor nyelveknek ‚fogolymadár' jelentésű szava is hangtanilag kielégítően összekapcsolható a magyar *fogoly* szóval, semmi valószinűsége sincsen annak a feltevésnek, hogy e szavunk ne ősi magyar, hanem német eredetű volna.

Fohászkodik. Ma azt jelenti, hogy ‚könyörögve, alázatosan kérve folyamodik vkihez (legtöbbször Istenhez, vagy valamelyik szenthez)'. Inkább csak a költői nyelv szava, s mindig valami nemes, emelkedettebb érzethangulat fűződik hozzá, ezért valószínűleg meglepő lesz, ha megtudjuk, hogy a nagyon is prózai *fú*, *fúj* ige származéka. Ezt a származtatást már az is valószínűvé teszi, hogy régebben *fuhászkodik* alakja is volt, de még inkább az a körülmény, hogy jelentése 3—400 évvel ezelőtt még sokkal közelebb állt a prózai *fú, fúj* igéhez, mert egyszerűen csak azt jelentette, hogy ‚mélyen lélegzik, sóhajt, nyög'. Ime néhány idézet kódexeinkből és régi irodalmunkból, melyek a szónak még ezt az eredetibb jelentését mutatják: »Hogy mélységes *fuhászkodás*okkal, buzgóságos ohétásokkal kiálthassunk Istenhez«. »Az bódogtalan lélek gyarlóságosan *felfohászkodik*«. »Géczi lamentabiliter szabódván ártatlanságában, *fohászkodva* mondja«. Mai nemes, emelkedettebb érzethangulatát valószínűleg onnan kapta, hogy igen gyakran szerepelt Istennel, vagy szent, vallásos dolgokkal kapcsolatban. — Alakjáról megjegyezhetjük, hogy a **fohász* igének (vö. erre nézve az Ehrenfeld-kódexben: »Szent Ferenc sok könyvezésekvel mondá és *fohászások*val«) reflexiv továbbképzése; ez a **fohász* < **fuhász* pedig a *fú* ige gyakorító képzős származéka, amilyenek pl. *kapar, legel, húny, nyer* mellett *kaparász, legelész, hunyász-kodik, nyerészkedik*. A *h* csak hézagpótlóként fejlődött a két magánhangzó között, az első szótagbeli *o* pedig szabályos nyíltabbá válás eredménye. Hangtörvényszerűen tulajdonképpen a *fú, fúj* minden más többtagú alakjában és származékában is rövid *o*-nak kellene lennie, de a *fú, fúj* alapalakok hosszú *ú*-jának hatása a szócsalád azon tagjaiban, melyek szoros kapcsolatban maradtak vele, megakadályozta az *u* > *o* változást, sőt *u* > *ú* változást is eredményezett (pl. *fuvall, fuvalom, fúni, fújni, fújjon, fúvás,* stb). Akadálytalanul csak az egy *fuhászkodik* származékban mehetett végbe az *u* nyíltabbá válása, mert jelentésének változása következtében a nyíltabbá válás korában már el volt szigetelődve a *fú, fúj* családjától, s így sikerült elkerülnie ezek hosszú *ú*-jának megőrző hatását. (Hasonló

esetet l. *ország* a.) — Megjegyezzük végül, hogy a *fohász* főnév csak a XVII. sz.-i elvonás a korábbi *fohászkodik* igéből.

Fokos. Eredetileg csak jelzője volt a *balta* vagy *csákány* főnévnek. Azt tapasztalhatjuk azonban, hogy két gyakran egymás mellett használt szó közül az egyiknek a képzettartalma, éppen a gyakori együttes használat következtében, sokszor hozzátapad a másiknak a képzettartalmához, s aztán egészen elmarad, úgyhogy a megmaradt másik szó ennek megtörténte után egymagában is azt jelenti, amit azelőtt a kettő együttvéve jelentett. Pl. az egykori *kikötő hely, temető kert, fúró szerszám, szabó mestër, tokaji bor, liptai túró, gulyás hús, fenyves erdő* helyett ma már csak azt mondjuk, hogy *kikötő, temető, fúró, szabó, tokaji, liptai, gulyás, fenyves,* s éppen így *fokos balta* vagy *fokos csákány* helyett is csak azt, hogy *fokos*. A jelentésváltozásnak ezt az igen gyakori esetét (l. itt még *bagó, baka, bölömbika, börtön, fészër, folyosó, fűszër, háború, himlő, hintó, hírhëdt, hitves, kaland, kendő, kocsi, kortes, lábas, lég, mënyegző, némbër, pej, olcsó, olvasó, rokon, szëmély, tárogató, toborzó, tű, tündér, ürmös, vad* és *vándor* a.) *jelentéstapadás*-nak szoktuk nevezni. — *Fokos* baltának vagy csákánynak azért nevezték el ezt a harcieszközt, mert *fok*-kal, azaz (a vágás céljára szolgáló éllel szemben) vastag, lapos, kiemelkedő, tehát ütésre is alkalmas résszel volt ellátva. (Vö. pl. tű, kalapács, kés *foka, kapa-fok*. Ezenkívül még kiugró földrészt is jelent a *fok* szó; vö. pl. *hëgy-fok,* vagy *Buda* mellett *Budafok*, a *Sió* mellett *Siófok*).

Folt. L. *falka* a.

Folyosó. Nyelvérzékünk ma már legfeljebb annyi felvilágosítást adhat e szóról, hogy valószinűleg egy *folyos* igének melléknévi igeneve; az, ami *folyos*. De mi lehet ez a *folyos* ige? — A *foly* ige régi nyelvünkben nemcsak azt jelentette, amit ma, hanem azt is, hogy ‚fut'. Ez az oka annak, hogy a *futó bab*-ot másként *folyó bab*-nak is mondják, s a lat. *convolvulus* nevű növényt *folyóká*-nak vagy *fëlfolyó*-nak. Ennek a ‚fut' jelentésű *foly* igének volt *-s* képzős gyakorító származéka a *folyos,* amely tehát azt jelentette, hogy ‚futkos' vagy ‚tartósan, állandóan fut'. Pl. a Bécsi-kódexben fennmaradt, legrégibb bibliafordításban olvassuk: »Ereszték [a leveleket] a *folyóktól* [értsd: futároktól], kik menden vidék szerént *folyos*ván...« stb. A *folyosó* eszerint eredetileg vagy úgy volt értve, hogy ez olyan épületrész, amely v é g i g f u t a háznak egész hosszán, vagy pedig, ami talán valószinűbb, a *folyosó hely* jelzős szerkezetből vált ki jelentéstapadással főnévként (l. erről *fokos* a.), s akkor eredetileg futkosó helyet jelentett. Hasonló észjáráson alapul az olasz *corridore* (> német *Korridor*) is. És az is érdekes, hogy népünk némely vidéken az orbáncot is *folyosó*-nak hívja, nyilván azért, mert ennek a betegségnek vörös, tüzes színe mintegy *befutja* az embernek az egész arcát. Vö. németül is: *Roth-lauf.*

Forgács. E szónak régebben *fargács* alakja volt, sőt a moldvai csángó nyelvjárás még régibb *fargás* alakját őrizte meg. Ebből tehát arra lehet következtetni, hogy e szó tulajdonképpen azonos a *faragás* főnévvel. Jelentése nem zárja ki ezt a származtatást, mert az *-ás*, *-és* képzős főnevek mind magát a cselekvést, mind pedig a cselekvés eredményét jelenthetik. Vö. pl. *írás:* 1. ,das Schreiben', 2. ennek eredménye: ,das Schriftstück', *elbeszélés:* 1. ,das Erzählen', 2. ,die Erzählung, Novelle', *aratás:* 1. ,das Ernten', 2. ,die Ernte', stb. Éppen így régente *faragás* is: 1. ,das Schnitzen', 2. ennek eredménye: ,der Spahn'. A ,das Schnitzen' jelentésü *faragás* főnév mindig élénk kapcsolatban volt a *farag* igével, s ezért napjainkig megőrizte hang-alakját, de a ,Spahn' jelentésü *faragás* elszigetelődött alapszavától a *farag* igétől, s ezért az idők folyamán **farogás* *fargás* > *fargács* > *forgács* fejlődésen ment keresztül.

Föveg. Első pillanatra úgy látszik, mintha a *fej* szó egykori *fő* alakjának volna a származéka. Csakhogy először is a *fő* sohasem volt úgynevezett *v*-tő (mint pl. *tő* ~ *tövet*, *tövek*, *töves*, *kő*, ~ *követ*, *ló* ~ *lovat*, *fű* ~ *füvet*, stb.), másodszor meg nem ismerünk a magyarban olyan *-g* képzőt, mellyel az utóbbi századokban főnevet képeztek volna. Közelebbről megvizsgálva a szó történetét, kiderült, hogy a nyelvújítás koráig c s a k s z ó t á r a k b a n fordul elő, legelőbb az egykor híres *Calepinus*-nak 1585-i szótárában, minden más nyelvemlékünkben csak *süveg*, vagy ennek változata — *söveg* található. Tudva már most azt, hogy az *s* betüt régebben *ſ*-nek írták, s tapasztalva azt, hogy abban a *Calepinus*-féle szótárban meglehetősen sok a sajtóhiba, bizonyos, hogy a szótár szedője az *ſ* betüt tévesen *f*-nek nézte. Az így sajtóhibából keletkezett *föveg* szót aztán *Calepinus*ból kiírta *Molnár Albert,* majd ebből *Pápai Páriz*, s így vándorol azóta több mint 300 éve szótárból szótárba. A nyelvújítás korában aztán valamelyik írónak egyszer megakadt rajta a szeme, kezdte használni ezt a »szép«, «régi« szót, másoknak is megtetszett, s így meglehetősen elterjedt az irodalomban, de az élő nyelv máig se fogadta be (Ugyancsak sajtóhibából származott a *nemtő* szó is. L. ezt itt külön).

Fringia. Ma bizonyos gúnyos mellékértelem fűződik hozzá legtöbbször holmi ócska, rozsdás, nehéz kardot értünk rajta, de régen éppen ellenkezőleg, finom pengéjű, kitünő kardot jelentett. Egy kedves régi anekdota szerint onnan kapta nevét, mert Rákóczy korában szokás volt lapjára rávésetni az F. R. I. N. G. I. A. betüket, vagyis a Franciscus Rákóczy In Nomine Gentis Insurgit Armis anagrammáját. Ez a magyarázat azonban csak szellemes, de nem igaz, mert ez a szó már jóval Rákóczy kora előtt is megvolt nyelvünkben. A *fringia* szó végeredményben azonos a *francia* szóval. A keleti népek (arabok, perzsák, törökök) a frankokat, s ő utánuk általában is az európaiakat *frengi*-nek (vagy *frendzsi*-nek) nevezik. Ez a *frengi* szó azonban nemcsak frankot, franciát, hanem ,francia származású kard'-ot, majd általában ,finom pengéjű kard'-ot

is jelent. Ebben a jelentésben került át a szó az oszmánli-törökből a szerb-horvát nyelvbe, ahol e nyelv szokása szerint (vö. tör. *čizmedži* > sz.-h. *čižmedžija* > m. *csizmadia*, tör. *deli* > sz.-h. *delija* > m. *delia* > *dalia*, tör. *harami* > sz.-h. *haramija* > m. *haramia*, stb.) *fringija* lett belőle. Ennek a szerb-horvát *frengija*-nak az átvétele a mi *fringiá*-nk.

Fruska. A *Fruzsina* keresztnévnek becéző *Fruska* alakjából vált köznévvé. — Személynévnek köznévvé való változásának más eseteit l. *aggastyán* a.

Fukar. E szó a XVI. sz. hires bankárcsaládjának, a *Fuggerek* nevéből származik, melyet nálunk magyarosan *Fukkar*-nak és *Fukar*-nak ejtettek. Olyan hatalmas és híres volt ez a család, hogy neve, mint mondani szokták, valósággal »fogalom«-má vált. II. Ulászló és II. Lajos többször vettek fel tőlük kölcsönöket, s ezek fejében a körmöczi és selmeczi bányákat, sőt még a pénzverést is árendába adták nekik. A *Fukar* név > *fukar* szó ennek következtében nálunk régebben azt jelentette, hogy ‚vámok, vagy más városi és magán-jövedelmek bérlője'. S mivel az ilyen vámszedők és jövedelmi bérlők mindig kapzsiak, pénzéhes emberek voltak, azért a *fukar* szó újabban, a XIX. sz. elején, felvette ma általános ‚fösvény, zsugori' jelentését, amely mellett régebbi jelentése lassanként elavult. (Hasonló eseteket l. *aggastyán* a.)

Fulánk. A *fúr* ige származéka. Ez t. i. eredetileg *fúl*-nak hangzott s csak *l* > *r* hangváltozás következtében kapta mai *fúr* alakját. A régi *fúl* mellett pedig *fulánk* olyan képzés volt, amilyenek pl. *fal, nyúl, él, fél* mellett *falánk, nyúlánk, élénk, félénk*. Ezekhez hasonlóan *fulánk* is eredetileg melléknév volt, s körülbelül azt jelentette, hogy ‚fúródó, könnyen befúródó' valami, pl. tű vagy (méhről szólva) testrész. Jelentéstapadás következtében azonban (l. erről *fokos* a.) melléknévből főnévvé lett; s mert leginkább a méhvel kapcsolatban használták, olyan testrész nevének kezdték érezni, amilyenek pl. *láb, fej, szárny*. E jelentésváltozás következtében aztán a *fulánk* szó elszigetelődött a *fúl* ige családjától, nem érezték többé, hogy ebbe a családba tartozik, s így elkerülhette azt az *l* > *r* változást, amely e család minden egyéb tagján végbement. Ezért van ma egyfelől *fúr, fúrni, fúró, fúrás, lelkifurdalás*, stb., de másfelől még mindig régi *l*-es alakjában — *fulánk*.

Furcsa. Végeredményben a *fúr* ige származéka. Ennek egyes származékai az idők folyamán átvitt értelmű, lelki jelentést vettek fel. Igy *furdal* nemcsak ‚gyakran fúr', hanem ‚izgat, ösztökél' is. Pl. *Melius Péter* írja 1568-ban: »*Furdaló* és gerjesztő oka minden hadnak az sátán és az Antikrisztus«. És vö. ma is: *furdaló* lelkiismeret, lelkiismereti *furdalás*. Mai nyelvjárásokban *furdalódik, furdalódzik, furdálódik* a. m. ‚kötekedik, csipkelődik' és *furcsálkodik* a. m. ‚hamiskodik, ravaszkodik'. (*Fúr*-ból *furcsál* > *furcsálkodik* olyan gyakorító képzés, mint pl. *rágcsál, faragcsál, vakarcsál*). Ez utóbbinak a nép nyelvében az *l* kiesése miatt (l. erről *átkoz* a.)

furcsákodik alakja volt, s ebből való elvonás, a *furcsa* melléknév, amelynek emiatt ‚ravasz, huncut' volt az első jelentése. Vö. pl. a XVII. sz.-i *Pethő Gergely* Krónikájában: »Vala pedig Vazul igen szép ifjú legény, kit Szent István király az ű vásottságáért, *furcsaságá*ért és furfántságáért fogságban tartat vala«; vagy *Faludi Ferenc*nél: »A *furcsaság* gyakorta többet végez a csontos erőnél: la *ruse* est bien plus expéditive que la force«. Utóbb ebből ‚fürge, élénk, eleven' jelentése is fejlődött a *furcsa* melléknévnek, aminek nyomát még ma is őrzi a köznyelvi *kurtán-furcsán* határozószó. Pl. *kurtán-furcsán* megmondani vmit, kiadni az útját vkinek, elbánni vkivel; ez tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy ‚röviden és gyorsan'. A mai köznyelvben *furcsa* általában azt jelenti, hogy ‚különös' azonban még mindig a nemtetszés, a rosszalás mellékértelmével. Ez a jelentése is a korábbi ‚ravasz, huncut' jelentésből fejlődhetett.

Furfang. Nem a *fúr* igéből származik, hanem jövevényszó. Eredetije vagy az olasz *furfante,* vagy a német *Vorwand,* de hogy melyikből származik, és hogy milyen jelentésbeli változásokon ment át a magyarban, az még nincsen eléggé tisztázva. Régebben nálunk is *furfant* vagy *furfánt* alakja és melléknévi jelentése volt, ugyanazt jelentette, mint mai *furfangos* származéka.

Fülel és **figyel.** A *fül* főnév, és származéka, a *fülel* ige, régebben *fil* és *filel*-nek hangzottak, s mai alakjukat csak *i* > *ü* hangváltozás útján kapták. A *fül* finnugor megfelelői azonban pl. vogul *pil'*, zürjén, votják *pel'*, mordvin *pil'e,* lapp *pelje*) azt bizonyítják, hogy még régebben a magyarban is *ly* hang volt a mai *l* helyén, tehát valamikor **fily* és **filyel* volt e szavak magyar alakja. A szóvégi *ly*-ből aztán *l* lett, tehát **fily* > *fil,* a szóbelsei *ly*-ből azonban másirányú hangváltozással *gy,* tehát **filyel* > *figyel.* (Mint pl. *Boljeslav* > *Bogyoszló, valék, valá', vala* ~ *vagyok,* stb.) A *fil* és *figyel* között ilymódon alaki eltérés támadt. Ennek következtében *figyel* lassanként elszigetelődött a *fil* (> *fül*) családjától, s mikor őseink már nem érezték élénken a *fil* (> *fül*)-től való származását, megváltozott a jelentése is, a ‚füllel való hallgatás'-nak egykor uralkodó képzete háttérbe szorult s így ez az ige a szélesebb körű ‚vigyáz' jelentést vette fel. De emiatt szükségessé vált az eredeti ‚füllel hallgat, hegyezi a fülét' jelentés kifejezésére valamely új ige képzése; így keletkezett aztán *fül* (< *fil*) mellé a ma közhasználatú *fülel* (< *filel*). S ez az oka annak, hogy az etimológiailag teljesen azonos eredetű *figyel* és *fülel* igéknek alakja is és jelentése is különbözik egymástól. — Megjegyzendő azonban, hogy a mai figyel ige nem szakadatlanul reánkhagyományozott folytatása ennek a fennebb tárgyalt **figyel* igének. Ez ugyanis — miután előbb *-m* főnévképzővel a *figyelem* képződött belőle (mint pl. *foly-ik, al-szik*-ból *folyam, álom*), ebből pedig a *figyelmes* melléknév és *figyelmez* ige — lassanként elavult; régi nyelvemlékeinkben már sehol sem fordul elő, s csak *Sándor István* vonta el újra a

nyelvújítás korában (1808-ban) az állandóan használt *figyelëm*, *figyelmes*, *figyelmez*-ből.

Fűszer. Sok mindenféle *szërszám*-ot ismertek őseink. Volt (és van részben még ma is) pl. *ács-* és *borbély-szërszám*, *csigázó-*, *író-* és *lövő-szërszám*, *fegyver-*, *muzsika-*, *patika-*, *konyha-szërszám*, és volt még sok egyéb között *fű-szërszám* is. Így nevezték együttesen mindazon fű- és mag-féléket, melyeket az ételek ízesítésére használtak. Idővel azonban a *füszërszám* összetételt egyesek *fű* és *szërszám* helyett tévesen *füszër* és *szám* részekre kezdték tagolni (hasonló eseteket l. *vármëgye* a.), s ennek következtében ezen így tagolt összetételnek az előtagja, a *füszër*, jelentéstapadás útján (l. erről *fokos* a.) egymagára is azt jelenthette, ami előbb az egész *füszërszám* jelentett. S mióta ez a ‚Gewürz' jelentésű *füszër* elterjedt, azóta persze a régi *füszërszámoz* és *füszerszámos* helyett is azt mondjuk, hogy *füszërëz* és *füszërës*.

Gajdol. A *kiált* és *kiabál* rokona, mert ezekkel egy tőből származott. *Gajdol* ugyanis a gyakori szókezdő *k* > *g* hangváltozással (vö. pl. *kondor* > *göndör*, *kópé* > *góbé*, régibb *kazdag*, *köncöl* > mai *gazdag*, *göncöl*, német *Kiebitz*, *Kavalier*, *Koller* > *gibic*, *gavallér*, *gallér*, bolgár-török *ködän*, *küгän* > *gödény*, *görény*, szláv *kuzel*, *krizno* > *guzsal*, *gërëzna*, stb.) régebbi *kajdol*-ból lett, s *kiált* (l. ezt itt külön) szintén régebbi *kajált*-ből lett, *kiabál* pedig (l. ezt itt külön) csak iker-változata a *kiált*-nak. *Kaj-ál* (> *kajál-t*) és *kaj-dol* tehát ugyanegy tőből, csak más-más gyakorító képzővel képződtek; olyan a viszony közöttük, mint pl. *dobál* és *dobogat* közt, de a *gajdol*-beli *k* > *g* és a *kiált*-beli *a* > *i* változás miatt teljesen elhomályosott lelkünkben összetartozásuk tudata.

Garaboncás. *Garabonciás.* mellékalakja is van, rendesen a *diák* szó jelzőjeként szerepel. A nép babonás képzelete szerint sárkányon ülő, felhőkön nyargaló, vihartámasztó diák-féle fiatalember. Alapszava, a *garabonca* (< *garaboncia*) főnév, ma már nem használatos ugyan, de a régi magyar nyelvben azt jelentette, hogy ‚Schwarzkunst, Zauberei, magia, necromantia'. Ugyanaz a szó, mint a ‚halottidézés' jelentésű latin *necromantia*, de nem közvetetlenül a latinból származik. A lat. *necromantia*-ból t. i. az olaszban *negromanzia* lett, s ennek egy csonkult régi mellékalakjából, *gramanzia*-ból származik a régi magyar **garaboncia* > *garabonca*. Ezen alapszik a ma is meglevő *garabonciás* vagy *garaboncás diák* elnevezés.

Gép. Először 1838-ban fordul elő. A nyelvújítók erőszakos csonkítása a régebbi *gépëly*-ből. (Ez a német irod. *Göpel* nyelvjárási *Gepl* alakjának átvétele).

Gereblye és **gereben.** A városi ember, ha talán ismeri is e két szót, nem igen tudja pontos jelentésüket. *Gereblye* ‚T alakú gazdasági eszköz, melynek keresztága fogakkal van ellátva'; *gerebën* fésű módjára több sorban vasfogakkal ellátott deszka-lap, mellyel a kendert, lent, gyapjut a pozdorjától s egyéb idegen anyagoktól

megtisztítják‘. Mindkettő idegen eredetű; *gerebën* < szl. *greben*, *gereblye* pedig magánhangzó-illeszkedéssel < szl. *grablje*. A *gerebën* főnévből nemcsak *gerebënëz*, hanem *gerebël* igét is szoktunk képezni. Ez utóbbi régebben *gerebëll* volt, ez pedig elvonás a *gerebëllëm*, *gerebëllés*, *gerebëllő*-féle ragos-képzős alakokból, melyekben *nl* > *ll* hasonlás történt. (Vö. pl. *ajánlom magamat* > *ajállom m.*)

Gőgicsél. L. *dédelget* a.

Gőgös. Bizonyára azt hiszi mindenki, hogy *gőgös* a *gőg* származéka. Pedig megfordítva áll a dolog: *gőg* a *gőgös* melléknévből van elvonva, ez meg a — *gége* származéka! Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a *gége* szónak eredetileg *gég* alakja volt (l. erről itt *epe* alatt), s hogy ennek *gőg* alakváltozata is volt. E *gőg* -*s* képzős mellékneve, a *gőgös*, tehát eredetileg csak azt jelentette, akinek gégéje van. De ezt persze csak arról az emberről kellett külön megjegyezni, akinek igen feltünő, kiemelkedő volt a gégéje, mert igen fenn hordta a fejét, vagyis dölyfös volt. (Vö. *Faludy*-nál: »*kiülő gőggel* lépcselni, tavaly kevélység volt«). Emiatt tehát a *gőgös* melléknév csakhamar egyjelentésűvé vált a *dölyfös* melléknévvel, (testrészeknek hasonló átviteles jelentésére vö. a *nyakas*, *fejes*, *szíves*, *bëgyëskëdik* szavakat, s l. még *buta* a. is), s ebből a ‚dölyfös‘ jelentésű *gőgös*-ből vonódott aztán el az ‚arrogantia‘ jelentésű *gőg* főnév. — Csak abban az átmeneti korban, mikor a gégét is még *gőg*-nek nevezték, de a *gőgös*-ből elvont *gőg* főnév is már megvolt, volt lehetséges *Szentmártoni Bodó János*nak elkövetnie ezt a kedves szójátékot: »Az jó bort néha *gőggel* isszák, de annak tövét csak vassal kapálják«. (A tékozló fiú históriája. 1636.) — Ugyancsak a *gége* szó származékai még a *dédelget* és *gőgicsél* igék is. L. ezeket itt külön.

Göncöl-szekér. A magyar nép kedves csillagképének, a hét csillagból álló *göncöl-szekeré*-nek nevéről a nyelvészeknek egy része valószínűnek tartja, hogy német eredetű. Annak alapján ugyanis, hogy a németek egykor *Irmings-wagen*-nak és *Karle-wagen*-nak is nevezték ezt a csillagzatot, és hogy a ném. *Konrad* keresztnévnek *Kunz* és ebből umlautos *Künzel* becéző alakja is van, föltételezik, hogy egyik-másik német nyelvjárásban *Künzel-wagen*-nak is nevezhették. S mivel másfelől a magyar *göncöl* szónak is kimutatható régibb *köncöl* alakja (a *k* > *g* változást l. *gajdol* a.), s mivel a *Köncöl* családnév és a *Göncölfalva*, *Göncölhida* helynevek arra mutatnak, hogy *Köncöl*, *Göncöl* valamikor keresztnév lehetett, azért valószínűnek tartják, hogy a régi magyar *köncöl-szekér* elnevezés e német **Künzel-wagen* átvétele. — Ez a feltevés nagyon érdekes ugyan, de nem mondható bizonyosnak mindaddig, amíg valaki a német nyelvemlékekből ki nem mutatja, hogy az ‚ursa major‘ nevű csillagzatot a németek valamikor csakugyan *Künzel-wagen*-nak, *Künzels-wagen*-nak hítták. Azonban addig sem mondható e feltevés teljesen lehetetlennek, mert az összehasonlító nyelvészet nem egy olyan esetről tud, hogy valamely szó az egyik nyelvből átkerült a má-

sikba, s később az átadó nyelvből teljesen kiveszett s csak az átvevő nyelvben maradt meg.

Göndör. L. *kondor* a.

Görbe. Eredetileg főnév volt és azt jelentette, hogy — ,púp'! Vö. pl., hogy *Matkó István*, a XVII. sz.-i híres hitvitázó, Bányászcsákány c. könyvében azt kiáltja oda ellenfelének: »Ódd (= óvd) a csákánytul *görbédet!*« Melléknévvé csak a jelzői használat következtében vált. (L. erről *ravasz* a. is) Ahogyan t. i. pl. a *darázs*, *bogár*, *vas* főnevek jelzőként szerepelnek a *darázsderék*, *bogárszemű*, *vas-marok* kifejezésekben, úgy használták a *görbe* főnevet is jelzőként pl. a *görbe-hátú*, *görbe-orrú* összetételekben. Ezek eredetileg úgy voltak értve, hogy ,*púp*-hátú, -orrú', de mivel a jelző rendesen melléknév szokott lenni, úgy is érthették ezeket, hogy ,*púpos* hátú, orrú'. De mindaz, ami *púpos*, pl. a hát, az orr, a hegy, stb., az egyszersmind ,hajlított, nem-egyenes' is; ezért tehát a *görbe* szó, melléknévvé válván, egyúttal ezt a jelentést is felvette. És eredeti ,púp', majd ,púpos' jelentéseinek elavulása után ma már csakis azt jelenti, hogy ,krumm, curvus'.

Mivel eredete a magyar nyelvből nem fejthető meg, és legrégibb jelentése ,púp' volt, azért nem lehet egyéb, mint a szintén ,púp' jelentésű délszláv *grba* átvétele. Ennek mélyhangúsága miatt persze fel kell tennünk, hogy megmagyarosodott alakjában eleinte **gurbá*-nak hangzott. S ez a feltételezett egykori **gurba* alak csakugyan meg is van őrizve a *girbe-gurba* ikerszó utótagjában. Nyilvánvaló tehát, hogy e szónak eredetileg mélyhangú **gurba* alakja előbb magashangúvá vált, s e magashangú **gürbe* alakból lett aztán *ü* > *ö* hangváltozással a mai *görbe* alak. Mélyhangú szónak magashangúvá válása egyáltalán nem ritkaság nyelvünkben. Ilyen esetek pl. szláv jövevényszavaink között: szl. kadrŭ > *kondor* > *göndör*, szl. *jarica* > m. **járca* > *jérce*, szl. *kosmata* > m. **koszmáta* > *köszméte*, szl. *solnica* > m. **szolonca* > *szelence*.

Gyalog és **gyaláz.** *Gyalog* eredetileg főnév volt és azt jelentette, hogy ,láb'. Ezt az eredetibb jelentést még ma is elárulja jelzőként való használata (vö. pl. *gyalog*-út, *gyalog*-sereg és ném. *Fuss*-weg, *Fuss*-volk), továbbá a *gyalog-ol* ige (vö. *lábal, farol, könyököl, orrol* stb.) és a Müncheni- és Jordánszky-kódexbeli *gyalogon* (a. m., *lábon*, vö. ném. *zu Fuss*) határozószó: »Követék őket városokból *gyalogon*«, »*Gyalogon* minden városokból oda futának«. Ma már elavult a főnévi használata; önállóan már csak határozószóként használjuk (pl. *gyalog* jár) s ez valószínűleg a ragtalan főnévnek olyan határozói használata, mint amilyenek pl. *mezitláb* jár, hanyatt-*homlok* rohan, *hétrét* görbül. (Hogy milyen észjárásból származik ,alacsony, nem magas' jelentésű jelzői használata a *gyalog-borsó*, *-szeder*, *-fenyő* összetételekben, az egyelőre még homályos; lehetséges, hogy az ,Infanterist' jelentésű régebbi *gyalog-katona*, vagy rövidítve *gyalog*, szintén ebből az észjárásból származik). — Alakjáról megjegyzendő még, hogy *gy*-je eredetibb *j*-ből

való (a *jalog*>*gyalog* változásban észlelhető szókezdő *j*>*gy* változás más esetekben is elég gyakori, vö. pl. *jer*>*gyere, jön* >nyelvjár. *gyün*, *járt*>*gyárt*. *javít, javul* és *gyógyít*. *gyógyul*) és hogy a végén levő *-g* eredetileg nem tartozott a szó tövéhez, hanem kicsinyítő képző volt. (L. erről itt *jog* a. is). Ez a képző nélkül **jal* alakú és ‚láb' jelentésű egykori magyar szó egyik-másik finnugor nyelvben még ma is változatlanul megvan, vö. pl. cseremisz *jal* ‚láb'.

A *gyaláz* (régebben *jaláz*) ige szintén e ‚láb' jelentésű egykori magyar **jal* származéka. A végén levő *-áz* nem egyéb, mint az *-ász, -ész* igésítő képzőnek (vö. pl. *vad*: *vadászni*, *hal*: *halászni*, *marok*: meg-*markász*, stb.) régibb, még *z* hangú alakja. Eszerint a *gyaláz* igének eredeti értelme az volt, hogy ‚lábbal tapos v. rúg' (Konkrét jelentésnek lelki jelentéssé való változásnak hasonló eseteit l. *buta* a.)

Gyámoltalan. Csak akkor válik igazán érthetővé ez a szó, ha tudjuk, hogy a régi nyelvben volt ‚támasz' jelentésű *gyámol* főnevünk. Vö. »A padlás, ház héja, *gyámolokon* fekszik«, és átvitt értelemben: »Szűz Mária, te légy a mi *gyámolunk*, könyörülő asszonyunk«. Ebből való a *gyámoltalan* melléknév, amelynek tulajdonképpeni jelentése tehát ‚támasz nélkül való, akinek nincsen támasza, gyámola', s mai ‚élhetetlen' jelentése ennek csak lelkiekre való átvitele. (Hasonló eseteket l. *buta* a.) Ebből való a *gyámolít* ige is, amelynek tehát ‚megtámaszt, támogat' a tulajdonképpeni jelentése. És ugyanebből a *gyámol* főnévből vonta el a nyelvújító *Barczafalvi Szabó Dávid* 1787-ben, meglehetősen erőszakosan, a ‚Vormund, tutor' jelentésű *gyám* főnevet. Érdekes lesz még ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a *gyámol* főnevet a székelyek ige gyanánt használják, pl. *fël-gyámol* ‚feltámaszt', *mëg-gyámol* ‚megtámaszt, megerősít'. Ez a nyelvérzéknek olyan tévedése, amilyennek következtében az *ábrázat* főnév keletkezése is lehetővé vált. (L. ezt itt külön.) A tévedést az *-ol* végű igék gyakorisága segítette elő; mivel pl. *istápol, tanácsol*, *pártol*, *gáncsol*, *láncol*, *srófol*, *markol*, *hurkol*. *gombol, darabol*, stb. igék, azért az *l* végű *gyámol* szót is igének fogták fel.

Gyapju és **gyapot.** Hasonlót jelentenek, alakjuk is elég hasonló, van-e valami közük egymáshoz? — Ami először is jelentésüket illeti, amelyekkel úgy látszik nincsen mindenki tisztában: *gyapju* ‚állatoknak, különösen a juhnak, finom szőre', *gyapot* pedig (másként *pamut* is) ‚gyapjuhoz hasonló finom szálak, melyek bizonyos melegövi növények magtokjában képződnek'. *Gyapju* honfoglalás előtti török jövevényszó, a bolgár török *dzapayi̯* átvétele. Ennek a magyarban előbb szabályosan elveszett a szóvégi magánhangzója, s további hangtörténeti fejlődése: **gyapau̯* > **gyapou̯* > **gyapëu̯* > *gyapju* volt. Ez egészen bizonyos. Az is bizonyos, hogy *gyapot* szintén török eredetű, s lényegében ugyanaz a szó, mint a *gyapju*, de további története már nem egészen világos. Úgy látszik nem

honfoglaláselőtti jövevényszó; szóvégződésének tanusága szerint legalább is nem lehet bolgár-török eredetű, hanem valamely más török nyelvből (vö. csagatáj *japuk*, oszmánli *japïk*), talán a kúnból vagy a besenyőből kell származnia, tehát valószínűleg török jövevényszavaink középső rétegébe tartozik. A szóvégi *k*>*t* változás olyan, mint amilyent pl. a *pamuk*>*pamut*, *szamak*>*zamat* esetében is megfigyelhetünk.

Gyár. Ezt a szót *Helmeczy Mihály* vonta el a *gyárt* igéből. Úgy látszik élőszóval közölte *Széchenyi István*nal, aki rögtön elfogadta és buzgóan terjesztette; először 1830-ban használta Hitel c. híres munkájában. — A *gyárt* igéről megjegyezhetjük még ezzel kapcsolatban, hogy régebben *járt* alakja volt, s hogy ez a *j* kezdetű alak máig is meg van őrizve a *Kerékjártó*, *Szíjjártó* és *Ijjártó* családnevekben.

Gyep és **gyepü.** Az előbbi a mai köznyelvben csak pázsitot jelent, de a régi nyelvben s a mai népnyelvben ‚sövény (kül. elő sövény), kerítés' jelentéssel is előfordul. Pl. *Pázmány*nál: »Aki buzgó szűvel könyörög, *gyepet*, sőt kő-falt vet isten [t. i. isten büntető keze] eleibe«. A *gyëpü* a mai köznyelvben már nem igen használatos, de néhol a népnyelvben s a régiségben szintén előfordul ‚pázsit, műveletlen föld' jelentésben. Pl. egy régi közmondásban: »Erdőt szánt, maga (=noha) *gyepüt* sem szánthat«. Vagy pl. Gömör megyében ma is hallani ilyent: »Gyere no; feküggyőnk le a *gyepűre*«. Leggyakoribb jelentése azonban a régiségben ‚sövény kerítés', és különösen ‚országhatár'. (Ez utóbbi jelentésnek az a magyarázata, hogy hazánkat az Árpád-korban legtöbb helyen óriási kerítés módjára roppant szélességben rengeteg erdőségek övezték körül, amelyek járhatatlanságuk miatt az ország természetes védelméül szolgáltak. Ahol járhatóbb, behatolásra alkalmasabb volt az erdőség, ott mesterséges akadályokat készítettek és tartottak fenn őseink, pl. árkokat, földhányásokat, sövényeket, kövekből vagy ledöntött fákból alkotott torlaszokat, stb. Az ilyen gyepük egymással összeköttetésben álló szakadatlan láncolatot alkottak, melyet csak kevés helyen szakították meg hadi és közlekedési célokra szánt utak, az úgynevezett *kapuk*, *országkapuk*, lat. *porta regni*. E gyepükön túl fekvő területet őseink *gyëpüelvé*-nek nevezték).

A *gyëp*~*gyëpü* kétféle jelentése közül, t. i. 1. ‚pázsit', 2. ‚kerítés' (>‚határ'), az utóbbi az eredetibb. Az előbbi csak a földközösség intézményének következtében fejlődött ki. Régen ugyanis az egyes községek földterülete nem oszlott magánbirtokokra, hanem a község lakóinak közös tulajdona volt, s a területnek művelés alá vett részét (mert felváltva egy-egy részét mindig parlagon hagyták pihentetés és legeltetés céljából) évről-évre sorsolás útján egyenlő nagyságú részekben kiosztották a lakók között, s az egy-egy lakónak ideiglenesen átadott területrészt úgy határolták el a szomszéd parcelláktól, hogy közöttük 1—2 láb szélességben egy semleges f ö l d s z a l a g o t hagytak közbe oly módon, hogy ezt a

szántás alkalmával nem szántották be; a kisorsolt részek tehát addig, amíg művelés alatt voltak, f ű v e l b e n ő t t m e z s g y é k-k e l voltak egymástól elkerítve. Innen érthető, hogy a ‚kerítés', ‚határ' jelentésű *gyëp* ~ *gyëpü* egyúttal azt is jelenthette, hogy ‚fűvel benőtt földszalag'. Ebben a képzet-komplexumban eleinte a fűvel benőtt ‚határul szolgáló földszalag' volt az uralkodó képzet, de később (a felszántott területtel szemben) a ‚fűvel benőtt, műveletlen földterület' vált uralkodó képzetté, s ennek következtében *gyëp* ~ *gyëpü* egyjelentésűvé vált a *pázsit* szóval.

A *gyëp* és *gyëpü* szavak különféle jelentései tehát könnyen visszavihetők e g y eredetire, de hogy vajjon *gyëp* és *gyëpü* is csak ugyanegy szónak alakváltozatai-e, az bizonytalan. Valószínűbb, hogy nem egy, hanem két külön szót kell bennük látnunk. *Gyëpü* talán a *gyëp* alapszó származéka az *-ó*,*-ő* (> *-ú*, *-ü* > *-u*, *-ü*) nagyító (> becéző) képzővel s eszerint úgy viszonylanának egymáshoz, mint *fiú* és *fi*.

Gyilkol. Ma közhasználatú *gyilkol*, *gyilok* és *gyilkos* szavaink közül a régi magyar nyelvben csak a *gyilkos* fordul elő, még pedig legrégibb nyelvemlékeinkben *gyolkos* alakban. (Nem lehetetlen, hogy valamilyen úton-módon talán összefügg a német *Dolch* szóval). Ezen régi *gyolkos* > *gyilkos* alapján képezte a nyelvújítás korában *Kalmár György* (1770) a *gyilkol* igét, *Baróti Szabó Dávid* (1792) és *Dugonics András* (1798) pedig elvonták belőle a *gyilok* főnevet. Az előbbi ‚ölés, gyilkosság' jelentést tulajdonított neki, az utóbbi pedig ‚tőr' jelentést. Az irodalmi nyelvben ezzel a *Dugonics*tól származó jelentéssel terjedt el a *gyilok*.

Gyógyít és javít. E két műveltető igének (valamint visszaható párjuknak, a *gyógyul*-nak és *javul*-nak) annyira hasonló az alakjuk és a jelentésük, hogy határozottan összetartozóknak érezzük őket, de pusztán csak nyelvérzékünk ebben az esetben sem elegendő a közöttük levő viszony megértéséhez. Most is nyelvünk történetének régibb emlékeikez kell tehát e célból fordulnunk, s ezek először is arról világosítanak fel, hogy a *gyógyít* és *gyógyul* igéknek *jógít* és *jógul* volt az eredeti alakjuk, de szókezdő *j* hangjuk a XVI. sz. folyamán (amint ezt több más esetben is tapasztalhatjuk, l. erről *gyalog* a.) *gy*-vé változott, s az így keletkezett *gyógít*, *gyógul* alakokban aztán a szókezdő *gy* hatása alatt csakhamar a *g* helyébe is *gy* lépett. Így lett tehát ezen igék eredeti *jógít*, *jógul* alakjából a mai *gyógyít*, *gyógyul*. Ha ezt az eredeti *jógít*, *jógul* alakot összehasonlítjuk a *javít*, *javul* igék alakjával, akkor az is rögtön világossá válik, hogy valamiként *javít* és *javul* a *jó* melléknév származékai, éppen úgy *jógít* (> *gyógyít*) és *jógul* (> *gyógyul*) is az egykori *jóg* melléknév származékai. Ez a *jóg* pedig nem egyéb, mint a *jó* melléknévnek a ma már elavult *-g* képzővel való kicsinyítése. (L. erről *jog* a. is). *Javít, javul* és *jógít*, *jógul* tehát, mivel a *jó* és *jóg* között alig lehetett mindig pontos jelentésbeli különbséget tenni, lényegükben ugyanazt jelentették: a művel-

tető *javít* vagy *jógít* azt, hogy ‚jóvá tesz', a visszaható *javul* vagy *jógul* azt, hogy ‚jóvá válik'. De használatuk már nagyon korán (a jelentésmegoszlásokhoz hasonlóan, l. erről *család* a.) más-más térre korlátozódott. Beteggel és betegséggel kapcsolatban, valószínűleg a kicsinyítő képzőjükhöz fűződött gyöngéd érzethangulat miatt, mindinkább csak a *jógít, jógul* igéket (a mai *gyógyít, gyógyul* igék régibb alakjait) kezdték használni, úgyhogy jelentésük e kizárólagos használat következtében csakhamar speciálisan ‚heilen, sano, curo' lett. A *javít* és *javul* igék ezzel szemben máig megőrizték eredeti, bármire vonatkoztatható jelentésüket.

Háború. Annak a már rég elavult **hábor* igének a melléknévi származéka, amelyből a *háborodik*, *háborog*, *háborít* igék is képződtek. Ezekhez éppen úgy viszonylik a *háború* melléknév, mint pl. a *szomorodik*, *szomorog*, *szomorít* vagy *keserëdik*, *keserëg*, *keserít* igékhez a *szomorú* vagy *keserű* melléknév. Ez a *háború* melléknév eredetileg azt jelentette, hogy ‚nyugtalan, izgatott' (vö. pl. régibb íróknál: »Ez esztendő *háború* és igen nyughatatlan leszen«, vagy: »Ilyen nagy dologban *háború* elmével nehéz tanácsot fogni«), de egyes gyakran használt jelzős szerkezetekből idővel jelentéstapadással önálló főnévként vált ki. (L. erről *fokos* a.) A *háború időjárás* kapcsolatában azt a főnévi jelentést kapta, hogy ‚vihar, zivatar' (vö. pl. »Megcsendesedék a tengernek *háborúja*«), a *háború idő*, *h. világ*, *h. állapotok* kapcsolatában pedig azt, hogy ‚bellum, Krieg'. Az előbbi két jelentés idővel elavult, s ma már csak ez utóbbi szokásos.

Hadúr. Sokan azt hiszik, hogy a pogány magyarok harci istene volt, de ez a hit téves, mert történelmünk forrásaiban és régibb irodalmunk emlékeiben sehol nyoma sincsen egy ilyen nevű pogány magyar istennek, s a nép hagyománya és hite sem tud róla. *Hadúr* alakját és nevét csak *Aranyosrákosi Székely Sándor* költői képzelete teremtette, aki 1823-ban megjelent A székelyek Erdélyben c. kis eposzában szerepelteti először. Nála még *Haddur* a költött isten-alak neve, de *Vörösmarthy,* aki átvette tőle és Zalán futása c. eposzában szembeállította a magyarok iránt ellenséges érzületű *Ármány* alakjával (l. erről itt külön), *Hadúr*-nak nevezi. *Vörösmarty* Zalánjának hatása alatt terjedt el aztán ez a név ebben az alakjában, s vele együtt a *Hadúr* pogány magyar istenségéről való hit is, a nemzet műveltebb rétegeiben.

Hágcsó. A *hág* ige gyakorító *hágos* származékának melléknévi igeneve. *Hágosó*-ból előbb *hágsó* lett, aztán ebből *s* > *cs* változással *hágcsó.* Ugyanilyen módon keletkeztek még *lépcső*, *emelcső* ‚felvonó híd', *bökcse* ‚marhabögöly' (< **bökcső*) és *szöcske* < *szökcse* < *szökcső.* (L. még *zsák* a.)

Hagyján. Valószínűleg nem mindenki tudja ma már, hogy ez az indulatszó-féle a *hagyd*, (hogy) *járjon* összetett mondat rövidülése. De már *hagyd, járjon* is csak rövidülése volt ennek a teljesebb mondatnak: *hagyd, járjon a maga útján.* Az ilyen nagyobb

mértékű rövidülések, mint *hagyd járjon*>*hagyján* nem hangtörvényszerűek, hanem csak a gyakori használat következményei. Általános tapasztalat ugyanis minden nyelvben, hogy az igen gyakran használt mondatok, mondatrészletek, szólásmódok lassanként egészen formálisokká válnak, alig válik már tudatossá kiejtésükkor az, amit velük eredetileg ki akartak fejezni s azért csak éppen jelezzük őket a hangsornak kisebb-nagyobb részével. Igy lett pl. *alázatos szolgája, kérem alázatosan, adjon Isten jó napot, tekintetës asszony, méltóságos úr, nagyságod, kegyelmed*-ből is *alászolgája, kérem alássan, sten jónapot, ténsasszony, mélcsás úr, nagysáa, kend.*

Hajcsár és tölcsér. Hogy már nem igen tudatos a képzésük módja, mutatja az a körülmény, hogy *cs*-vel szoktuk őket írni, holott a *hajt* és *tölt* igék családjához tartoznak. (Vö. velük szemben pl. *hajtson, hajtsuk, töltsem, töltse*, stb. még *t*-vel írva, mert származásuk világos). Ezekből a gyakorító *-s* képzővel előbb **hajtos*, **töltös* igék keletkeztek (mint pl. *fut: futos*), aztán ezekből a már elavult *-ár*, *-ér* főnévképzővel **hajtosár*, **töltösér* (vö. *buvár, csapodár, csufondár*), s ezekből lett végül az *o*, *ö*-nek ily helyzetben egyébként szokatlan, tehát némileg feltünő kiesésével a mai *hajcsár, töltsér.*

Hajdu. Ma általában vármegyei egyenruhás szolgát jelent. Azért nevezik ezeket így, mert elődjeik valóban *hajdu*-k, vagyis gyalogos katonák voltak, kik a vármegyék szolgálatába szegődve szükség esetén rablókat, betyárokat üldöztek, egyébként azonban hivatalszolgai teendőket végeztek. A zsoldos gyalogos katonák bizonyos fajának ugyanis a XVI., XVII. sz.-ban *hajdu* volt a neve. E szónak korábbi alakja *hajdó* volt, ez pedig nem egyéb, mint *hajtó.* Az első *hajdu* csapatokat t. i. azokból a bátor, jól verekedő legényekből szervezték, akik marhakereskedők szolgálatában nagy mennyiségű ökörcsordákat szoktak volt az Alföldről Bécsbe, sőt egyes németországi városokba is hajtani, s akik, hogy a rájuk bízott csordákat útközben megvédhessék a rablóktól, jól fel voltak fegyverezve. Bocskay fejedelem hadiszolgálataik jutalmául 1605-ben a felső Tisza vidékén fekvő birtokaira telepítette az ő *hajdu*-katonáit, s ezeknek utódait ma is *hajdu*-knak szoktuk nevezni. — A *hajdu* szónak ez az etimológiája nagyon valószínű, általában el is van fogadva a magyar nyelvészek körében, de nem hallgatható el, hogy az e magyarázattal feltételezett *t*>*d* változás nagyon feltünő, mert ilyen hangtani helyzetben egyébként példátlan.

Hajít és hajt. Könnyen azt lehetne hinni, hogy a ‚dob, vet' jelentésű *hajít* és az ‚űz, kerget' jelentésű *hajt* igék talán összetartoznak, és pedig oly módon, hogy *hajt* talán csak rövidülése a *hajít*-nak. *Hajít* helyett némely vidéken csakugyan azt mondja a nép, hogy *hajt* (pl. *agyonhajt* ‚(kővel) agyondob'), de ez csak nagyon is új fejlődés eredménye lehet, mert *hajít* és *hajt* a régi nyelvben mindig szigorúan meg voltak különböztetve egymástól. Az előbbinek t. i. régebben *hagyít* alakja volt (ebből nemcsak *hajít*, hanem

hanyít alakváltozat is fejlődött, s a nép nyelvében még ma is több vidéken *hagyít* vagy *hanyít* van a köznyelvi *hajít* helyett), de az utóbbi mindig csak *hajt* alakú volt. *Hajít*<*hagyít* a *hagy* igének olyan mozzanatos származéka, mint pl. *csavar* mellett *csavarít*; ennek megértéséhez azonban azt is tudnunk kell, hogy a *hagy* igének eredetileg ‚dob, vet' volt a jelentése, tehát pl. *elhagyni vmit* eredetileg úgy volt értve, hogy ‚eldobni, elvetni vmit', s *odahagyni* (később *otthagyni*) *vmit* ‚odadobni, odavetni'. A *hajít*<*hagyít* ige tehát ezen egykori ‚dob, vet' jelentésű *hagy* igének mozzanatos továbbképzése. Ezzel szemben a *hajt* ige, legalább ‚biegen, neigen, clino, flecto' jelentésében, a *haj-l-ik*-beli *haj-* igetőnek olyan műveltető továbbképzése, amilyenek pl. *rej-l-ik*, *osz-l-ik*, *bom-l-ik* mellett *rej-t*, *osz-t*, *bom-t*>*bont*. A *hajt* igének azonban ‚treiben, agere' jelentése is van (pl. a lovakat *hajtani*). Nem lehetetlen, hogy ez a jelentés csak fejleménye az előbbi ‚biegen, neigen' jelentésnek, ámbár a jelentésváltozás lélektani folyamata nem egészen világos, de az is lehetséges, hogy a ‚treiben, agere' jelentésű *hajt* egészen más szó, mint a ‚biegen, neigen' jelentésű *hajt* s hogy kettejük hangalakja csak véletlenül egyezik. De bármiként álljon is ez a részletkérdés, annyi bizonyos, hogy *hajít* (<*hagyít*) és *hajt* nem ugyanegy tő származékai.

Hajhász. A vadászok osztálynyelvéből származik, s eredetileg csak azt jelentette, hogy ‚*haj ha!* vagy *haj hó!* kiáltással felriasztja a vadat'. Mikor a vadásznyelvből bejutott a köznyelvbe, elvesztette ezt a vadra és *haj ha! haj hó!* kiáltásra vonatkozó speciális jelentését, s csak általában a ‚kitartóan kutat, keres, nyomoz' jelentése maradt meg. (Osztálynyelvből való származásnak más eseteit l. *elkallódik* a.)

Hajszol. A legtöbb ember valószínűleg azt gondolja, hogy ez az ige a *hajt* gyakorító továbbképzése. Van is *-szol*, *-szöl* gyakorító képzőnk, vö. pl. *von, ün* mellett *vonszol*, *unszol* és *bont* mellett *boncol* (a nép nyelvében *ront* és *dönt* mellett is *roncol*, *döncöl*), de, ahogy ez utóbbi példák mutatják, a tővégi *-t* ilyenkor nem szokott kiesni, hanem a képzőnek kezdő *-sz* hangjával *c*-vé egyesül. Ha tehát *hajszol* valóban a *hajt* származéka volna, akkor *hajcol*-nak kellene hangzania. Minthogy azonban nem így hangzik, nem lehet más, mint a *haj!* (vö. *haj rá! haj ki! haj be!*) indulatszónak a fennebb említett *-szol* gyakorító képzővel való továbbképzése.

Hajt. L. *hajít* a.

Hályog. L. *hólyag* a.

Hanyatlik. A *hanyatt* határozószóból van képezve az *-l* igeképzővel, tehát olyan, amilyenek pl. *ködl-ik*, *világl-ik*, *pirosl-ik*. Ma már csak átvitt értelemben használjuk, de eredetileg konkrét jelentése volt. Pl. *Faludi*nál: *ágyba hanyatlik* ‚hanyatt, háttal fekszik az ágyba'. Vagy *Molnár Albert* szótárában: »hanyattlom, artzal fölfordulok: supinor«. (Hasonló jelentésváltozásokat l. *buta* a.) *Molnár* még etimológikusan, két *t*-vel írta, de ma, helyesírásunk

szóelemző elvei ellenére, csak a kiejtés szerint írjuk, egy *t*-vel, mert már nem érezzük világosan a *hanyatt*-ból való származását. A hosszú *tt*-nek mássalhangzó előtt való megrövidülése teljesen szabályos hangtani jelenség. (Hasonló eseteket l. *arc* a.)

Harapódzik. Úgy érezzük, hogy a *harap* ige származéka, de nyelvérzékünk ebben téved, mert valójában egy a köznyelvben ismeretlen *harap* főnévnek a származéka. Ez a nép nyelvében, különösen Erdélyben, száraz avart, harasztot, lehullott száraz faleveleket, ágtörmeléket jelent. A száraz avart, harasztot, tél utóján sok helyen meg szokták gyujtani, vagy magától is könnyen meggyullad, s az ilyen tüzet, mivel a *harap* ég el benne, *harapégés*-nek vagy *haraptűz*-nek nevezik. (Vö. pl. *erdőégés*, *erdőtűz*.) De egyesek tévesen olyan magyarázó összetételnek fogták fel ezt a szót, mint amilyenek pl. *szélvihar*, *kőszikla*, *áspiskígyó*, *orvosdoktor*, stb. s ennek következtében ‚tűz' jelentésében kezdték használni a *harap* szót. Pl. *Zrinyi*nél is olvassuk: »Mint az lángos *harap*, ha nádban ütközött, Oly kegyetlenségben Zrinyi most öltözött«. S mivel az avart pusztító tűz gyorsan terjed, azért e ‚tűz' jelentésű *harap* főnévből ‚(*harap* módjára) gyorsan terjed' jelentésű *harapozik* ige keletkezett. (Vö. pl. *csira*: *csirázik*, *virág*: *virágzik*, *gyümölcs*: *gyümölcsözik*, stb.) A köznyelvben azonban teljesen ismeretlen volt a *harap* főnév; mikor tehát ez a *harapozik* ige bejutott a köznyelvbe, a műveltebb emberek a *harap* ige reflexiv származékának gondolták, s a *fog*: *fogódzik*, *nyargal*: *nyargalódzik*, *teker*: *tekerődzik*-félék analógiájára *harapódzik*-nak kezdték ejteni. Hogy rendesen az *el*-igekötővel használjuk, azt a hasonló jelentésű *elhatalmasodik* ige hatásának lehet tulajdonítani.

Harminc. Elhomályosult összetétel. Előtagjában a mai *három* szó rejlik, utótagjában pedig egy ‚tíz' jelentésű egykori magyar szó, amely ma már teljesen elavult. A *harminc* rövid *a*-ja azt bizonyítja, hogy ez az összetétel abban a régi korban keletkezett, mikor a mai *három* (< *hárm*) szó még *harm*-nak (vagy tővégi magánhangzóval *harmu*-nak) hangzott. (Az egykori *harm* rövid *a*-ját a *harmad*, *harmadik* származékok is megőrizték. Hasonló eseteket l. *haza* a.) Utótagjában az a **misz* szó rejlik, amely a rokon zürjén és votják nyelvben még ma is megvan. Vö. pl. zürjénül *ńel'á-mis* ‚40', *veti-mis* ‚50'. A *harminc*-beli mai *n* csak utólagos fejlemény, mert a codexek korában *harmic*-nak hangzott a szó, s Dunántúl egyes vidékein még ma is így ejti a nép. (Hasonló eseteket l. *baka* a.) Hogy az elvárt **hármminc* > **harminc* helyett csak rövid *m*-et ejtünk az egészen hangtörvényszerű jelenség. Magyarázatát l. *számtalan* alatt.

Hasonló. Melléknévi igeneve a *hasonl-ik* igének, melyet ma már csak *még* igekötővel szoktunk használni: *még-hasonlik*. Ennek alapszava a régi *hason* melléknév, amelyet ma már csak a *fél* vagy *más* jelzőjeként szoktunk használni: *hason* fele valaminek, *hasonmás*. E *hason* melléknévnek még régibb alakja **hasom* volt (vö. a

régi nyelvben *hasomlik*, *hasomlás*, *hasomlatos*, *hasomlít*, stb.) s eredetileg úgy látszik főnév volt, mert a *hasad*, *hasít* igék tövéből való olyan képzés, mint amilyenek pl. *alszik*, *örül*, *foly* mellett *álom*, *öröm*, *folyam*, de jelzői használata következtében idővel melléknévvé vált. (Hasonló eseteket l. *ravasz* a.) Valaminek *hason* fele tehát, mikor e szó származása még világos volt, körülbelül úgy volt értve, mint ahogy ma azt mondjuk, hogy *szakasztott* fele. És a *hasonlik* ige is, amely képzése módját tekintve úgy viszonylik a *hason* melléknévhez, mint pl. *kéklik*, *piroslik*, *sötétlik* a *kék*, *piros*, *sötét* melléknevekhez, eredetileg szintén azt jelentette, hogy ‚szakasztottá vagy hasítottá válik'. Vö. még ma is: *mëg-hasonlik* (pl. egy nép, egy ország). De mivel egy korábbi egésznek széthasadt részei lényeges jellemvonásaikra nézve egyformák, vagyis hasonlók, azért a *hasonlik* igének az eredetibb ‚szétszakad, kettéhasad' jelentésen kívül még másodlagos ‚gleich sein, similis est' jelentése is támadt. Vö. pl. a Döbrentei-kódexben: »*Hasonlik* mennyeknek országa egy emberhez«. Az e jelentésben használt *hasonlik* igének melléknévi igeneve a mai *hasonló*, főnévi származéka a *hasonlat* és művelhető továbbképzése a *hasonlít* ige. Magának a *hasonlik* igének e másodlagos jelentése idővel ismét elavult, s csak eredeti jelentése maradt meg (vö. *mëg-hasonlik*), de a rajta alapuló *hasonló*, *hasonlat*, *hasonlít* megmaradtak. Ez az oka annak, hogy ezek között s a *mëghasonlik* ige között már nem érezzük világosan a kapcsolatot.

Hasztalan. Mai jelentése ‚hiába való, eredménytelen', de a mult század első felében még csak azt jelentette, hogy ‚haszon nélkül való', tehát ugyanazt mint a teljesebb *haszontalan* alak. (Vö. pl. Széchenyinél: »*hasztalan*, félénk katonák«). A *hasztalan* alak ennek úgy látszik nem természetes, tudattalanul történt rövidülése, hanem szándékos, önkényes rövidítése. Először *Ámade Lászlóná*l fordul elő 1750 körül. A nyelvújítók aztán felkapták és csakhamar elterjesztették.

Hátralék. Sajátságos képzésű szó. Úgy tetszik, mintha a *hátra* határozószóból keletkezett volna *-lék* képzővel. Van is *-lék* főnévképzőnk (vö. pl. *főzelék*, *töltelék*, *kötelék*, *adalék*, *tartalék*, stb.), csakhogy ez i g é b ő l képez névszót, *hátra* pedig nem ige. Ezért a nyelvészek régebben azt hitték, hogy talán *hátrálék* volt eredetileg, vagyis hogy a *hátrál* igéből származott *-ék* képzővel (vö. pl. *maradék*, *származék*, *festék*, stb.), de a nyelvtörténeti kutatás egészen mást derített ki. A latinból származó *restancia* szó megmagyarosítására a nyelvújítás korában először a *hátralétel* műszót alkották, ez csakhamar *hátralét*-re rövidült s ez aztán utóbb, valószínűleg az *illeték*, *járadék*, *jutalék*, *százalék*-féle nyelvújításkori szavak hatása alatt, *hátralék*-ká változott. Ebben az alakjában először 1848-ban fordul elő, *Szabó József* Bányászati Szótárában.

Ház. Akik németül is tudnak, rendesen azt hiszik, hogy *ház* szavunk német jövevény, a *Haus* átvétele. De ez tévedés. A *ház*

szó t. i. már legrégibb nyelvemlékeinkben is előfordul, olyan korban, mikor a német *Haus* még *Hûs*-nak hangzott, ebből pedig a magyar *ház* alaknak sem *á*, sem *z* hangját nem lehetne megmagyarázni. De nincs is semmi szükségünk arra, hogy idegenből való átvételét tegyük fel, mert a rokon finnugor nyelveknek ,ház', ,sátor" vagy ,kunyhó' jelentésű szavai (pl. finn *kota*, zürjén *kola*, mordvin *kudo, kud*, cseremisz *kudo*, osztják *chot, kat*) hangtörténetileg a legpontosabban megfelelnek a magyar *ház*-nak. Igaz ugyan, hogy a finnugor szavak mai alakja és a magyar *ház* szó mai alakja között már nagy hangbeli eltérés van, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a finnugor népeknek egymástól való elszakadása óta körülbelül 2—3000 esztendő telt el, s ezen hosszú idő alatt mindegyik néptöredék szavai sokat változtak, még pedig nem egyforma módon. De minél messzebb multba kisérjük vissza a szót, annál inkább hasonlitanak egymáshoz a rokonnyelvekbeli alakok. A magyar *ház* szóról pl. először is biztosan tudjuk, hogy az Arpádok korában még **haz*-nak hangzott. (Vö. pl. a *haza*, *hazól*, *hazul, hazulról* határozószókat, melyek ezt az eredetibb *a* hangot napjainkig megőrizték). De még régebben *o* volt a *ház* szó magánhangzója, s ezt is megőrizte napjainkig a *honn* határozószó. Ennek hosszú *nn*-je azonban nem származhatott *zn*-ből, mert ilyen hangváltozásnak sehol semmi nyoma; tehát csak úgy érthetjük meg ezt a hosszú *nn*-et, ha feltesszük, hogy a *z* helyén egykor valamely foghang állott, talán *d*, *t* vagy *l*, tehát olyanféle hang, amilyent a fennebb felsorolt rokonnyelvi alakokban még ma is látunk. A *ház* szókezdő *h*-járól is joggal feltehetjük, hogy régebben *ch* (ezt a hangot a fonetikai írásban *χ* betüvel szoktuk jelölni), még régebben *k* állott a helyén, mert számos más szavunk történetéből is azt látjuk, hogy mélyhangú szavak egykori finnugor szókezdő *k*-jából a magyarban rendesen *h* lett. (Vö. pl. vogul *kop, kump*, osztják *χomp*, *χump* ~ magyar *hab*; vogul *kont, χont* ~ m. *had*; vogul *kang*, *χanχ* ~ m. *hág*, vogul *χai̯* ,üstök' ~ m. *haj*; cseremisz *kai̯a* ,kövér', mordvin *kuja* ,kövér; kövérség, zsír' ~ m. *háj;* finn *kala*, mordvin *kal*, cseremisz *kol*, vogul és osztják *χul* ~ m. *hal;* osztják *χalep* ~ m. *háló;* mordvin *kou̯* ,hold, hónap', osztják *χou̯* ,hold' ~ m. *hónap*; vogul *χulaχ* ~ m. *holló*; vogul *kus* osztják *χus* ~ m. *húsz*, stb.) Mai nagy alaki eltérésük ellenére is tehát semmi okunk síncsen kételkedni benne, hogy a magyar *ház* valóban ugyanaz a szó, mint a fennebb felsorolt rokon nyelvbeliek. Nyelvünknek e fontos művelődési szava eszerint nem idegen eredetű, hanem ősi tulajdonunk. De ennek alapján persze nem szabad a másik véglet felé túlzásba esnünk, és mindjárt arra következtetni belőle, hogy nomadizáló őseink már a honfoglalás előtt is a maihoz hasonló k ő h á z a k b a n laktak! Nagyon szerény volt az ő akkori *házuk;* nyáron sátor, télen rögtönzött kunyhó. De akkori halászó, vadászó, legeltető, no meg hol itt, hol ott harci kalandok és préda után járó életmódjuknak éppen ez felelt meg legjobban.

Haza. A magyarban kétféle *haza* szó van. Az egyik főnév, s jelentése ‚Vaterland, patria', a másik határozószó, s jelentése ‚nach Hause, domum'. Határozottan érezzük, hogy ezek valahogyan összetartoznak, sőt azt is sejtjük, hogy mindkettőnek van valami köze a *ház* szóhoz, de hogy hogyan viszonylanak egymáshoz, erről nyelvérzékünk már nem adhat semminemű felvilágosítást. De a magyar nyelvtörténeti kutatás ezt a homályos kérdést is teljesen megvilágította.

A *ház* szónak valamikor, még az Árpádok korában is, **haz* alakja volt. Persze csak rövid *a* volt akkor e szónak mindazon alakjaiban és származékaiban is, melyek abban az időben használatosak voltak; tehát pl. tárgyesete **hazat,* többesszáma **hazak,* -*s* képzős mellékneve **hazas* volt, s éppen így *-á -é* és *-ól, -ől* ragos határozói alakjai (vö. pl. *al-á*, *mell-é*, *al-ól*, *mell-ől*) szintén **hazá* és *hazól*-nak hangzottak. Mikor azonban a régi **haz* magánhangzója a szónak egytagúsága miatt megnyúlt, az új *ház* alakú alanyesetből lassanként újraképződtek mindazon alakok és származékok, melyek az akkori nyelvérzék világos tudata szerint a *ház* alapszóhoz tartoztak. Igy lépett a régibb **hazat*, **hazak*, **hazas* helyébe az újabb *házat*, *házak*, *házas*. Csak **hazá* és *hazól* (> *hazul*, *hazulról*) kerülhették el ezt az újraképződést, mert némi jelentésváltozásuk és ragjuk kezdődő szokatlansága miatt (ma már csak néhány határozószóban vannak meg e ragok) időközben már elszigetelődtek volt a **haz* > *ház* alapszótól. (Hasonló eseteket l. *ajak*, *harminc*, *lágy* és *zsák* a.) A **hazá* határozószónak azóta még meg is rövidült a szóvégi hosszú *á*-ja, (hasonló eseteket l. *tegnap* a.) s így persze ma már nem érezzük világosan, hogy a *haza* és *hazól* (> *hazul*, *hazulról*) határozószók éppen olyan ragos alakjai a *ház* főnévnek, mint pl. *alá*, *alól* és *mellé*, *mellől* az *al* és *mell* főneveknek.

A ‚Vaterland, patria' jelentésű *haza* főnév nem egyéb, mint ennek a hova? kérdésre felelő *haza* határozószónak önállósítása, főnévként való használata. Egyes határozószóknak ilyen önállósítása elég gyakori jelenség nyelvünkben. Pl. ezekben a mondatokban: »kedve *ellen* cselekszik, *vissza* fordít vmit, *közel* van, *otthon* van, (régiesen) *honn* van« határozószó az *ellen*, *vissza*, *közel*, *otthon*, *honn*, de már a következőkben ugyanezek főnévként szerepelnek: ennek *ellen*ében, *vissz*ája vminek, a *közel*, az *otthon*, a *hon*. (Hasonló eseteket l. még *személy* a.) Ugyanilyen jelentésváltozás érte a *haza* határozószót is. Mikor a végén levő helyhatározó rag szerepe az *á* > *a* hangváltozás miatt elhomályosodni kezdett, megtoldották még az *-ig* raggal vagy a *felé* névutóval. (Vö. hogy *hazul*-ból is *hazulról* lett). De az ily módon keletkezett *hazáig* és *haza felé* szerkezetekben a *haza* szót már ragtalan főnévnek érezték, még pedig ‚az otthon, ház és háztáj, szülőföld, Heimat' jelentésű főnévnek. Ebből a jelentésből fejlődött aztán később az a specialisabb, politikai vonatkozású ‚Vaterland' jelentés, melyben e szót ma leginkább használjuk.

Házsártos. Ma veszekedőt, perlekedőt jelent. Alapszava, a

házsárt, amely mai köznyelvünkből már kiveszett (de nyelvjárásainkban itt-ott még megvan), a kockának és a kockajátéknak volt egyik neve, s eszerint *házsártos* eredetileg csak azt jelentette, hogy ‚kockajátékos'. (Vö. *kártya*: *kártyás*). Mai ‚veszekedő, perlekedő' jelentéséhez onnan jutott az idők folyamán, hogy ezt a szerencsejátékot felette gyakran kisérte a civódás és követte az üstökvonás, kékfolt, sőt nem egyszer emberhalál. Megjegyezhetjük még, hogy a *házsárt* szó hozzánk a régebbi német nyelvből került (ide pedig a franciából, de végső forrása az arab *azzar* ‚kocka'.) Miután a kockajáték kiment a divatból, lassanként a *házsárt* szó is elavult, s csak megváltozott jelentésű *házsártos* származéka maradt meg. Körülbelül 100 esztendővel ezelőtt azonban másodszor is átvettük ezt a szót a németből, még pedig *hazárd* alakban és ‚kockázatos' jelentésben. Pl. *hazárd játék*, *hazárd vállalkozás*. — Ehhez hasonló módon néhány más szót is kétszer vettünk át ugyanegy nyelvből. Pl. a német *Zech* szót régebben *céh*, újabban *cëch* alakban, a szláv *bojnik* szót az Árpádok korában *bojnuk* (> *bajnok*), újabban pedig (a tótból) *bojnyik* alakban, a latin *schola*-t először *oskola* másodszor *iskola* alakban.

Hébe-hóba. Hogy ezen ‚néha-néha' jelentésű ikerszavunk mindkét tagja a *-ba, -be* raggal van ellátva, az kétségtelen. Az is valószínű, hogy a *hóba* résznek alapszava a *hó* főnév; csakhogy melyik? a ‚Monat, mensis' jelentésű-e, vagy a ‚Schnee, nix' jelentésű? De már hogy mi a *hébe* alapszava, a *hé*, az egészen homályos előttünk. Rögtön megvilágosodnak azonban mind e kérdések, ha megtudjuk, hogy *hébe-hóba* jelentése egykor éppen ellenkezője volt a mainak, t. i. az, hogy ‚mindenkor, állandóan'. Vö. pl. egy XVI. sz.-i. írónak e helyét: »Jámbor atyafiak télben, nyárban, *hében*, *hóban*, hidegben készek szolgálni egymásnak«. Nyilvánvaló ebből, hogy *hébe-hóba* tulajdonképpen a. m. *hévben-hóban*, vagyis más módon kifejezve: *télën-nyáron*. A mai *hő* főnév t. i. egykor *hé* (~ *hév*) alakú volt. Egyrészt ez a *hé* > *hő* változás az oka annak, hogy nyelvérzékünk már nem azonosítja a ragos *hébe* alakot a mai ragos *hőbe* alakkal, de másrészt az is, hogy a *hébe-hóba* ikerszó jelentése teljesen megváltozott. Ez a nagyfokú jelentésváltozás eléggé feltünő ugyan, nincs is még kielégítően megmagyarázva, de szakasztott ugyanezt mutatja a *koronként* határozószó is, amely régen szintén azt jelentette, hogy ‚mindenkor' s ma azt jelenti, hogy ‚néha'. — Megjegyezhetjük egyúttal, hogy ez a szólásmód: *hetet-havat összehord* (a. m. ‚tücsköt-bogarat, mindenfélét összevissza-beszél') eredetileg szintén úgy hangzott, hogy: *hevet-havat* összehord, vagyis hideget-meleget, össze nem illő dolgokat.

Hegedős. Mindenki tudja, hogy a *hegedős*-öket azért nevezzük így, mert *hegedü* kiséretében adták elő verseiket a régi magyar urak és a nép gyönyörködtetésére vagy oktatására. De akkor mért nevezzük őket *hegedős*-öknek, s mért nem *hegedüs*-öknek? — A *hegedü* szónak régen, körülbelül a XVI. sz.-ig, *hegedő* alakja volt, s ugyan-

akkor természetesen azt az embert is, aki a *hegedő*-vel bánni tudott, vagy akinek bármi köze volt hozzá, *hegedős*-nek hitták. Később szóvégi *ő > ű > ü* hangváltozás útján *hegedü* lett az egykori *hegedő*-ből, s ennek *-s* képzős származéka ma természetesen szintén *hegedüs*. A ma használatos *hegedős* szónak tehát nemcsak speciális, a *hegedüs*-énél szűkebbkörű jelentése, hanem ma feltünő *ő* hangja is, rögtön elárulja a szakértő előtt, hogy a ‚hegedős" fogalma s a vele kapcsolatos szó nem juthatott hagyományosan, nemzedékről nemzedékre öröklődve napjainkig. Valóban, csak irodalmunk történetének újabbkori kutatói (talán éppen maga *Toldy Ferenc*) ismertettek meg bennünket a ‚hegedős' fogalmával és tették ismét küzhasználatúvá ennek egykori elnevezését, a *hegedős* szót. A szónak ez az *ő* hangú alakja tehát mintegy »idézet« a XVI. sz.-i magyarság nyelvéből.

Hézag. Régibb irodalmunkban *hëuzag*. *hiuzag*, és *hízak* alakjai is vannak, s ez arra mutat, hogy elhomályosult összetétel. Előtagja az eredetileg ‚üres' jelentésű *hiú* melléknév, melynek szintén kimutathatók régibb *hëu*, *hiu* és *héj*, *hí* mellékalakjai, utótagja pedig a ‚szakasz' jelentésű *szak* főnév, úgyhogy a **héj-szak > *hészak > hézag* főnév tulajdonképpeni jelentése ‚üres szakasz', ‚üres rész'. Mind a szótagkezdő *sz > z*, mind a szóvégi *k > g* változás, melyeknek következtében az egykori **hészak*-ból *hézag* lett, más esetekben is elég gyakoriak. Az előbbire vö. pl. szó belsejében *pazarol*, *rajzol* (l. ezeket itt külön), szó elején *szugoly > zugoly*, *Szugló > Zugló*, *szaj > zaj*, *szamat > zamat*, *Szala > Zala*, *Szamárdi > Zamárdi*, *szarándok > zarándok*, stb., az utóbbira pedig pl. bolgár-török *čärik*. *irik* > magy. *serëg*, *öreg*, oszmánli-török *käpänäk*, *kalpak*, *maslak* > magy. *köpenyeg*, *kalpag*, *maszlag*, szláv *hrček*, *grik* > magy. *hörcsög*, *görög*, szl. *žinka* > magy. **zsink > zsinek > zsineg*, régibb magy. *tőzek*, *bádok*, *üszök*, *vályok*, *szalak* > újabb *tőzeg*, *bádog*, *üszög vályog*, *szalag*.

Hímez-hámoz. Sem a *hímëz*, sem a *hámoz* igéhez nincsen köze, mert régebben *íměz-ámoz* alakja volt. Ez pedig azt mutatja, hogy egyeredetű az *immel-ámmal* határozószóval. Mindkettő az *ím*, *ám* származéka. Keletkezésüket az a körülmény érteti meg, hogy aki kedvetlenül, vonakodva végzi a dolgát, vagy nem mer nyíltan és őszintén felelni a hozzá intézett kérdésre, az mindenféle kifogásai, kertelései közben sokszor szokta mondani, hogy: de *ím*, de *ám*. Innen származik: *immel-ámmal* tenni valamit, és *íměz-ámoz* > *híměz-hámoz*. Ez utóbbiba valószínűleg a *híměz* ige hatása alatt jutott bele a szókezdő *h*. (Hasonló eseteket l. *alant* a.) Ennek t. i. régebben nemcsak ‚sticken' jelentése volt, mint ma, hanem átvitt értelemben azt is jelentette, hogy ‚szépítget, menteget, palástol', s így bizonyos fokig rokonértelmű volt az *íměz-ámoz* igével.

Himlő. Olyan hólyagos sebecskét vagy pattanásféle bajt jelent, amely e l h i n t ő d i k az ember bőrén. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a *hint* ige eredetileg **himt*-nek hangzott, s hogy töve

csak *him-* volt, mert a *-t* már képző, mégpedig műveltető. (Hasonló képzések pl. *vesz*: *veszt*, *kel*: *kelt*, *pattan*: *pattant*, stb.) E **himt* alak *m*-je csak a rákövetkező *t* hatása alatt változott *n*-né (l. erről *ront* a.); ha tehát nem *-t*, hanem más képző járult a *him-* tőhöz, akkor az *m* természetesen megmaradt benne. Ahogyan *hánt* mellett *hámlik* vagy *ront* mellett *romlik* ige van, úgy volt a régi nyelvben, s van itt-ott még ma is a népnyelvben *hint* mellett *himlik*, amelynek jelentése (mivel a műveltető *hint* igének visszaható párja) a. m. ,hintődik, szóródik'. E *himlik* igének melléknévi igeneve a *himlő*, amely tehát eredetileg azt jelentette, hogy ,elhintődő, elszóródó' s csak jelzője volt a *betegség* főnévnek; de ebből a jelzős szerkezetből idővel jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) mai jelentésével önálló főnévként vált ki.

Hintó. A régebbi *hintó-szekér*, *hintó-kocsi* összetételekből vált ki jelentéstapadás útján. (L. erről *fokos* a.) Jelentése tehát a. m. ,hintáló szekér vagy kocsi' és alakját tekintve melléknévi igenév. Alapszavát azonban, a mélyhangú **hint* (**hintani*) igét (amely nem azonos a magashangú *hinteni* igével), önállóan nem tudjuk kimutatni, csak gyakorító képzős *hintál*, *hintáz* származékai maradtak meg. Ez a **hint* talán a *himbál* ige tövéből való műveltető képzés volt; az *m* ~ *n* viszonyát l. *himlő* a.

Hírhedt. A *hírhëdik* ige származéka. Ez az ige azt jelentette, hogy ,híre támad, híre terjed', még pedig akár jó, akár rossz híre. Pl. *Vörösmarty* is még jó értelemben használta, mikor 1841-ben így szólította ismeretes ódájában Liszt Ferencet: »*Hírhedett* zenésze a világnak!« Maga ez az ige ma már elavult, de múlt idejű melléknévi igeneve, a *hírhëdt* (ez csak változata a *Vörösmarty* korabeli *hírhëdëtt* alaknak), még ma is él, csakhogy mindig — ,rossz hírű' a jelentése. E rossz irányban való jelentésváltozásnak az az oka, hogy mindig sokkal több volt a *hírhëdt gazembër*, mint a hírhedt tudós, költő, művész vagy más kiváló ember, s azért a *gazembër* szó jelentéstartalma lassanként hozzátapadt a vele gyakran együtt emlegetett *hírhëdt* szóhoz. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.)

Hirtelen. Ma csak annyi a jelentése, hogy ,váratlan' és ,gyors' vagy ,váratlanul' ,gyorsan', nyelvérzékünk tehát már nem kapcsolja a *hír* főnévhez, Eredetileg azonban csak az történt *hirtelen*, ami előzetes hír, híradás, előleges tudtunk nélkül történt, tehát reánk nézve persze váratlanul, gyorsan.

· **Hitves.** Ma ,feleség' a jelentése, tehát főnév; de régebben melléknév volt, s jelentése a mainál szélesebb körű volt. Vö. pl. »Egy *hitvös barátom*nak írtam«. »*Hitvesebb cselédit* magához hivatta«. Mai főnévi jelentéséhez oly módon jutott a *hitvës* melléknév, hogy mivel leggyakrabban a *hitvës feleség* kapcsolatban fordult elő, a ,feleség' képzete lassanként a *hitvës* fogalmához is hozzátapadt. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.) Érdekes ezzel szemben, hogy a *hitvës*nek *hitës* mellékalakját még ma is csak az eredetibb melléknévi jelentéssel használjuk; vö. pl. *hitës tolmács*, *hitës ügyvéd*, *hitës fele-*

sége, hitës ura, hitës-társak. — A *hitvës* és *hitës* alakváltozatok közül az előbbi a régibb, eredetibb, s nyelvtörténeti szempontból igen nevezetes azért, mert ez az egyetlen szó, amely napjainkig megőrizte a *-t* vagy *-at, -et* főnévképzők egykori *v* hangját. Legrégibb összefüggő nyelvemlékeinkben, a Halotti Beszédben és a Königsbergi Töredékben még több ilyen *v*-s alakot olvashatunk. A mai *hitës* alak azonban valószínűleg nem a *v* kiesése következtében keletkezett egyenes folytatása a régi *hitvës*-nek, hanem a *hit* főnévből való újraképzés.

Hivatal. Mai ‚Amt' jelentése miatt már nem érezzük, hogy a *hí* igének olyan származéka, mint amilyenek pl. *jövetel, hozatal* a *jő, hoz* igékből. S ahogy *jövetel, hozatal* azt jelentik, hogy ‚jövés', ‚hozás', éppen úgy volt *hivatal*-nak is az eredeti jelentése csak annyi, hogy ‚hívás'. Pl. a XVII. sz.-i *Czeglédi István*nak egyik munkájában olvassuk: »A sátánt hívod elől? Nem vár ű *hivatalt*, mert sokszor itt toppan«. De mivel a király vagy valamely nagy úr *hivatal*a, vagyis ‚hívás'-a, ‚meghívás'-a rendesen bizonyos kötelességek teljesítése, bizonyos munkakör betöltése céljából történt, azért a *hivatal* szó (éppen úgy, mint a német *Beruf* is) idővel az ‚Amt, Pflicht, officium' jelentést is felvette. Vö. pl. »Ez nem tartozik az én *hivatal*omhoz«. Eredeti jelentése utóbb elavulván s csak ez az újabb maradván közhasználatban, a *hivatal* szó ennek következtében elszigetelődött alapszavának, a *hí* igének családjától. S ezt az elszigetelődést még fokozta az a körülmény, hogy később még más, a ‚hívás' fogalmától még távolabb álló jelentései is támadtak. Mivel ugyanis az ember hivatalát rendesen valamely külön e célra rendelt helyen (szobában, teremben, házban) teljesíti, azért a *hivatalba mënni, hivatalból jönni* szólásokban a *hivatal* szó bizonyos épület vagy épületbeli helyiség jelentését vette fel. Pl. *postahivatal, államépitészeti hivatal.* És mivel abban a helyiségben rendesen többen teljesitik hivatalukat, azért *hivatal* végül az ott alkalmazott személyek összességét, testületét is jelentheti. Pl. »Tek. Államépítészeti *Hivatal!*« — Megemlíthetjük még ezzel kapcsolatban, hogy a *hivatalnok* szót *Fogarasi János* csinálta 1833-ban.

Hódol. Bizonyos hűbéri adónemet régen *hold*-nak neveztek (< ném. *Hold, Huld*). Innen a *holdol* vagy az *l* kiesése után (l. erről *átkoz* a.) *hódol* ige elsősorban azt jelentette, hogy ‚adót fizet, adózik', majd általánosságban azt is, hogy ‚aláveti magát, engedelmeskedik'. Eszerint *hódoltság, török hódoltság* az a terület volt, melynek lakói már nem küzdöttek a török ellen, hanem sorsukba beletörődve *hódol*tak, vagyis adóztak neki, alávetették magukat, engedelmeskedtek neki. Ma, eredeti jelentésétől még jobban eltávolodva, már csak azt jelenti a *hódol* ige, hogy ‚alattvaló módjára alázatosan tisztel'. (Vö. *hódolat*). De eredeti ‚adózik' jelentése még ma is észrevehető ebben a kifejezésben: vmely *szenvedélynek* vagy *bünnek hódol.*

Hold. Eredetileg *l* nélkül *hód*-nak ejtették (a nép nyelvében

ma is csak így), de mivel a *holt, volt, bolt*-féle szavaknak népies *hót, vót, bót* változatuk volt, azért a *hód* alakot is *hold* helyett valónak gondolták, s e téves okoskodás hatása alatt aztán általánossá vált a köznyelvben a *hold* ejtés. A régi *hód* (> *hold*) nem egyéb, mint *-d* képzős származéka annak a *hó* szónak, amely máig is e képző nélkül van meg a ‚Monat, mensis' jelentésű *hónap* öszszetételben. (Ez tehát eredetileg azt jelentette, hogy a ‚Mond-monat, Mond-periode'; vö., hogy a magyar *hónap*-beli *hó*-nak megfelelő mordvin *koŭ* szintén azt jelenti, hogy ‚hold' és ‚hónap'. L. erről még *ház* a.). Ennek a *hó*-nak eredeti ‚Mond, luna' jelentése még a *hóka* szóból is kicsillámlik, aminek az olyan lovat nevezik, amelynek homlokán c s i l l a g, azaz fehér folt van (tehát *hóka* eredetileg a. m. ‚holdacska'), továbbá a ‚holdkóros, lunaticus' jelentésű *havas* szóból. — A ‚Bieber, castor' jelentésű *hód* csak véletlenül egyezik a fennebbi *hód* (> *hold*) szóval és a földterületet jelentő *hold*-nak s a *holnap*-beli *hol*-nak sincsen hozzá közük. (L. ezeket *holnap* a.).

Holnap. Előtagja a *hol-*, nem ugyanaz a szó, mint a *hónap*-beli *hó*. (L. ezt *hold* a.). Önállóan már legrégibb nyelvemlékeink korában sem használták ezt a *hol* szót, de a *-val*, *-vel* raggal ellátott *holval* (> *hollal*) határozói alakja ‚holnap reggel', vagy főnévileg ‚hajnal' jelentésben régebben egészen közönséges volt. Egyébként ősi magyar szó, amely a finnugor rokon nyelvekben is megvan. Vö. pl. vogul *χol*, ‚reggel'. *Hol-nap*-nak tehát azt a napot nevezték, amely *hol*-lal, vagyis a következő reggelen kezdődött. (Vö. ezzel szemben *tëgnap*). — Ha meggondoljuk, hogy a *hold* nevű földterületet németül is úgy hívják, hogy *Morgen*, s a szláv nyelvekben is *jutro*-nak, akkor valószínűnek kell tartanunk, hogy ez a magyar szó is a fennebbi ‚reggel' jelentésű **hol* szónak kicsinyítő *-d* képzős származéka. A *Morgen*, *jutro*, *hold* elnevezéseknek az a közös magyarázatuk, hogy akkora területet neveztek el így, amekkorát két lóval vagy ökörrel egy reggeli munkaidő alatt fel lehetett szántani.

Hólyag és hályog. Alig lehet benne kétség, hogy ez a két szó azonegy. *Epe-hólyag* helyett pl. azt is mondták egykor, hogy az epe *hályoga*, s Nagykálló vidékén még ma is *hályog*-ot mondanak *hólyag* helyett; egy cserjét *hólyag*-fának meg *hályog*-fának is mond a nép, ennek termése pedig *hólyag*-mogyoró vagy *hályog*-mogyoró. A vékony hártyájú gyümölcsöket is, melyeket a köznyelvben a *hólyag*- jelzővel jelzünk, többfelé így nevezik: *hályog*-meggy, *hályog*-cseresznye, *hályog*-szilva. A köznyelvi értelemben vett *hályogot* is valószínűleg azért nevezték el így, mert azt gondolták, hogy hólyagszerű hártya takarja be a szem »bogarát«. Hogy a mai köznyelvben állandóan csakis a ‚Blase, vesica' jelentéshez fűződik a *hólyag* alak, és csakis ama bizonyos szembaj megnevezésére használjuk a *hályog* alakot, az csak újabbkori megoszlás eredménye. — Megjegyezzük e helyen, hogy e két szó azonossága kétségtelennek látszik ugyan, de az egyik alak *ó*, a másik alak *á* hangjának egymáshoz való nyelvtörténeti viszonya egyelőre még homályos.

Holló. L. *ház* a.

Hónap. L. *hold* a.

Hölgy. Ma ,úri nő' a jelentése, de tulajdonképpeni, eredeti jelentése — ,hermelin'! Vö pl. hogy egy régi írónknál ilyent olvashatunk: »A nyest, nyuszt és az *hölgy* béllésnek illenek«. Mai jelentése hasonlóságon alapuló olyan átvitel, mint amilyen pl. az, hogy a legény a neki kedves leányt *galambjának* mondja, vagy hogy a ravasz nőt *kigyónak*, a nagyon is naivat pedig *libának* mondják. (Más állatok nevének ilyen átviteles jelentésváltozására vö. még pl. a *szamár*, *ökör*, *malac*, *majom*, *pulyka*, *pióca*, stb. szavaknak állatra vonatkozó eredeti és emberre vonatkozó képes értelemben való használatát). Eleinte valószínűleg csak a hófehér bőrü, karcsú külsejű, kecses járású és mozdulatú nőt neveztek el kedveskedve *hölgy*-nek, de mivel ilyenek leginkább az úri körökben voltak nagyobb számmal, azért idővel általában ,úri nő' jelentése lett e szónak. Eredeti ,hermelin' jelentése ma már teljesen kiveszett a köznyelvből; legfeljebb a néha még hallható *hölgymenyét* összetétel őrzi a nyomát. Éppen ezért nincs is már tudomásunk arról, hogy *hölgy* tulajdonképpen csak képes elnevezés, (hasonló esetet l. *kamasz* a.), míg ellenben ha valakit naiv kis *libá*-nak mondunk, akkor nagyon jól tudjuk, hogy ez csak képes beszéd, mert hiszen a *liba* szónak még ismerjük az eredeti jelentését is.

Hős. E szó eredetileg csak ,legényember'-t ,nőtlen férfi'-t jelentett. Minthogy azonban a harc, a háboruskodás, a dolog természete szerint leginkább a legények, a nőtlen férfiak kötelessége volt, s a *hős*öket, vagyis legényeket, éppen ezért gyakran emlegették harccal, háborúval, vitézkedéssel kapcsolatban, azért a *hős* szó idővel fölvette a ,derék harcos, vitéz' jelentést is. Ez az újabb jelentés aztán lassanként mind jobban elterjedt, a régi jelentés pedig lassanként elavult. A nép nyelvében azonban itt-ott még ma is megvan. Pl. Zala megyében még ma is lehet ilyet hallani: »Már koros, de még *hős* (azaz nőtlen) legény«.

Huncut. Ma csak annyit jelent, hogy ,kópé', vagy melléknévileg ,dévaj, tréfás, furfangos eszű', régebben azonban megbecstelenítő jelentése volt, körülhelül a. m. ,gazember', s ennek még ma is emlékét őrzi ez a szólás: »*Huncut* legyen a nevem, ha...» Mai szelidebb jelentését bizonyára gyakori tréfás használatában kapta; vö. pl., hogy nem sértő az sem, ha jó barátunkról tréfásan azt mondjuk, hogy nagy *gazembër*, nagy *tolvaj*, nagy *lókötő*. Régebben *hunczfut* alakja volt, s ez, valamint eredetibb magyar jelentése, azt mutatja, hogy a gyalázó német *Hundsfott* szó átvétele.

Húr és hurka. *Húr* a mai köznyelvben csak hangszereken kifeszített szálat jelent (amely lehet akár selyemből vagy ércből való is), *hurka* pedig csak bizonyos kolbászfajtát. De a *húr* szónak nyelvemlékeink tanusága szerint ,bél' volt az eredeti jelentése (ez egyes vidékeken még ma is él, s a népnyelvi *húrol* igének ,vakarja, tisztítja kés fokával a disznóbelet' jelentése is erre vall), s másod-

lagos ‚Saite, chorda' jelentése csak onnan van, mert eredetileg csakugyan kizárólag szárított bélből készítették a hangszerek húrjait. *Húr* tehát nyilván jelentéstapadás következtében a *hegedű-húr* összetételből vált ki mai jelentésével. (Hasonló eseteket l. *állat* a.) Éppen így *hurka* sem jelentette mindig csak azt, amit a mai köznyelvben, hanem ennek is ‚bél', ‚belecske' volt az eredeti jelentése. Vö. még a mai népnyelvben is: »Rálépett a csirkére, hogy még a *hurkája* is kidűt!« Nyilvánvaló tehát, hogy *hurka* csak kicsinyítő származéka a *hur* főnévnek, de a *töltött hurka*, *májas h.*, *vërës h.*-féle kapcsolatokban jelentéstapadás következtében idővel ‚Wurst, farcimen' jelentése is fejlődött. Mível azonban utóbb mind a *húr*-nak, mind a *hurká*-nak eredeti ‚bél' és ‚belecske' jelentése a köznyelvből kiveszett, azért mai nyelvérzékünk persze már nem érzi őket összetartozóknak.

Husvét. Nyilván ellentéte a *húshagyó*-nak, vagy régiesen *húshagyat*-nak, aminek azt a napot nevezték, amellyel abbahagyták a húsevést, mert kezdődött a bőjt. *Husvęt* tehát ezzel szemben az a nap, amelyen, a bőjt elmultával, ismét húst kezdtek enni. *Húshagyat* a húsnak elhagyása, és *husvét* a húsnak véte, újra elővétele. (Mindkét kifejezés különben szláv hatás alatt keletkezett, a róm. kath. horvát-szlovén *mesopust* és *mesovuzem* fordításai.) A *husvét* szó összetétel volta már meglehetősen el van homályosodva. Bizonyítja ezt egyfelől az a körülmény, hogy az egykori *hus* alak magánhangzója megnyúlt (vö. *hús*, *húsevés*, *húsmérés*, *húsvizsgálat*, *húshagyó*, stb.), de a *husvét* összetételben, mivel említésekor már nem gondolunk a *hús*-ra, megmaradt rövidnek, másfelől pedig az a körülmény, hogy mélyhangú ragokat függesztünk hozzá, pl. *husvétnak*, *husvétra*, *husvéthoz* stb. (mint pl. *borbélynak*, *ajándéktól*, *Fiumében*, stb.), holott szabályosan *husvétnek* stb. volna, mint *húsëvésnek* stb.

Huszár. Szinte kiirthatatlan az a mesebeszéd, hogy a *huszár* név onnan származik, hogy egyikük halálának az ellenségből *húsz az ára;* vagy onnan, hogy Zsigmond király kora óta a birtokosoknak minden húsz jobbágyuk után egy lovas katonát kellett kiállítaniok. A *huszár* szó azonban már Zsigmond kora előtt is előfordul, csakhogy ‚rabló' jelentéssel. Pl. egy 1432. évi latin oklevélben: «Contra *huzarones* et alios nonnullos malefactores« (*huszár*ok és egyéb g o n o s z t e v ő k ellen), és egy 1449. éviben: »Predones aut *Huzarij* hungari« (magyar r a b l ó k vagy *huszárok*). *Huszár* szavunk ezen első ‚rabló, betyár, szegénylegény' jelentése miatt nem lehet egyéb, mint az ugyanilyen jelentésű régi szerb-horvát *husār*, *gusār* átvétele. Ennek a régibb szerb-horvátban még teljesebb *hursār*, *kursār* alakja is van, ennek pedig az ugyancsak ‚rabló', különösen ‚tengeri rabló' jelentésű olasz *corsar*, latin *cursor*, görög *kursaris* az eredetije. — Hogy rabló népségből katonai csapatokat szerveztek, az a régi időben nem volt ritkaság. (L. itt *hajdu* a. is). Mátyás király ezekből a bátor, elszánt, vakmerő legényekből olyan

mintaszerű könnyű lovas csapatokat nevelt, amelyek Európa-szerte híressé tették a *huszár* nevet.

Hű. Ez a melléknév a *hisz* igének igeneve, tehát alapjában véve ugyanaz a szó, mint a *hívő*, csakhogy nem ennek megrövidülése vagy alakváltozata, hanem egészen más viszony van közöttük. A *hisz* igének eredetileg *hi-* volt a töve (a *hisz*-beli *-sz*-ről l. *játék* a.) s ennek igen régi korban szabályszerűen **hiü* volt az igeneve; ez a **hiü* tehát abban az időben ugyanazt jelentette, mint a mai *hívő*. **Hiü*-ből azonban szabályszerű hangváltozás következtében *hű* lett (mint pl. **fiü > fű, *miü > mű*) s ezen alaki változás következtében már nem igen érezték a *hű*-nek a *hisz* ige etimológiai csoportjába való tartozását, s ezért a *hű* kezdett elszigetelődni tőle. A melléknévi igenév kifejezésére később, a már elszigetelődött *hű* helyébe, a *hisz* igéből, amelynek közben már *hiv-* töve támadt (l. erről *kesztyű* és *sövény* a.), új igenevet képeztek, amelynek az új *hiv-* tő alapján persze már *hivő* alakja volt. Eleinte a régi *hű* is csak ugyanazt jelentette, mint az új *hivő* (> *hívő*). Vö. pl. a Müncheni-kódexben: »Ne akarj hütötlen lenned, de *hű*«. Emellé azonban lassanként új jelentése is fejlődött, t. i. az, hogy ‚treu, getreu, fidus, fidelis'. Idővel aztán a két alak (*hű* és *hívő*) és a két jelentés (‚treu, fidus' és ‚glaubend, gläubig,' credens') között megoszlás történt oly módon, hogy *hű*-nek csak az újabb ‚treu, fidus' jelentése maradt meg, s a régi igenévi ‚glaubend, credens' jelentés teljesen az új *hivő* (> *hívő*) alakhoz csatlakozott. (Hasonló eseteket l. *család* a.)

Hülye. Nyelvjárásokból jutott be körülbelül 100 évvel ezelőtt az irodalmi nyelvbe, majd innen a köznyelvbe. A nép nyelvében *hüle* alakja is van, s a hülyét Győr megyében *hüle-füle* embernek mondják, vagyis olyannak, aki minduntalan *hül-fül*. (Vö. *Arany* Toldijában: »Toldi György e szóra csak úgy *hüle, füle*, Szétnézett, hallja-e más is őkívüle?«) Ez azt mutatja, hogy a *hülye* < *hüle* szó azonos a *hűl* ‚erkalten, refrigeo' igének melléknévi igenevével, a *hűlő*-vel. A jelentés szempontjából nincsen akadálya e magyarázatnak, mert lelki állapotok, indulatok jelölésére számos más esetben is az őket kisérő testi állapotok, változások nevét alkalmazzuk. (Példákat l. itt *buta* a.) A jelen esetben az volt a kiinduló pont, hogy akit hirtelen valami kellemetlen meglepetés ér, az néha úgy *elhűl belé, hüledëzik*, hogy szinte m e g f a g y ereiben a vér. Aki azonban minden csekélységre *elhűl, hüledëzik*, az semmiesetre sem lehet ügyes, életrevaló ember, hanem éppen ellenkezőleg, bizonyára nagyon is élhetetlen, ostoba, buta. Innen érthető, hogy a (*hűlő* ~ *hüle* >) *hülye* szó egyértelművé vált azzal, hogy ‚együgyű, bamba, félkegyelmű'. Alaki szempontból sincsen akadálya e magyarázatnak. A *hűlő* igenévben ma hosszú *ű* van ugyan, de ez csak analógiás újraképzés eredménye; eredetileg, hangtörvényszerűen, *hülő* volt a *hűl* igeneve, rövid *ü*-vel, s ezt az elszigetelődött *hülye* alak napjainkig megőrizte. Ennek szóvégi *e*-je korábbi *é*-ből rövidült, ez pedig az igenévképző köznyelvi *-ő*-jének régi változata. (Vö.

szülő ~ szüle, *lengő ~ lenge*, *pörgő ~ pörge*, stb.) A szóbelsei *l > ly* változás is elég gyakori nyelvünkben; egyebek közt pl. a *bélyeg*, *csigolya*, *gömbölyű*, *kölyök*, *mulya*, *nyoszolya*, *Orsolya*, *pólya*, *tályog*, *hömpölyög*, *támolyog*, *tévölyög* szavakban is kimutatható.

Ia-fia. Rokonértelmű szavaknak olyan összetétele, amely ragtalan alakjában nem használatos, s csak 3. szem. birt. személyragos (*ia-fia*) és *-stul*, *-stül* határozóragos (*iastul-fiastul*) alakjában maradt reánk. (L. erről *felebarát* a. is). Utótagja kétségtelenül a ‚fiú' jelentésű *fi* (l. ezt *fiú* a.), de előtagjára nézve nem egyezik a magyar nyelvészek véleménye. Némelyek szerint azonos volna az *ifju* (l. ezt itt külön) előtagjában szereplő, s eredetileg ‚kicsiny, fiatal' jelentésű egykori *i* szóval, mások szerint ellenben a vogul nyelvnek egyik ‚leány' jelentésű szavával volna azonos, úgyhogy az *ia-fia* összetétel, amelynek mai jelentése ‚gyermekei, utódai', eredetileg azt jelentette volna, hogy ‚leánya-fia'. Az összetétel sajátságos természetére vonatkozólag l. még *nép* alatt is.

Idétlen. Ha egy kissé gondolkodunk rajta, eléggé eltérő jelentéseik (t. i. *idétlen* 1. ‚éretlen', 2. ‚alaktalan, formátlan' és *idő* ‚Zeit, tempus') ellenére is csakhamar fel fogjuk ismerni, hogy *idétlen* az *idő* főnév származéka. De ha pl. *erő* mellett *erőtlen* van, s éppen így *erdőtlen*, *felhőtlen*, *szeplőtlen*, *levegőtlen*, *szülőtlen* stb., nem pedig *erétlen*, stb., mért van akkor az *idétlen* szóban a joggal elvárt *ő* helyett *é*? — Volt a magyar nyelv történetének egy olyan korszaka, melyben ma *-ó* vagy *-ő* végű szavaink nagy része *-ach*-ra vagy *-ech*-re végződött, s ugyanakkor e szavak kötőhangzóval bíró alakjaiban és származékaiban természetesen szóbelsei *-acha-*, *-ehe-* hangcsoport volt. Pl. **birach* (> *bíró*): **birachak* és **idech* (> *idő*): **idechetlen*. Később a szóvégi *-ach*, *-ech* kapcsolatból hangtörvényszerűen hosszú *-ó*, *-ő* fejlődött, a szóbelsei *-acha-*, *-eche-* kapcsolatból pedig éppen ilyen szabályosan *-á-*, *-é-*. Tehát pl. **birach*: **birachak* > *bíró*: *bírák*, és **idech*: **idechetlen* > *idő*: *idétlen*. E két hangváltozás következtében, mint e példákból is látható, ugyanegy szó családjában *ó ~ á*, vagy *ő ~ é* hangváltakozás támadt. A nyelv azonban nem kedveli az ilyen váltakozó hangalakú ragozási és képzési rendszereket, és igyekszik ezeket lehetőleg kiegyenlíteni, egyformásítani. Ebben az esetben a kiegyenlítődés úgy ment végbe, hogy az *ó* és *ő* végű alanyesetekből *á* és *é* hangú alakjaik és származékaik helyébe új, szintén *ó* és *ő* hangúak képződtek (pl. régi *bíró*: **bírát*, **bírán* helyébe új *bíró*: *bírót*, *bírón*, vagy *idő*: **idék*, **idés* helyébe *idő*: *idők*, *idős*), s ezek lassanként szinte teljesen kiszorították a régibb *á* és *é* hangúakat. A gyakran emlegetett, tehát igen erős emlékképű többesszámu *bírák* és *szülék* alakokon kívűl (de már ezek mellett is van újabb *bírók* és *szülők* többesszám), csak azon *á* vagy *é* hangú alakok és származékok tudtak fennmaradni, melyek valamilyen jelentésváltozás miatt már korábban elszigetelődtek alapszavuktól. Ilyen esetek a köznyelvben: *apró* mellett »*aprón* összevagdalni«, de ma is: *apránként*

'lassanként, fokozatosan'; *méltó* mellett »*méltóan* fogadni«, de ma is: *méltán* 'joggal'; *tető* mellett »*betetőzni* a házat« és »*tetőtlen* ház«, de ma is: »*tetézni* a gonoszságot« 'nagyobbitani, szaporítani' és *Tetétlen* 'bizonyos község neve'; *idő* mellett »*időn* túl« és »*időtlen* időkig«, de ma is: *idén* 'ebben az esztendőben' és *idétlen* 'éretlen', 'alaktalan'. Az *idétlen* szónak *é*-je miatt feltünő hangalakja tehát a magyar nyelv egy régebbi korszakának máig életben maradt tanuja.

Idéz. Már nem igen gondolunk rá, hogy *idéz* az *ide* határozószó származéka, olyan mint pl. *oda* mellett el-*odáz*. Vkit meg-*idézni* tehát eredetileg a. m. '*ide* rendelni', és vkinek szavait, mondását *idézni* a. m. '*ide*, ehhez a tárgyhoz vonni, erre a lapra írni'.

Ifjú. Elhomályosult összetétel. Mivel régebben *ifiú*-nak s *éfiú*-nak írták, világos, hogy utótagja nem lehet más, mint a *fiú* szó. Ennek *i* és *ú* hangjaiból azért lett *jú* (pontosabban jelezve *iú*) kettőshangzó, mert a magyar nyelv nem szeret közvetetlenül egymás után két magánhangzót ejteni; az *ifiú* > *ifjú* változás tehát olyan hangtani jelenség, mint pl. **szomiú*>*szomjú* (l. ezt itt külön), **tiuk* > *tyúk*, lat. *Adrian* > *Adorján*, *Szent Mária* > *Szentmarja*, *Szëmërja*, *Somorja*, *máriás* > *márjás*, *milliomos* > *miljomos*, *Dienës* > *Gyenës*, szl. *ostija* > *ostya*, lat. *galea* > *gálya*, lat. *spongia* > *spongya*, stb. (Hogy ezzel szemben *fiú*-ból nem lett **fjú*, ennek csak az az oka, hogy szókezdő *fj* hangcsoport nincsen a magyarban). Az összetétel előtagja, az *i* (régebben *i* > *é*) főnév, önálló használatában ma már elavult, de a nép nyelvében az *i-fiú* > *ifjú* szakasztott párjaként *ilëány*, *ilány*, *ilánka* is van, amelynek jelentése 'fiatal leány, gyerek-lány'. (Lehetséges, hogy az *ia-fia* összetétel előtagjában is ugyanez az *i* szerepel. L. ezt itt külön). Az *i-fiú* > *ifjú* összetétel tehát eredetileg szintén azt jelentette, hogy 'kis fiú, gyermek-fiú', és ellentéte volt a *férj-fiú* > *férfiú*-nak. Összetétel voltának elhomályosodása következtében azonban lassanként megváltozott jelentésének a 'fiú'-ra vonatkozó uralkodó képzete s jelzői használatában általában a 'fiatal' jelentését vette fel, úgyhogy ma már nőkre is alkalmazhatjuk. Pl. *ifjú asszony*.

Igéz. Az *ige* főnév származéka, de mivel ez a nyelvújítás óta már inkább csak mint nyelvtani fogalom, 'Zeitwort' jelentésben használatos a köznyelvben, azért az *igéz* igének és az *ige* főnévnek ugyanegy szócsaládba való tartozása már meglehetősen homályos a mi nyelvtudatunkban. *Ige* eredetileg általában azt jelentette, hogy 'szó' (vö. még ma is: Isten *igéje*), de emellett volt speciálisabb 'bűvölő szó, varázsige' jelentése is, s ezen alapszik a 'megbűvöl' jelentésű *igéz* ige. A 'bűvölő szó, varázsige' jelentésű *igé*-vel való kapcsolatának megszakadása következtében ma már szemmel is lehet vkit meg-*igézni*, vagy *igéző* szépségről is beszélhetünk. — Valószínű, hogy az *igér* ige is a régi 'szó' jelentésű *ige* főnévből származik; vö. a német *sprechen*, *sagen* 'szól' és *versprechen*, *zu-sagen* 'igér' viszonyát. *Igér* tehát valószínűleg *l* > *r* változással

lett régibb **igél* alakból, ez pedig olyan *-l* képzős ige lehetett, mint amilyenek pl. *szól, énekël, *beszédël* (> *beszéll* > *beszél*).

Ildomos. A kódexek korában általánosan használt szó volt, s azt jelentette, hogy ‚klug, prudens'. Pl. a Müncheni kódexben olvassuk: »Legyetek *ildomosok* miként kígyók«. De még a XVI. sz. folyamán kiveszett a köznyelvből, s azóta senki sem használta, míg *Széchenyi* a mult század negyvenes éveiben ismét be nem vitte az irodalmi nyelvbe, hogy vele az *okos* mellett a ‚prudens et circumspectus' jelentésárnyalatot kifejezze. Ez a szó azonban már nem tudott halottaiból igazán feltámadni. Használják ugyan néha, de mivel nem igen vannak tisztában a jelentésével, a hasonló hangzású *illedelmes* szó hatása alatt többnyire ennek a jelentésével használják. (Hasonló eseteket l. *iromba* a.). *Ildomos* azonban csak a köznyelvben avult el a XV. sz.-ban, a nyelvjárásokban tovább élt s egyes helyeken, különösen Dunántúl délibb vidékein még ma is él *l*-je vesztett *idomos*, *ëdomos* vagy *édomos* alakban, valamint fosztóképzős párja az *ëdomostalan* is. Sőt még az *ildomos* alapszava is tükröződik az *idomtalan* vagy *édomtalan* tájszóban, melynek jelentései: 1. ‚ügyetlen', 2. ‚élhetetlen, gyámoltalan', 3. ‚otromba nagy, szertelen nagy'. Ezt a nyelvújítók ‚formátlan' jelentéssel bevitték az irodalomba, s elvonták belőle a ‚forma' jelentésű *idom* szót. Ebből képezték aztán az *idomít* igét, de az elvárt ‚formál' helyett a kissé eltérő ‚trainieren' jelentéssel. (Először *Széchenyinél* 1830-ban.)

Ing. A legtöbb művelt ember tudja, hogy népünk *ing* helyett sokfelé azt mondja, hogy *imëg* vagy *ümög*. Egyesek talán kiváncsiak is rá, hogy mi lehet ennek az oka. De inkább azt kellene kérdezniök, hogy miért mondunk mi a régi *imëg* helyett, melyet a nép nyelve máig megtartott, *ing*-et; mert valamikor mindenki, csakis úgy mondta, hogy: *imëg*. — A magyarázat elég egyszerű. Az *imëg* alanyeset mellett szabályosan *ingët, ingëk, ingëm, ingëd, inge* stb. ragos-képzős alakok voltak. Ez éppen olyan tőváltakozás, mint amilyent pl. a *cukor*: *cukrot, tücsök: tücsköt, bokor: bokrot. köröm: körmöt*-féle esetekben is láthatunk. (A *g*- előtti *m* > *n* hangváltozás csak hasonulás eredménye; más ilyen eseteket l. *senki* a.), Mivel azonban *hangot, hangok, hangom, lángot, lángok, lángom, rozmaringot, rozmaringok, rozmaringom*-féle alakokkal *hang, láng, rozmaring* alanyesetek állottak szemben, azért az *ingët, ingëk, ingëm* -féle alakokból is elvonódott egy új *ing* alanyeset, s ez idővel annyira elterjedt, hogy ma már a köznyelvből és az irodalmi nyelvből teljesen kiszorította a régi *imëg* alakot.

Inség. Nyilvánvaló, hogy a *-ság, -ség* főnévképzővel van képezve, de mivel ‚nyomor' jelentése miatt nem lehet a nagyon is eltérő ‚Sehne, nervus' jelentésű *ín* származéka, azért nyelvérzékünk számára ma egészen rokontalanul áll szavaink sorában. De ha tudjuk, hogy mai jelentése csak másodlagos, mert eredetileg azt jelentette, hogy ‚rabszolgaság', akkor kiderül, hogy az elavult

‚rabszolga' jelentésű *ín* főnév származéka. (Vö. pl., hogy ezt a latin mondatot: »Respice *in servos tuos*« a Festetich-kódex így fordítja: »Tekénts te *inidre*«). — Próbálták ezzel a régi *ín* főnévvel az *inas* szót is kapcsolatba hozni, de ez a magyarázat az *inas* mélyhangúsága miatt elfogadhatatlan. Valószínű, hogy *inas* jövevényszó, a szlovén *junoš* átvétele.

Iramszarvas. A *rénszarvas*-t *iramszarvas*-nak is hívják, s ennek a szónak elég furcsa a története. — A lappok nyelvén *rejna* a neve; ez a lapp szó átment a skandináv nyelvekbe (óészaki *hreim*, izlandi *hreins-dyr*, svéd *ren-djur*) onnan pedig *Ren-tier* alakjában a németbe. A németek azonban utóbb, már nem ismervén a szó származását, tévesen *Renntier*-nek értelmezték s így is írták. Ez magyarul *iramodó szarvas*-nak volna fordítható, de a mi nyelvújitóink ezt igen hosszúnak találták s ezért *iramszarvas*-sá kurtították. (Az önálló *iram* szó is nyelvújításkori elvonás a régi *iramodik* vagy *iramlik* igékből).

Irmag. Csak ebben a szólásban használjuk: »Úgy kipusztult, hogy *írmag* sem maradt belőle« vagy »éppen hogy *írmag*nak maradt belőle valami«. A *mag* szót jól ismerjük, de mi az összetétel előtagja, az *ír?* Az *ír* ige nem lehet, de a ‚Salbe, unguentum' jelentésű *ír* főnév sem, mert egyiknek sem volna itt értelme. — A magyar nyelvben volt egykor még egy harmadik *ír* szó is, amely szintén főnév volt és azt jelentette, hogy ‚gyökér'. Ez egymagában már nem használatos, de emlékét máig őrzi az *írmag* összetétel. Ez a szólás, hogy »*írmag* sem maradt belőle« tehát eredetileg úgy volt értve, hogy: *gyökér, mag* sem maradt belőle.

Irodalom. Érdekes tudnunk erről a fontos műveltségi szóról, hogy *Szemere Pál* alkotta. 1839 szeptember havában ajánlotta unokaöccsének, *Szemere Bertalan*nak, aki a következő évben megjelent Utazás a külföldön c. munkájában használta először. A szó képzése egészen szabályos, vö. pl. *bír*: *birodalom, lak-ik*: *lakodalom*, stb. Bizonyára ez is egyik oka volt annak, hogy példátlanul gyorsan terjedt és csakhamar teljesen kiszorította az addig használt latin eredetű *literatúra* szót. (A nyugateurópai nagy nemzeteknek még ma sincsen saját szavuk az ‚irodalom' fogalmának kifejezésére. Vö. nem. *Literatur*, francia *literature*, olasz *letteratura*, angol *literature*).

Iromba. Az *otrombá*-hoz való hasonlósága miatt sokan azt hiszik, hogy ‚esetlen, durva, otromba' a jelentése, pedig ‚pettyegetett, kendermagos tyúk'-ot jelent. Egyébként jövevényszó, a szláv *jaremba* átvétele. Érdekes lesz megemlíteni, hogy a mult század elején, bizonyára a *goromba* szó hatása alatt, ‚brutális' jelentésben is használták. Több más esetben is tapasztalható, hogy valamely szó egy hozzá hasonló alakú, de merőben más jelentésű szó hatása alatt ennek a jelentését veszi fel. L. pl. itt *duskál, ildomos, iszákos, nyirbál, padmaly* a.

Iszákos. Aligha kételkedik benne valaki, hogy az *iszik* ige

származéka. Csakhogy az inni szerető, részeges embert régebben nem *iszákos*-nak, hanem *iszák*-nak nevezték (vö. pl. *Faludi*nál: »Bacchus az *iszák*ok, garázdások, veszekedők istene«), *-ák* főnévképzőnk pedig, amellyel az *iszák* főnév az *isz-ik* igéből keletkezhetett volna, nincsen. Sőt még régebben nem is csak egyszerűen *iszák*-nak, hanem *bor-iszák*-nak nevezték az ilyen embert. Ebből nyilvánvaló, hogy az *iszák* főnév (melyből a mai *iszákos* melléknév lett) nem lehet más, mint a régi és egyes nyelvjárásokban még ma is meglevő ‚kettős tarisznya' jelentésű *iszák*. (Vö. pl. egy régi árszabásban: »Egy oláh tarisznyát adjanak 6 pénzen, egy oláh *iszákot* 24 pénzen«; vagy egy kuruckori versben: »Lapos gutta megütötte bornyubőr-*iszák*ját«). A részeges embert azért nevezték el *bor-iszák*-nak, mert úgy teli van mindig borral, mint az iszák mindenféle holmival, pedig abba sok fér el, mert k e t t ő s tarisznya! Ebből a *bor-iszák* összetételből jelentéstapadás útján vált ki az *iszák* ‚iszakos, részeges' jelentésben. (Hasonló eseteket l. *állat* a.) Hogy nem *borostömlő*-höz, vagy *boros-kancsó*-hoz, hanem éppen *iszák*-hoz hasonlították, abban bizonyára szójátékot kell látnunk, a hangalakjában hozzá hasonló *iszik* igére való tréfás célzást. A régi *iszák*-ból aztán körülbelül 100 évvel ezelőtt a *részëgës* hatása alatt *iszákos* lett. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Ivadék. Az *ív-ik* igéből származik, amely a halak ikrarakását jelenti. Eredetileg tehát csak a kis hal-porontyokat jelentette, amelyek az *ívás* után az ikrából kikeltek. Azonban a halászok osztálynyelvéből a köznyelvbe kerülve, itt elvesztette ezt az eredeti jelentését és tágabb értelemben már csak általában utódot jelent. Éppen így az *ëgyívású* jelzőt is eredetileg csak azokról a halakról mondták, melyek egyszerre, ugyanegy *ívás* alkalmával keltek ki, tehát egykorúak voltak. A köznyelvbe jutva ez is elvesztette ezt a speciális jelentését, úgyhogy *ëgyívásúak, ëgyívású velem* már emberekről is mondható. (Hasonló eseteket l. *elkallódik* a.)

Jámbor. Ma csak melléknévként használjuk, de eredetileg főnév volt. Egyes kódexekben pl. ilyen megtisztelő címként való használatát láthatjuk: »Esmértem egy jámbort«. »Vala egy szerzetes jámbor«. »Ez szentséges jámbornak érdemi miatt.« Ez a főnévi használat van megőrizve ebben a néha még ma is hallható régi közmondásban: »Jámbor fogad fogadást, s agg eb, ki nem állja«. Nem nehéz kitalálni, hogy ez a főnévi *jámbor* nem egyéb mint a *jó* és *embër* elhomályosult összetétele. Figyelemreméltó azonban a benne levő *á* hang, mert ez azt bizonyítja, hogy az összetétel igen régi korból való; abból az időből, mikor a mai *jó* még *jàh*nak hangzott. Ennek a *jó embër>jámbor* főnévnek megtisztelő cimként való használata különben latin hatás eredménye, mert a középkori latin egyházi nyelvben a *bonus homo* megszólítás általános szokás volt, amely onnan a nyugati népek között is mindenütt elterjedt. Hogy nálunk később melléknév lett belőle, az már speciális magyar jelentésváltozás. (Hasonló eseteket l. *ravasz* a.)

Jász. Meglehetősen általános az a hit, hogy a *jász* népnek a neve azonos az *íjász* szóval, vagyis hogy nem egyéb, mint ennek megrövidülése. S ennek alapján persze felteszik, hogy a jászok bizonyára kitünő íjászok lehettek annak idején, mert hiszen csak ezért nevezhették őket kat exochen *íjász*-oknak. De ez a magyarázat már csak azért sem lehet helyes, mert a magyar *íjász* szót csak a XVIII. sz. végén csinálták, s nyilvánvalóan éppen azért, hogy megmagyarázhassák vele e népnek *jász* nevét. (Kézbeli szerszámok, eszközök, fegyverek nevéből csak *-s* képzővel szoktunk foglalkozást jelentő neveket képezni. Vö. pl. *nyilas*, *puskás*, *dárdás*, *alabárdos*, *kardos*, *tegzes*, *pattantyus*. Ahogyan nincsen *nyilász*, *puskász*, stb. főnevünk, úgy nem volt eredetileg *íjász* sem). A *jász* népnévnek valójában egészen más az eredete.

A népvándorlások korában szereplő alánoknak egy része elvonult a Kaukazusba, s utódai még ma is ott élnek. Ma azonban már nem *alán*-nak, hanem *oszét*-nak nevezzük ezt a népet. Ők, a saját nyelvükön, ma *iron*-nak nevezik magukat, de a szomszédos grúzok nyelvén *ozi*, az arabban, törökben és tatárban pedig *ās* (olv. *ász*) a nevük. Ez az *ās* név a tatár nyelvből bejutott az ó-oroszba is, s ott bizonyos szláv hangtörvények szerint *jasi* alakot öltött. (Ennek megfelelően a régi oroszban *jasskija gory*-nak, vagyis *jász hëgyëk*-nek nevezték a Kaukazust). Egy részük később, körülbelül a X. században, a kúnokkal együtt a mai Moldva területére jutott, onnan pedig a XIII. sz.-ban, ugyancsak a kúnokkal együtt, betelepedett hazánkba. Utódaik itt idővel, éppen úgy, mint a kúnokéi is, teljesen megmagyarosodtak s egészen elfelejtették eredeti nyelvüket, a kaukazusi *alán* (*oszét*, *jász*) nyelvet. Mikor még Moldvában laktak, sokszor harcoltak a szerbek ellen, s akkor az ő orosz *jasi* nevük a szerbek között is elterjedt, s valószínű, hogy a kúnok is ezzel a névvel nevezték őket. Hazánkba való betelepedésük korában tehát vagy a szerbektől vagy a kúnoktól vettük át a nevüket. Ez eleinte nálunk is **jászi*-nak hangzott, de a tővégi rövid magánhangzók elveszése után (l. erről *kis* a.) a mai *jász* lett belőle.

Játék. Nyilvánvaló, hogy a *játszik* ige származéka. De akkor mért nem hangzik *játsz-ék*-nak, mint pl. *fest-ék*, *borít-ék*, *kever-ék*, stb., mert hiszen a *játszik* igének *játsz-* a töve? Hová lett tehát a *játék* főnévből az *sz*? — Nem is volt benne soha. Ennek pedig a következő a magyarázata:

Ma minden igén megjelölhetjük a jelentő mód mult idejét a *-t* vagy *-tt* képzővel; pl. *vártam*, *kötöttem*, stb. Valamivel régebben jövő idejét is meg szokták jelölni az *-and*, *-end* képzővel; pl. *várandok*, *kötendëk*, stb. És volt egykor a magyar nyelv történetének olyan kora is, melyben éppen így a jelen idejét is külön megjelölték, még pedig az *-sz* képzővel. Ez a szokás azonban csak a *tësz*, *vësz*, *lësz*, *hisz*, *visz*, *ëszik*, *iszik*, *alszik* igében s még néhány hasonlóban marad fönn napjainkig. Vö. pl. *të-sz-ëk*, *të-end-ëk*, *të-tt-em*. Minden más ige ragozásában szokatlanná vált, kiment a divatból

a jelen idő megjelölése (Pl. ilyen jelen idejű ragozás, hogy *várszok, várszasz, vársz, várszunk*, stb., *kötszök, kötszesz, kötsz, kötszünk*, stb., ma lehetetlen volna). Ez a divatból való kimenés a legtöbb esetben úgy történt, hogy a jelen idő képzője, az *-sz* egyszerűen elmaradt; így keletkezett tehát a ma dívó jelen idejű ragozás, hogy *vár-ok, vár-sz, vár, vár-unk*, stb., *köt-ök*, stb. (de pl a jövőben még ma is *vár-and-ok, köt-end-ëk*, stb., s a multban: *vár-t-am, köt-ött-em*, stb.) Három igével azonban, t. i. a *metsz, tetszik* és *játszik* igékkel az történt, hogy az *-sz* képzőt, amely csakis a jelentő mód jelen idejében volt helyén, tévesen az ige tövéhez tartozónak kezdték érezni s ezért ez igéknek lassanként minden (vagy szinte minden) alakját és származékát ebből az *-sz*-szel bővült tőből kezdték újra képezni. Ilyen módon keletkeztek az ilyen tulajdonképpen szabálytalan alakok, mint amilyenek pl. *metszëtten, metszenék, metszeni, tetszëttél, tetszenél, tetsző, játszott, játszanánk, játszás*, stb. De mind e három ige családjában volt egy-egy tag, amelynek sikerült elkerülnie ezt az újraképzést, s így mind máig megőrizhette eredeti (*-sz* nélküli) tövét. Ezek *metsz* mellett a *metél* gyakorító ige, *tetszik* mellett a *tető* melléknévi igenév (ez t. i. eredetileg úgy volt értve, hogy a háznak f e l t e t s z ő, messzire e l t e t s z ő része) és *játszik* mellett a *játék* főnév.

Javas. L. *gyógyít* a.

Jobb. Feltünő lehet, hogy a *jó* középfokában rövid *o* van, holott szabályosan hoszú *ó*-t várnánk benne. (Vö. pl. *olcsóbb, gyarlóbb, főbb, később*, stb.). Régebben csakugyan *jóbb*-nak ejtették, hosszú *ó*-val (még régebben *jób*-nak, hosszú *ó*-val és rövid *b*-vel, innen *Szenjób* község és a *szentjóbi* apátság neve; l. erről *banya* a. is), de mivel ezt a szót gyakran emlegették együtt a *szëbb* és *több* középfokokkal, azért ezeknek hatása alatt a XVIII. sz. folyamán a *jóbb*-nak is megrövidült a magánhangzója. (Hasonló eseteket l. *alant* a.).

Jog. Ma egyike legáltalánosabb használatú szavainknak, pedig csak a nyelvújítás terméke, alig valamivel több száz évesnél. Régen a ‚jog' fogalmának kifejezésére eredeti szó hiányában a latin *jus* szót használták, amely a gyakran használt 3. személyű *jussa (jus-ja)* alak hatása alatt a magyarban *juss* alakot öltött. Ez a *juss* szó évszázadokon át volt használatban (a nép még ma is használja, pl. »Nincs *jussa* hozzá«, »Nem hagyja a *jussát*« stb.), de a nyelvújítás korában egyszerre restelni kezdték, hogy nincs e fogalomra eredeti magyar szavunk és segíteni próbáltak e vélt nagy bajon. Először az *igaz* szóval kisérleteztek; azt hivén, hogy ez képzett szó, ennek állítólagos tövét, az *ig* részt ruházták fel a ‚jog' jelentésével. Csakhogy ennek gyakran használt 3. szem. birtokos személyragos alakja *iga* volt; ezért tehát magashangúnak vették a szót. De akár úgy mondták, hogy »nincs *iga* hozzá«, akár úgy, hogy »nincs *ige* hozzá«, egyformán alkalmatlan volt, mert kétértelmű volt, s ezért az *ig* nem tudott elterjedni. (Hasonló esetet l. *rím* a.). Már szerencsésebb volt azonban egy másik próba,

a *jog*. Ezt a szót kortanúk szerint *Jankovich Miklós*, a híres műgyűjtő és irodalombarát csinálta. Hogy melyik esztendőben, azt eddig még nem lehetett megállapítani, de bizonyos, hogy 1822 előtt, mert ebben az esztendőben már előfordul *Döbrentei Gábor* egyik munkájában. Az is érdekes, hogy hogyan csinálta *Jankovich* ezt a *jog* szót.

Volt a régi magyar nyelvben egy *jóg* alakú, ma már elavult szó, amely azt jelentette, hogy ‚jobb kéz, die Rechte'. Vö. pl. a Jordánszky-kódexben: »Ne tudja te balod, mit akar tenni *jógod*«. Ez a *jóg* a *jó* szónak egyik ősrégi származéka; *jó* t. i. egykor egyebek közt azt is jelentette, hogy ‚jobb kéz, die Rechte' vö. (pl. ugyancsak a Jordánszky-kódexben: »Sem *jóra*, sem bal felé nem térünk«). Ebből az egykori *jó* főnévből képződött a már szintén rég elavult *-g* kicsinyitő képzővel a *jóg* főnév. Fontosabb azonban ennél az, hogy e *jóg* hosszú *ó*-ja utóbb a *jobb* középfok hatása alatt (l. ezt itt külön) megrövidült, úgy, hogy *jog* lett belőle. Ezt a „jobb kéz' jelentésű régi *jog* főnevet *Jankovich* jól ismerte s bizonyára úgy okoskodott, hogy mivel a német *das Recht* ugyanaz a szó, mint a német *die Rechte* (< *die rechte Hand*), azért a magyar *jog* (= ‚jobb kéz') is alkalmas lesz a ‚Recht, jus' fogalmának kifejezésére. Ez az okoskodás egy kissé furcsának tetszhetik ugyan, de tagadhatatlan tény, hogy a *Jankovich* ajánlotta *jog* szó rohamosan terjedt, s alig 20—30 esztendő alatt szinte teljesen kiszorította az idegen eredetű ugyan, de már évszázadok óta meghonosodott *juss*-t. Nagy része van ebben bizonyára annak a körülménynek is, hogy a *jog* igen alkalmasnak bizonyult mindenféle továbbképzésre és összetételre. Vö. pl. *jogos, jogosít, jogász, jogtalan, jogilag, jogcím, jogigény, jogviszony, jogelv, jogalap,* stb., stb., s hogy valahogy meg ne feledkezzünk róla — *jogrend!*

Jós és javas. A *jós* jövendöl, de nem gyógyít, a *javas* ellenben gyógyít, de nem jövendöl. Jósolni bizonyos természeti jelenségek megfigyelése alapján szoktak. Pl. a római *augur* a madarak repülését figyelte meg, s ebből következtette a jó vagy rossz auspiciumot, a *haruspex* pedig az áldozati állat belső részeinek állapotából jövendölt. Régi krónikáinkból tudjuk, hogy a pogány magyaroknak is voltak jósaik, jövendőmondóik, akik Turóczi krónikája szerint szintén az állatok belsejéből jósoltak. Az állati vagy emberi test nemesebb belső részeit (tüdő, máj, belek, vese, lép, szív, stb.) őseink a mai *zsiger* szó helyett a ma már elavult *jonh,* vagy később (az *n* kiesésével) *joh* szóval jelölték. (L erről *éhomra* és *szomjú* a. is.) Régi oklevelekben továbbá sokszor van szó olyan emberekről, akiknek *Jonhos* vagy *Johos* volt a családi nevük. Tudván azt, hogy családnevek sokszor lettek foglalkozást jelentőköznevekből (vö. pl. *Asztalos, Lakatos, Szekeres, Kocsis,* stb.), egészen természetes az a feltevés, hogy a *Jonhos, Johos* családnév is egy foglalkozást jelentő régi magyar **jonhos* vagy **johos* szóból lett. S ahogy pl. *asztalos, lakatos, szekeres, kocsis,* stb. azt jelentik, aki az *asztal*-lal,

stb.-vel dolgozik, foglalkozik, bánik, úgy *jonhos > *johos is csak azt jelenthette, aki az állati belső részekkel foglalkozott, vagyis a haruspexet. Egyáltalán nem mondható tehát merésznek az a feltevés, hogy a pogány magyarok haruspexeinek, akik az állatok belső részeiből jövendöltek, *jonhos, később *johos volt a nevük, s hogy mai *jós* szavunk nem egyéb, mint e *johos összevonása.

Javas is ugyanilyen *-s* képzős foglalkozást jelentő névszó, de nem a *jonh*, *joh* főnév, hanem a *jó* melléknév származéka. (Ennek tudvalevőleg *jav-* a töve; vö. *javak, javam, javít,* stb.) Eredetileg tehát olyan embert (ma leginkább asszonyt) jelentett, aki j ó t, h a s z n o s a t tudott mondani (ráolvasni) vagy adni valamilyen ügyben. Mivel leginkább betegségben vagy szerelmi bánatban kérték ki tanácsukat, azért *javas* idővel egyjelentésűvé vált a *kuruzsló*-val. De eredeti általánosabb ‚tanácsadó' jelentése még ma is kiviláglik az ‚ajánl, tanácsol' jelentésű *javasol* igéből, amely olyan képzésű, mint pl. az *orvosol*, *dajkál, szolgál* igék, tehát eredetileg szintén azt jelentette, hogy *javas*-ként működik'.

Javít L. *gyógyít* a.

Jószág. A mai köznyelvben általában földbirtokot jelent, a régi nyelvben azonban nem ezt jelentette, hanem két más jelentése volt: 1, ‚erény', és 2. ‚vagyon'. A *jószág* régi ‚erény' jelentése rögtön elárulja, hogy *jószág* tulajdonképpen ugyanaz, mint a *jóság* szó, hogy tehát e szóban a *-ság* képzőnek egykori *-szág* mellékalakja őrződött meg, amely ezen kívül még az *ország* szóban is fennmaradt. (L. ezt itt külön). Hogy e *-szág* csak a *-ság (-ség)* képző mellékalakja lehet, azt különben e szónak konkrét értelmű ‚vagyon' jelentése is mutatja, mert ez is csak olyan gyüjtőfogalom, mint amilyenek pl. *erdőség*, *katonaság, parasztság*, stb. Igy *jószág* is a. m. ‚a javak összessége'. — A régi ‚erény' jelentés ma már elavult, az anyagiakra vonatkozó általánosabb ‚vagyon' jelentés pedig a köznyelvben ‚földbirtok' jelentéssé specializálódott. Ez utóbbi jelentésváltozásnak az az oka, hogy a földművelő magyarságnak elsősorban a földbirtok volt a vagyona. Ebből könnyen érthető, hogy a *jószág* (= *vagyon*) szó idővel egyjelentésűvé vált a *földbirtok* szóval.

Kacér. Ma leginkább leányokról mondják, s könnyen azt lehetne hinni, hogy talán a *kacag* igének valamilyen származéka. De eredete valójában egészen más. Végső forrása a ‚tiszta' jelentésű görög *katharos* többesszáma,. a *katharoi*. Igy nevezte magát egy, a XII. sz.-ban keletkezett eretnek felekezet, melyet a katholikus egyház elitélt és üldözött. Latin nevük, a görög *katharoi*-ból lett *cathari,* a régi németben *Katzer* alakban honosodott meg, s ott általában ‚eretnek'-et jelentett. De mivel az eretnekeket nemcsak hitbeli tévedéssel, hanem mindenféle förtelmes bűnökkel is vádolták, azért a németben még ‚sodomita' jelentése is támadt e szónak. Ez az utóbbi jelentése ott idővel ismét elavult, úgyhogy a német *Ketzer* (< középfelném. *Katzer*) ma megint csak ‚eretnek'-et jelent. De a magyarba a régi német *Katzer* éppen második jelentésével

jött át, s ezért *kacér* nálunk legrégebben azt jelentette, hogy ‚sodomita'. Ez a jelentés aztán idővel kissé enyhült, a XVI. sz.-on túl már csak azt jelentette, hogy ‚buja'. Pl. *Apácai Csere János* azt írja Encyklopaediájában, hogy: »A fogoly madár oly *kacér*, hogy a nősténye, ha csak a szél fú is a hím felől, magába fogad«. Később még jobban enyhült a szó jelentése, úgyhogy ma már nem jelent többet, mint a francia *coquet*, *coquette*, amely *kokëtt* alakban a német nyelv közvetítésével újabban szintén meghonosodott nálunk. Ugyanaz a szó tehát a görög nyelvben azt jelenti, hogy ‚a tiszták', a németben azt, hogy ‚eretnek', a magyarban pedig azt, hogy ‚kokett'.

Kaján. Régebben *kajan*, *kajon*, még régebben *kain* alakja volt, s ez azt mutatja, hogy azonos a bibliai *Kain* nevével. Ha ebben még kételkednénk, végképpen meggyőz róla *Molnár Albert*-nak a XVII. sz. elejéről való szótára, amelynek magyar-latin részében nemcsak azt olvassuk, hogy *kaján* latinul a. m. *invidus*, hanem világosabb magyarázatként még az is hozzá van téve, hogy »invidus ut Cain«. Ez az eredeti *kain* alak különben még ma is él a Székelyföldön, ahol az öklelős ökröt *kain* ökörnek nevezik. Hogy az öccsére, Ábelra irigy *Kain*-nak tulajdonneve melléknévvé válhatott, az a magyar főnevek jelzői használatának természetes következménye (L. erről *ravasz* és *aggastyán* a.) Alaki tekintetben *kain*-ból a magánhangzó-illeszkedés törvénye következtében lett *kajon*, majd ebből később *kajan* > *kaján*.

Kaland. A *kaland* főnévnek ma ‚Abenteuer', és ennek megfelelően a *kalandos* melléknévnek ‚abenteuerlich' a jelentése. Régi nyelvünkből azonban a *kaland* főnév egyáltalán nem mutatható ki, a *kalandos* pedig csak abban a jelentésben, hogy ‚társaság' (vö. pl. *Heltai*nál: »Rossz *kalandos*ba állottál be«), és ‚társ' (vö. pl. a *Teleki*-codexben: »Az én *kalandos*im, atyámfiai, tisztelik a dicsőséges szent háromságot«.) Története e szónak az, hogy a régi német nyelvben volt egy *Kaland* főnév (ez a latin *calendae*-n alapul), amely eleinte bizonyos, a XI. sz.-ban alapított vallásos társaságnak volt a neve, aztán általánosságban ‚társaság'-ot jelentett. Az ilyenféle vallásos társaságot nálunk *kalandos társaság*-nak hívták, tagjait pedig *kalandos társ*-aknak; de mivel a gyakran használt jelzős kifejezésekben a jelzett szó képzettartalma könnyen hozzátapad a jelzőhöz, azért a *kalandos* szó nemsokára már egymagában is azt jelenthette, hogy 1. ‚társaság', 2. ‚társ'. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.) Hogy egykor meg kellett lennie nyelvünkben, ámbár nem tudjuk is kimutatni, a német eredetű *kaland* alapszónak is, azt nemcsak a *kalandos* származék bizonyítja, hanem a *kalandoz* ige is, amelynek tulajdonképpen csak ‚gyűlésez, gyűlésre jár' volna a jelentése, de már kezdettől fogva azt is jelentette, hogy ‚kószál, ide-oda csavarog'. És ez a sajátságos jelentés egyúttal azt is elárulja, hogy az ilyenféle társasági gyűlések, melyeket persze leginkább este tartottak, úgylátszik már évszázadokkal ezelőtt

is jó ürügyűl szolgáltak legényeknek, férjeknek egyaránt egy-egy kis hazulról való elcsavargásra. — A német eredetű *kaland* már nyelvemlékeink kora előtt csakhamar ismét elavult, később *kalandos* is elavult, de a *kalandoz* ige megmaradt napjainkig. Eredetét a nyelvújítás korában már senki sem ismerte, csak azt tudták róla, hogy a jelentése ‚kószál, csavarog, kóborol'. Ennek alapján *Verseghy* 1805-ban elvonta belőle a *kaland* főnevet, és — minthogy az erre-arra *kalandozó* ember sok mindenféle ‚Abenteuer'-en megy keresztül — az ‚Abenteuer' jelentést tulajdonította neki. Ez az új szó nagyon tetszett az akkori íróknak, s így csakhamar elterjedt. Az *-s* képzővel való természetes továbbképzéssel nemcsak ‚abenteuerlich' jelentésű *kalandos* melléknevet képeztek belőle, hanem *Szemere* — egy állítólagos *-or* képzővel! — *kalandor* főnevet is képezett belőle, amelynek persze az ‚Abenteurer' jelentést adta. És ez is megtetszett és elterjedt.

Kalap és **kalpag**. Hangbeli és jelentésbeli nagy hasonlóságuk ellenére sem rokonok egymással. *Kalap*, amely a régibb magyar süveggel szemben eleinte a visszalapított karimájú, háromszögletű németes kalapot, a Dreispitzet jelentette, a német *Klapphut* előtagjából lett, *kalpag* pedig az oszmánli török *kalpak* átvétele. (A szóvégí *k* > *g* változásról l. *hézag* a.)

Kalauz és **kalóz**. Az előbbi ma általában ‚útbaigazitó'-t jelent, az utóbbi pedig ‚tengeri rabló'-t. *Kalauz* és *kalóz* szavaink egyaránt a török *kylavuz* szón alapulnak, amelynek megvan mind a két jelentése. (Valószínű, hogy nem az oszmánli-török, hanem a kún nyelvből jutott hozzánk). A tengeri hajó-vezetőnek az a foglalkozása, hogy hazája partvidékére érkező idegen hajóra szállva, azt bizonyos jutalom fejében, az általa jól ismert víz alatti sziklák és zátonyok között biztosan hajózható úton révbe, a parti kikötőbe vezeti (vagyis *kalauzol*-ja). Az ilyenek között azonban régen mindenütt sok gazember is volt, akik azt a hajót, amely magát az ő vezetésükre bízta, szándékosan zátonyra vezették, amelyről, esetleg meg is sérülve, nem tudott szabadulni, s akkor hirtelenül ott termettek az ő rabló társaik, akik a hajót kifosztották, és kapitányát, legénységét, utasait rabszolgaságba hurcolták. Innen van, hogy a ‚tengeri hajó-vezető'-t jelentő szónak e jelentésen kívül több nyelvben még ‚tengeri rabló' jelentése is fejlődött. (Vö. pl. olasz *pilota* és *pirata*). Az Adrián különösen a török hajó-vezetők, a *kylavuz*-ok voltak emiatt hírhedtek. Ez a török *kylavuz* szó a magyarba átkerülve eleinte *kalavúz*-nak hangzott; ebből *v* > *h* hangváltozással *kalahúz* lett, majd a *h* kiesése után *kalaúz* > *kalauz* > *kalóz*. Mikor a régibb *kalauz* még nem volt elavulva, de megvolt már mellette az újabb *kalóz* alak is, akkor e két alak és két jelentés között, mint annyi más ilyen esetben is (l. példákat *család* a.), jelentésmegoszlás történt. Az általános ‚útbaigazító' jelentés (s ebből ‚tengeri hajó-vezető', vö. *rév-kalauz*) a *kalauz* hangalakhoz csatlakozott, a ‚tengeri rabló' jelentés pedig a *kalóz* alakhoz.

Kallódik. L. *elkallódik* a.

Kalpag. L. *kalap* a.

Kamasz. Ma körülbelül 14—17 éves, korához képest nagyranőtt fiút jelent, de ez már csak átvitt értelemben való képes használat, mert a *kamasz* szó eredeti jelentése ,komondor', ,szelindek', általában ,nagycsontú, magasnövésű kutya'. Az ilyen kutyához való hasonlósága miatt nevezték el a nyurga fiút is *kamasz*-nak. A rokon jelentésű *kölyök* szónak is éppen így 1. jelentése a ,kutyakölyök, fiatal kutya', s csak 2. jelentése a ,fiú', különösen ,rossz fiú'. Ezt mindenki tudja; de a *kamasz* szó első jelentése a köznyelvben már elavult, s ezért mai jelentésének képletes voltáról már nincsen tudomásunk. (Hasonló eseteket l. *hölgy* a.)

Káposzta. Természetesen nem azért hívják így, mert egy *Káp* nevű baka *hozta* Olaszországból, ahogy ezt félig tréfásan gyakran emlegetik, hanem a szl. *kapusta* átvétele. De a szláv nyelveknek sem eredeti tulajdonuk ez a szó, mert ott az olasz *composta* átvétele, ez pedig a latin *composita*-ból fejlődött. Mind az olasz *composta*, mind a latin *composita* tulajdonképpen télire elkészítettet, befőttet, besavanyított jelent, tehát eredetileg csak jelzője volt a káposzta igazi nevének, a lat. *brassica*-nak. Hogy a szlávba, s innen a magyarba is, éppen ez a *composta* jelző került át a káposzta neveként, ez arra mutat, hogy eleinte besavanyítva, mint kereskedelmi cikk terjedt el Olaszországból. — Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy *káposzta* etimológiailag ugyanaz a szó, mint a *kompót*. A lat. *composita*-ból ugyanis az olaszban *composta* lett (s ebből szl. *kapusta* > m. *káposzta*), a franciában pedig *compôte*. Mivel a franciák nem annyira a téli fogyasztásra besavanyított káposzta, hanem inkább a befőtt gyümölcs jelzőjeként használták (a lat. *composita* t. i. mindkettőre egyformán illett), azért a francia *compôte* ezzel a jelentéssel került a németbe, s a németből aztán mi is átvettük. (Ugyanegy szónak más-más nyelvből való kétszeri átvételére l. példákat *áfium* a.)

Káptalan. A latin *capitulum* átvétele. Legrégibb magyar alakja *káptolom* volt, s tulajdonképpen ez volna e latin szónak szabályos magyar alakja, mert mind az *i* kiesése, mind pedig az *u* > *o* változás teljesen hangtörvényszerű jelenségek. (Az *i* kiesésének hasonló eseteit l. *apáca* a.; az *u* > *o* változásra pedig vö. lat. *paradisum*, *lilium*, *cymbalum*, *templum*, *salitrum*, *finum*, stb. > magy. *paradicsom*, *liliom*. *cimbalom*, *templom*, *salétrom*, *finom*, stb.) Hogy ma a régi szabályos *káptolom* helyett *káptalan*-t mondunk, az csak népetimológiás változás eredménye: az érthetetlen alakú *káptolom* szó a *számtalan*, *világtalan*, *boldogtalan*-féle melléknevek hatása alatt vette fel a *káptalan* alakot. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Ha valamit kérdeznek tőlünk, amire nem tudunk felelni, azzal szoktunk mentegetődzni, hogy: »nem *káptalan* a fejem!« Mi ennek a magyarázata? — A latin *capitulum*, magyar *káptalan* egy püspökség kanonokjainak testületét jelenti. Ez volt régen megbízva az

oklevelek kiállításával, sőt gondosan meg is őrizte őket levéltárának vasládáiban és szekrényeiben. Ha tehát valamely peres ügyben oklevéllel kellett bizonyítani, a *káptalan*-hoz fordultak s ez rögtön előadta a peres fél igazát bizonyító oklevelet, ha ilyen egyáltalán volt az irattárában. Innen a *káptalan*-nak nagy tekintélye.

Karmantyú. Ma általában a hölgyek *muff*-ját jelenti, de ezenkívül még más jelentései is vannak. Régen a lovagi páncélöltözetnek azt a részét jelentette, amely a karokat fedte. (Azt a vas- vagy bőr-keszty űt is, amelynek az alkart jórészben eltakaró lemez- vagy talpbőr-toldaléka volt, szintén *karmantyús kesztyű*-nek nevezték). A Székelyföldön azt a vászon újjat jelenti, melyet az aratók a karjukra húznak. Mivel a székelyek ezt másként még *karmentő*-nek is hívják, nyilvánvaló, hogy *karmantyú* nem egyéb mint *kar-mentő*. A *karmantyú* alakváltozatban végbement magánhangzó-illeszkedés az összetétel elhomályosodásának a következménye.

Káromkodik. Érezzük, hogy a *káromol* (vö. *istenkáromló, istenkáromlás*) igével van valamilyen kapcsolatban, de a kapcsolat minősége nyelvérzékünk előtt már nem világos. — A *káromol* ige valamikor *károml*-nak hangzott, ahogyan pl. az *érdemël*, *vezérël*, *országol*, *tékozol* igék is egykor *érdeml, vezérl, országl, tékozl* alakúak voltak. Ebből a *-kod-ik*, *-këdik*, *-köd-ik* visszaható képzővel **káromlkodik* származott, de az *m* és *k* közötti *l* csakhamar kiesett belőle, mert nyelvünk nem kedveli a mássalhangzó-torlódást. (Hasonló eseteket l. *ajándék* a.)

Kaszabol. E szó származása ma érthetetlen előttünk. De ha megtudjuk, hogy volt egykor egy ma már elavult *kaszab* főnevünk, amelynek ,mészáros' volt a jelentése, akkor rögtön világossá lesz, hogy *kaszabol* olyan igei származék, mint amilyenek pl. *szolgál, orvosol, dajkál, papol,* stb. *Szolgál, orvosol,* stb. azt jelentik, hogy szolgaként, orvosként működik, s így *kaszabol* is azt jelenti, hogy *kaszab*-ként, azaz mészárosként, mészáros módjára működik, t. i. a kardjával. (Vö. *mészár-os* mellett is *mészárol*). A *kaszab* közfőnév már elavult, de emlékét még ma is őrzi a *Kaszab* vagy *Kaszap* családnév. Vö., hogy a *mészáros* szóból is lett *Mészáros* családnév.

Kedd. Ez a szó a *két (~ kettő)* számnév származéka, s mai nyelven úgy hangzana, hogy *kettëdik* (t. i. nap). Hogy azonban ezt megérthessük, ahhoz egy kis magyarázat szükséges — A sorszámneveknek a mai magyar nyelvben *-dik* a képzőjük, pl. *ötödik*, *hatodik*, *tizedik*, stb; eredetileg azonban csak *-d* volt a sorszámképző s egyes állandó szólásokban még ma is csak ez a puszta *-d* szerepel, vö. pl. *másod*sorban, *harmad*rész, *nëgyed* napra, *ötöd*-magával, stb. S éppen így mondanók ma: *kettëd* napon is, ha a *kettëd (~ kettëdik)* sorszámnevet az utóbbi századok folyamán ki nem szorította volna a használatból a *másod* (~ *második*). Azelőtt azonban egészen közönségesek voltak a *kettëd nap, kettëd napon, kettëdën*, *kettëdi vásár*-féle kifejezések, sőt még régebben rövid *t*-vel

is: *ketëd nap, ketëdën, ketëdi.* (Ezekben a rövid *t* teljesen szabályos, mert hiszen alapszavuk *két;* vö. a *kétës, kétëlkëdik* származékokat is). Az Árpád-kor vége felé aztán a *ketëdën* és *ketëdi* alakokból a második szótag magánhangzójának az úgynevezett két nyilt szótagos hangtörvény hatása alatt ki kellett esnie, s így a *ketëd* mellé -*n* ragos *(*ketdën>) keddën* és -*i* képzős (**ketdi>) keddi* alakok támadtak. (Hasonló eseteket l. *apáca* a.) Ezekből való elvonás a *kedd.* Mivel t. i. pl. a *hétfőn, hétfői* vagy *szerdán, szerdai* alakok mellett *hétfő, szerda* ragtalan alanyeset volt, azért a *keddën, keddi* alakokból is elvonódott egy új *kedd* alanyeset, amely idővel kiszorította a régi és szabályos *ketëd* alanyesetet. (Szakasztott ugyanily módon keletkezett különben a Tolna megyei *Fadd* község neve is. Ennek is *Fatod* volt régebbi alakja, de -*n* ragos és -*i* képzős alakja *Faddon, faddi* volt, s ezekből vonódott el a mai *Fadd*).

Kend. Az emberek valamikor mind tegezték egymást, vagyis a beszélő (az ú. n. 1. személy) azt, akihez beszélt (a 2. személyt) *të*-nek szólította, akár király, akár koldus volt. Idővel azonban illetlennek találták, hogy a magasabb rangúakat ugyanúgy szólítsák, mint bármely közönséges embert. Ezt az illetlenséget aztán többféle módon próbálták elkerülni. Egyik módja az volt, hogy a magasabb rangú megszólítandónak a személye helyett ennek valamely tulajdonságát nevezték meg, persze csak jót, dicséreteset; *të* helyett tehát pl. azt mondták ilyen esetben: *këgyelmességëd* vagy *këgyelmed, méltóságod, nagyságod, tekintetësségëd, uraságod, főtisztelendőségëd,* stb. (Mivel ilyenkor a mondat alanya már nem 2., hanem 3. személy, azért persze az állítmány is 3. személyű. Pl. »*Të* azt *hiszëd*« helyett: »*Këgyelmed* azt *hiszi*«). A *këgyelmességëd, këgyelmed* megszólítás valószínűleg a latin *clementia tua* fordítása, s mivel a Krisztus utáni Rómában, majd egyebütt is a nyugati országokban az uralkodókat szólították meg így, eleinte valószínűleg nálunk is csak az uralkodókkal szemben volt használatos ez a címezés. De mivel az emberekben mindenkor nagy volt a hiúság, egyrészt kisebb rangúak is megkövetelték a maguk számára ezt a megszólítást, másrészt a beszélők önként is kezdték ezt hiúságuk legyezgetése, jóindulatuk megnyerése céljából kisebb rangúakkal szemben is használni. (Vö. pl. hogy olyan állású emberek, akik addig *tekintetës* urak voltak, a 70-es, 80-as évek folyamán a *nagyságos* címet szerezték meg maguknak. Napjainkban, a Károlyi-forradalom óta, a *méltóságos* címet szerzi meg magának mind több és több ember.) Ennek következtében a legfelsőbb rangúak megkülönböztetésére persze mind újabb és újabb udvarias megszólítási formákat kellett kitalálni; így előbb a *nagyságod,* s mikor ez is kezdett lejebb szállani, a *méltóságod,* majd *fënségëd* s legújabban *fëlségëd* megszólítást. Ma az a helyzet, hogy a *fëlségëd* megszólítás még csak az uralkodó személyét illeti meg, de már a *fënségëd* megszólítás a királyi ház tagjait, *méltóságod* a grófokat, bárókat, magasabbrangú tisztviselőket, *nagyságod* a közepes ran-

gúakat, de a *këgyelmed,* vagy ennek megrövidítése a *kend* megszólítás ellen (noha valamikor az uralkodók címe volt) már minden intelligensebb ember tiltakozna, ez tehát ma már csak parasztokkal szemben használható.

Az egyes címzéseknek egyre alsóbb társadalmi osztályokra való leszállásával természetszerűen együtt járt az is, hogy egyre gyakrabban használták őket és mind kevesebb súlyt tulajdonítottak nekik, tehát mind hanyagabbúl ejtették ki őket, úgy hogy pl. *këgyelmességëd*-ből előbb *këgyelmed,* majd *këgymed* vagy *këgyend, kend, ked*, sőt végül csak *ke* lett. (Hasonló rövidüléseket l. *hagyján* a. A műveltebb körökben szokásos *këgyed* nem tartozik ebbe a fejlődési sorozatba, mert ezt a nyelvújítás korában, 1820-ban, *Szemere Pál* csinálta közvetetlenül a *këgy* főnévből). Érdekes, hogy a férfiakkal szemben használt *nagyságod* cím nem rövidült meg, de a nőkkel szemben használt ugyane cím *nagysád*-dá rövidült. Ennek csak az lehet az oka, hogy férfiak közül csak idegeneket szoktunk így megszólítani, mikor valami hivatalos dolgunk van velük, nők közül azonban jó ismerősöket is, akikkel tehát nem szoktunk feszes hidegséggel, hivatalos komolysággal beszélni, hanem bizalmasabb, baráti hangon. Ilyen bizalmasabb érintkezésben rövidült meg a nőkre vonatkozó *nagyságod nagysád*-dá. — Megemlítjük végül, hogy a tegezés szokása magasabb rangúak, sőt általában idegenekkel szemben ma már teljesen elavult, de éppen a legfelsőbb lényt, Istent, még ma is *të*-nek szólítjuk. Ez a régies nyelvszokás bizonyára az egyházi nyelv nagyfokú konzervativizmusának a következménye.

Kendő. Ma általában olyan ruhadarabot jelent, melyet a hideg ellen vállunkra szoktunk vetni vagy nyakunkra csavarni, s melyet egyszerűbb asszonyok fejükre is kötnek. De ez csak újabbkori jelentésváltozás eredménye, mert *kendő* eredetileg azt jelentette, hogy ‚törlő ruha', ‚törülköző' s a Székelyföldön még ma is ezt jelenti. (Vö. a köznyelvi asztal*kendő* és zseb*kendő* jelentéseit is). Eredeti jelentését és képzése módját tekintve, nem lehet egyéb, mint melléknévi igeneve a *kend* vagy ikesen *kend-ik* igének, amely a köznyelvben ma már nincsen ugyan meg, de a régi magyar nyelvben közhasználatú volt, s a népnyelvben néhol (pl. a Székelyföldön, Szatmár, Zala megyében) még ma is él. Ennek pedig az a jelentése, hogy ‚törül' és ‚törülközik'. Pl. a Pontiánus császárról szóló XVI. sz.-i híres széphistóriában olvassuk: »Az atyám vizet tart mosdanom, és anyám keszkenőt *kendenem*«; vagy a XVII. sz.-i *Balásfi Tamás*nál: »Rusnya Beán, *kendjed* moslékos kezedet!« Ez a *kend* ige olyan *-d* képzős gyakorító továbbképzése a *ken* igének, amilyenek pl. *tol, bök, döf* mellett *told, bököd, döföd.* Már ebből is sejthetjük, hogy a *kend* alapszavának, a *ken* igének sem lehet eredeti jelentése a mai köznyelvi ‚schmieren, ungo' jelentés, hanem eredetileg ennek is azt kellett jelentenie, hogy ‚törül'. S csakugyan, megtaláljuk e jelentése nyomait a régi nyelvben is, sőt a

szlavoniai magyar nép nyelvében még ma is megvan. Ott pl. az egyik közlő följegyzése szerint azt mondja az anya a gyermekének: »*Kend meg* (= töröld meg) kincseském az orkádat (= orrocskádat)«. — Végeredményként tehát azt mondhatjuk, hogy *kendő* eredetileg olyan ruhaféle volt, mellyel őseink *kendëtték magukat*, vagyis törülköztek. De a *kendő*ket vagyis törülköző ruhákat idővel más célokra is kezdték használni (különösen a hideg vagy a napsütés ellen való védekezésre, de meg egyéb háztartási célokra is), s ezért azt a kendőt, melyet csakis a nedves kéz vagy az arc letörlésére használtak, megkülönböztetésül másfajta kendőktől, *törülköző kendő*-nek kezdték nevezni. Ennek *törülköző* jelzője aztán jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) főnévvé vált, s így már egymagában is azt jelentette, hogy ‚törülköző kendő'. De ennek következtében aztán már csakis olyan ruhadarabokat neveztek *kendő*-nek, amelyekkel az emberek — nem szokták magukat *kendeni!*

Volt azonban a *kendő* szónak régi magyar nyelvünkben még egy más jelentése is, t. i. az, hogy ‚arckenőcs, arcfestő szer'. Ez is a *ken* igének gyakorító *kend* származékán alapul, de ennek nem a régibb ‚törül' jelentésén (mint a fennebbi törülközésre való *kendő*), hanem már későbbi ‚schmieren, ungo' jelentésén. Ez a *kendő* szó ma már elavult (kiszorította az *arcfesték* és az idegen eredetű *smink* és *krém*), de a belőle származó *kendőz* ige még ma is őrzi az emlékét. Pl. *kendőzi* az arcát a. m. ‚keni-feni, mázolja, festi', és átvitt értelemben *kendőzi* vkinek a hibáját a. m. ‚takargatja, szépíti'. (L. még *keszkenő* a.)

Kéneső. Sem a *kén*-hez, sem az *eső*-höz nincsen köze, hanem egyike legérdekesebb népetimológiáinknak. A *kéneső* ugyanis honfoglalás előtti török jövevényszó. Abban a török nyelvben, amelyből átvettük, *könešu*-nak hangzott és szó szerinti jelentése az volt, hogy ‚élősdi-viz'. (Az élősdieket, különösen a tetveket tehát úgylátszik már akkor is higannyal irtották). Ez a török *könešu* szó, mivel a magyarban akkor még nem volt *ö* hang, **könesu* alakban honosodott meg nálunk; ebből a magánhangzó-illeszkedés következtében **kënesü* lett, s a népetimológia ezt csakhamar *kéneső*-vé alakította át. (Ebből egyes *í*-ző nyelvjárásokban *é* > *í* változással még *kíneső* is lett.) — A *higany* szót, mely a nyelvújítás óta már meglehetősen kiszorította a köznyelvből a régi *kéneső*-t, *Bugát Pál* csinálta 1828-ban, valószínűleg a *híg* és *anyag* szavakból.

Kengyel. Elhomályosult összetétel, amely valamikor **kengy-al*-nak hangzott. Előtagja, a **kengy*, ma már teljesen elavult nyelvünkben, de a két legközelebbi rokon nyelvben, a vogulban és az osztjákban még ma is él. Ott ma *kenš-*, *kentš*-nek hangzik és ‚bőrharisnya', ‚rénbőrcipő' a jelentése. Eszerint a **kengy* szó az ősmagyar nyelvben is bizonyára valamilyen lábbeli-félét jelentett, a **kengy-al* összetételnek pedig körülbelül az volt az értelme, hogy ‚lábbeli-al', vagyis az, ami a lovagláskor a lábbeli (pl. csizma, saru) aljául

szolgált. Mikor a **kengy* szó (valószínűleg azért, mert másfajta lábbelik jöttek divatba, melyeknek más nevük volt) elavult, akkor a **kengyal* szónak összetétel volta lassanként elhomályosodott; egységes szónak kezdték érezni s azért a magánhangzó-illeszkedés törvényének hatása alatt *kengyel* lett belőle. Hasonló eset ehhez az, hogy népünk a párnát a magyar nyelvterület nagy részén *fej-al*-nak hívja, s ebből palóc vidékeken *fejel* lett.

Kényszerít. Azt hinné az ember, hogy a *kényszër* főnévnek olyan *-ít* képzős származéka, mint amilyenek pl. *szégyën* vagy *világ* mellett *szégyënít, világít.* Csakhogy az igazság ennek éppen az ellenkezője, mert előbb volt meg nyelvünkben a *kényszërít* ige, s csak a nyelvújítás korában, 1795-ben vonták el ebből a Debreceni Grammatika szerzői a *kényszër* főnevet. De ha nem a *kényszër* főnévből való, hogyan keletkezett akkor a *kényszërít* ige? — Először is bizonyos, hogy régebben *n*-nel ejtették, *kénszërít*-nek tehát az *ny*-nyel való írás (és később ejtés) csak a *kény* főnévvel és *kénytelen* melléknévvel való téves összekapcsolás alapján vált szokásossá. S ha *kénszërít* az eredeti alakja, akkor bizonyára a *késztet* ige rokona. Erről ugyanis könnyen fel lehet tenni, hogy eredetileg szintén **kénsztet* alakú volt, mert *sz, z, c, s, zs, cs, ly* előtt sok más esetben is kiesett az *n* (pl. a *foszlik, mészáros, mész, szuszék, Viszló* helynév, *vitéz, szamóca, mustrál, borostyán, mecsërëdik, rocska, potyka* esetében, s a nép nyelvében *unszol>uszol, pénz>péz, téns úr>tés úr, Weinstein>Vaj István*, ném. *Einschlag>áslóg*, ném. *Grünspann>grispán*, ném. *Zapfenstreich>capistráng, ténzsola* ,négyes ökörfogatnál használt toldalék-rúd v. elő-rúd' >*tézsola, nincsen>nicsen*), sőt maga a *kénszërít* ige is igen sokszor fordul elő a régi nyelvben *készërít* alakban (Ma is így egyes nyelvjárásokban). A *kénsz->kész-* igetőből való *kész-tet* olyan műveltető képzés, mint amilyenek pl. *jár, ül, csusz-ik, bíz-ik* mellett *jártat, ültet, csusztat, biztat*, a *kénszërít* (és *kénszërëg, kénszërëd-ik, kénszërül*) pedig olyan, ma már meglehetősen elhomályosult gyakorító képzés, mint amilyenek pl. *húny, nyom* és *kap* mellett *hunyorít (hunyorog), nyomorít (nyomorog, nyomorodik), kaparít.*

Képíró. Feltünhetett bizonyára már nem egy mai magyarnak, hogy *festő* helyett néha azt olvashatjuk, hogy *képíró* és *festés,festőművészet* helyett azt, hogy *képírás.* Az élő nyelvben már nem igen használják e szavakat, de az irodalomban elég gyakoriak. Mi lehet ennek a *képíró, képírás* elnevezésnek az oka? Hiszen a képet nem *írni* szokták, hanem *festeni!* — Ma, az igaz, már nem *írják*, de régen bizony *írták*, mert *ír* egykor azt is jelentette, hogy ,fest'. (Vö. pl. »Ha valamely *képíró* egy embert akarna *írnia*«. »Bacchust szarvakkal szokták *írni*«. A *képíró, képírás* összetételekben ez a régies jelentés megőrződött napjainkig, s a nép a festett husvéti tojást is *írott* tojásnak mondja. A rét vagy mező jelzőjeként megőrzött *iratos* melléknév is tulajdonképpen a. m. ,festéses', azaz olyan színes, tarka, mintha festés vagy festmény volna rajta.

Képmutató. Azt lehetne gondolni, hogy a tettető, nem őszinte embert azért nevezik *képmutató*-nak, mert más képet, külsőt, magatartást mutat (pl. szentet, jámbort, alázatosat), mint amilyen az ő valódi természetének megfelelne. Csakhogy az ilyen embert régi kódexeink tanusága szerint a XVI. sz. előtt nem *képmutató*-nak, hanem *képmutáló*-nak, és cselekvését nem *képmutatás*-nak, hanem *képmutálás*-nak nevezték. E régebbi elnevezések nem lehetnek egyebek, mint a vulgaris latin *faciam mutare*, *faciam mutans* kifejezések megmagyarosításai. *Kép-mutáló* tehát annyi volt mint ‚képeváltoztató'. De mert a lat. *mutare* > magy. *mutál* jövevényszó más kapcsolatokban nem volt használatos nyelvünkben, azért a nép nem értette a *képmutáló, képmutálás* szavak tulajdonképpeni jelentését, s ezért ú. n. népetimológia útján idővel *képmutató* és *képmutatás* lett belőlük. (Sőt egyes vidékeken *képutáló* is!)

Kerek és kerék. Mai köznyelvünkben különbözik ugyan alakjuk is és jelentésük is, de azért a kettő eredetileg mégis csak egy szó volt. Jelentése már régebben is kettő volt, t. i. a melléknévi ‚rund, rotundus' és a főnévi ‚Rad, rota', de alakja eredetileg csak egy volt, az *e* hangú *kerek*. Idővel azonban a *levele, leveles: levél, kënyere, kënyeres: kënyér*-féle irányító sorok hatása alatt *kereke, kerekes* stb. mellé is támadt *é* hangú *kerék* alakváltozata. S mivel a szónak most már nemcsak két jelentése, hanem két hangalakja is volt, azért e jelentések és alakok a magyar nyelvjárások nagy részében és az irodalmi nyelvben is szépen megoszlottak: a régi *kerek* alak mellett megmaradt a melléknévi jelentés, az újabb *kerék* alakhoz pedig hozzácsatlakozott a főnévi jelentés. (Hasonló eseteket l. *család* a.).

Keresztény és keresztyén. Hogy egy szónak a köznyelvben kétféle alakja van, az magában véve még nem volna feltünő jelenség, mert erre több más példa is akad. Pl. *üzenni ~ izenni*, *vörös ~ vërës, bírók ~ bírák, brassói ~ brassai*, stb. De már joggal feltünő lehet az a körülmény, hogy a *kërësztény* alakot csak a katholikusok, a *kërësztyén* alakot pedig csak a protestánsok használják. (A megmagyarosodott zsidók a többséghez, tehát a katholikusokhoz csatlakoztak). Egy szó alakváltozatainak ilyen vallások szerint való megoszlására nincsen ennél több példánk a köznyelvben, ez tehát egyetlen a maga nemében.

A *kërësztény~kërësztyén* szó nem magyar eredetű, hanem szláv jövevény szó, a szl. *krstjan* átvétele. Ennek a magyarban hangtörvényszerűen csakis *kërësztyén* felelhet meg, s a protestantizmus elterjedése előtti korból származó kódexekben és egyéb régi iratokban, melyeket tehát katholikus papok írtak, valóban csak ezt a *kërësztyén* alakot találjuk. A XVI. sz.-ban is katholikus és protestáns írók egyaránt csak ezt használják, míg végre a XVII. sz.-ban egyszer csak felbukkan az addig teljesen ismeretlen *kërësztény* alak is. Hogy ki használta először, azt ma még nem tudjuk határozottan megmondani, de abból a körülményből, hogy ez az újabb alak a

katholikusok körében terjedt el, sőt vált idővel kizárólagossá, szinte bizonyos, hogy katholikus theologusok körében keletkezett. Az meg éppen bizonyos, hogy tudatos irodalmi alkotás, nem pedig tudattalan hangváltozás eredménye, mert pl. a hasonló végződésű *Sebestyén*, *Akastyán* (-hegy), *aggastyán*, *borostyán*, *gyërtyán* (-fa)-féle szavak egyikéből sem lett *Sebestény*, stb. De akárkitől származik is, nyilvánvaló, hogy téves okoskodás vezette alkotóját: nem tudván, hogy *kërësztyén* szláv jövevényszó, hanem azt hivén, hogy magyar képzés, még pedig a *kërëszt* szónak valamilyen származéka, megütközött e szó *ty* hangján; azt hitte, hogy *kërësztyén* talán csak hanyag kiejtésből keletkezett romlott alak, s azért jóhiszemüen erre javitotta, hogy: *kërësztény*. (Hogy a *kërësztyén* ~ *kërësztény* szót régebben csakugyan a *kërëszt* származékának gondolták, azt egyebek közt *Pázmány* is bizonyítja, mert Prédikációinak egyik helyén ő is azt mondja, hogy: »A Krisztus keresztitől keresztyén nevet viselünk«.)

Ha már most azt kérdezné valaki, hogy e két alak közül melyik a helyesebb, azt kellene mondanunk, hogy a *kërësztyén*; nemcsak azért, mert régibb, hanem azért is, mert természetes úton lett, s nem csak tudós etimologizálás eredménye. A nyelvi helyesség vagy helytelenség fogalma azonban csak viszonylagos fogalom. Ha a *kërësztény* alak még sokkal elfogadhatatlanabb módon keletkezett volna is, még akkor sem volna ma már okunk elitélni és kerülését ajánlani, mert már 300 éves multra tekinthet vissza, mert a magyarságnak igen nagy része állandóan használja, és mert egyáltalán nem bántja nyelvérzékünket. A nyelvújitás korában keletkezett *terv*, *elnök*, *zongora* szavak például tagadhatatlanul képtelen, sőt valósággal nevetséges módon vannak alkotva, keletkezésük korában meg is botránkoztak rajtuk az akkori magyarok, de mi gyermekkorunk óta annyira megszoktuk őket, hogy cseppet sem bántják nyelvérzékünket. Éppen így nem bántja már a *kërësztény* alak sem. És annak felismerése, hogy téves etimológia szülötte, természetesen szintén nem vonhat le semmit sem tiszteletreméltó voltából. Ha vallásos vonatkozások nem fűződnének hozzájuk, akkor a *kërësztyén* vagy *kërësztény* alak használata ma már éppen olyan jelentéktelen kérdés volna, mint pl. az *izenni* vagy *üzenni* alak használatáé.

Keszkenő. Elhomályosult összetétel, melynek előtagjában a *kéz* főnév, utótagjában pedig a *ken* ige melléknévi igeneve rejlik. Abból a régi korból való, mikor a *kéz* szónak még *kez* alakja volt (vö. még ma is *kezet*, *kezem*, *kezes* stb.), mikor a mondat tárgyát még nem jelölték *t*-vel (vö. még ma is *favágó*, *vállvetve*, *háztűznézni* stb.), s mikor a *ken* ige még nem azt jelentette amit ma, t. i. hogy ‚schmieren, ungo', hanem azt, hogy ‚törül'. (L. erről itt *kendő* a.). *Keszkenő* tehát eredetileg azt jelentette, amit mai magyar nyelven így fejeznénk ki: *kezettörlő* (t. i. ruha vagy vászon). A *keszkenő* rendeltetése azonban az idők folyamán változott, már inkább csak

díszül szolgál, mintsem a nedves kéz megtörlésére. E jelentésváltozás következtében a ‚keszkenő' fogalma elszigetelődött eredeti alkotó elemeitől a ‚kéz' és ‚ken' fogalmaktól, ennek pedig ismét az volt a következménye, hogy a *keszkenő* összetétel az elszigetelődés óta sem a *kéz* főnév hangtörténetében (*kez* > *kêz* > *kéz*), sem a *ken* ige jelentéstörténetében (‚törül' > ‚schmieren, ungo') nem vett részt. Hogy alkotó elemei már nem tudatosak nyelvérzékünk előtt, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy helyesírásunk etimológiai elvének ellenére nem *z*-vel írjuk (így: *kezkenő*), hanem híven a kiejtés szerint, *sz*-szel. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.)

Kesztyű. Ez is elhomályosult összetétel, melynek előtagjában szintén a *kéz* főnév régi alakja őrződött meg (l. itt *keszkenő* a.), de utótagjában, a *tyü* hangsorban, a *tësz* ige melléknévi igeneve rejlik. Ezen melléknévi igenévnek azonban nem mai *tëvő* alakjából lett a *tyü* hangsor; ebből semmiféle ismert hangváltozással sem volna magyarázható a *tyü*, és *tëvő* különben is csak újabbkori alak, a *tësz* igének aránylag új *tëv-* tövéből való újraképzés (hasonló eseteket l. *hű*, *tű* és *sövény* a.), amelynél okvetetlenül sokkal régibb korú a *kesztyű* összetétel keletkezése. Eredetileg *të-* volt a *tësz* ige töve (l. erről *tökéletës* a.), és **tëü* volt a melléknévi igeneve. Ebből az igen régi **tëü* alakú (és ‚tevő' jelentésű) igenévből lett a kérdéses *tyü* hangsor. A **kez-tëü* > *kesztyü* változás olyanféle hangfejlődés eredménye, mint amilyent a *csënget*, *billent*, *pattant*-féle igékből származó *csëngetyü*, *billentyü*, *pattantyu*-féle főnevek képzőjében is tapasztalhatunk, mert ezeknek is valamikor *csëngetëü* *billentëü*, *pattantëü* alakjuk volt. *Barczafalvi Szabó Dávid*, a nyelvújítás korabeli hírhedt szófaragó, úgy látszik a *kesztyü* végét is ennek a képzőnek nézte, mert 1776-ban a *kéz*: *kesztyü* analógiájára a *lábtyú* szót csinálta az idegen eredetű *strimfli* és *harisnya* megmagyarítására. Ezt később ‚cipő' jelentéssel is használták, de ma már ismét elavult; legfeljebb tréfásan nevezik még néha a csizmadiát *lábtyúművész*-nek). Ami végül azt a kérdést illeti, hogy a *kéz* és *tëvő* szavak összetétele hogyan fejezhette ki a ‚kesztyü' fogalmát, erre nézve először is bizonyos, hogy az előtag ragtalan tárgyként volt használva (l. fennebb is *keszkenő* alatt), és **kez-tëü*, vagyis mai magyar nyelven *kezet tëvő*, valószínűleg úgy volt értve, hogy kezet alkotó, formáló, ábrázoló (t. i. ruhadarab). Mivel a szónak e származása már teljesen elhomályosodott nyelvérzékünk számára, nem etimologiája szerint *zt*-vel, hanem a kiejtés szerint *szt*-vel írjuk. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.).

Két és **kettő.** Az előbbit már évszázadok óta csak melléknévként használjuk (pl. *két* szép leány), az utóbbit pedig csak főnévként (pl. *kettő* meg *kettő* négy). Körülbelül 20 évvel ezelőtt azonban valamelyik budapesti bankban az a »zseniális« gondolata támadt valakinek, hogy *két* száz, *két* ezer, *két* millió K. helyett *kettő* százat, ezret, milliót kellene mondani, mert *két* könnyen *hét*-nek volna érthető. Erre ugyan azt lehetne felelni, hogy tessék

hangosan és tisztán beszélni, akkor nem lesz belőle baj, ahogy elődeink is sok száz évig baj nélkül meg voltak a *két* számnévi jelzővel, de abba talán még bele lehetne valahogy törődni, hogy a bankok az ő belső ügykezelésükben ám mondjanak *két* K. helyett *kettő* K.-t; azonban a budapesti bankfiúk ezt a »zseniális« új találmányt a bankokból elvitték a zsúrokra is, s ott *két* csésze helyett *kettő* csésze teát ittak, s *két* leány helyett *kettő* leánynak udvaroltak egyszerre. Mint minden léhaság, ez az új-magyar divat is gyorsan terjedt, s Budapesten ma már lépten-nyomon hallható, hogy a villanyoson *kettő* szakaszjegyet kér valaki, hogy a hivatalos idő *kettő* órakor ér véget, vagy hogy *kettő* kézzel kapnak valami után. S mivel Budapestnek többi lelki mételye sem volt Budapestre korlátozható, hanem lassanként megfertőzte a vidéket is, azért el lehetünk rá készülve, hogy előbb-utóbb talán még a bugaci pusztán és a hortobágyi csárda tájékán is ezen a gyönyörű budapesti nyelven fognak beszélni.

De mi az oka annak, hogy e számnévnek kétféle (új-magyar nyelven: *kettő*féle!) alakja van? — Eredetileg csak egy alakja volt, t. i. *két*. Ez olyan változó hangú szótő volt, mint amilyenek pl. *hét*: *heten, hetedik*, vagy *kéz*: *kezet*, *kezem*, *kezes*, *kezel*, stb. Igy volt *két* mellett is: **keten*, **ketedik* s a *-vá*, *-vé* rag is ehhez a rövid *e* hangú tőhöz járult: *ketté;* pl. *ketté* vágni vmit. A szóvégi *-é* azonban régi nyelvünkben gyakran váltakozott *-ő*-vel. Pl. a régi *elé*-ből is *elő* lett ily módon, vagy *szereté*-ből *szerető*. *Ketté* helyett is gyakran azt mondták, hogy *kettő;* pl. egy XVI. sz.-i elbeszélésben olvassuk: »A kősziklát isten *kettő* hasasztá,« s Nagyszalonta tájékán a nép még ma is *kettő*-t mond az általánosabb *ketté* helyett. Ebben az ‚entzwei, in duas partes' jelentésű *kettő*-ben azonban már nem igen érezték a rag szerepét, s azért ezt, hogy: *kettő* (pl. vágni, törni, fűrészelni, stb.) még megtoldották a *-ba*, *-be* raggal is. (Más esetekben sem szokatlan egy-egy homályossá vált ragos alaknak újabb raggal való megtoldása. Pl. *Szëged* mellett volt régen a hová kérdésre *Szëgedé*, mint pl. *Győr*: *Győré*, de az *-é* helyrag elavulása óta *Szögedé* helyett *Szögedébe* mennek a környékbeliek. Hasonló eseteket l. még *alattomos* és *haza* a.) Eredetileg tehát csak azt mondták: *ketté* vágni; később az *é* > *ő* változás következtében úgy is, hogy: *kettő* vágni; de mert ebben az alakjában nem volt eléggé érezhető a rag, azért végül így: *kettőbe* vágni. De mivel pl. a *háromba*, *négybe* alakokkal szemben *három, négy* volt a ragtalan alanyeset, azért a ragos *kettőbe* alakból is ragtalan alanyeset értelmében vonódott el a *kettő*. Ilyen téves analógia következtében jutott a *kettő* a főnévi ‚Zwei' jelentéshez, holott tulajdonképpen csak egyszerű alakváltozata volt a ragos *ketté*-nek, s eszerint csak azt jelenthette volna, hogy ‚entzwei'. A ‚Zwei' számnévnek ennek következtében már két alakja volt: *két* és *kettő*. Ezek között aztán lassanként jelentésmegoszlás állott be oly módon, hogy a *két* alakot ma csak melléknévi szerepben

használjuk, a *kettő* alakot pedig — kivéve bizonyos budapesti köröket — csak főnévi szerepben. (Hasonló eseteket l. *család* a.) — Még megjegyezzük végül, hogy *kettő* hatása alatt a régi és szabályos **keten*, **ketedik* (vö. *hét*: *heten, hetedik)* alakokba is behatolt a hosszú *tt* s ezért *ketten*, *kettedik* alakot öltöttek. A **ketedik* > *kettedik* sorszámnevet azonban idővel teljesen kiszorította önálló használatából a *második* sorszámnév, s emiatt ma már csak összetétel utótagjaként használatos. Pl. *második*, de: *tizenkettedik, harminckettedik.*

Kiabál. Ehelyett a nép vidékenként azt mondja, hogy *kiábál*, vagy *kajabál, kajábál, kajálbál, kajabajál*, stb. Ezekből az alakváltozatokból már sejthetjük, hogy valami köze lehet a *kiált* igéhez. Még csak erősödhetik ez a sejtelmünk, ha megtudjuk, hogy a *kiált* igének is (l. ezt itt külön) *kajált* az eredetibb alakja. Ez a két ige valóban rokon egymással, még pedig a következő módon:

A *kiált* < *kajált* ige a nép nyelvében még ma is meglevő ‚kiabál' jelentésű *kajál* ige származéka. Ennek a *kajál* igének, a szókezdő mással hangzónak labiális *b*-vel való helyettesítése útján (mint amilyent pl. a *csere-bere, csiga-biga, tarka-barka*-félék esetében is tapasztalunk) ikerített *kajál-bajál* párja támadt. Pl. *kajálni-bajálni*, *kajálnak-bajálnak*, stb. Mikor a *kajált* igéből *këált* > *kiált* lett, akkor egyes nyelvjárásokban *kajál-bajál*-ból is **këál-bajál* > *kiál-bajál* lett. Később e *kajálbajál* igének ikerszó volta lassanként elhomályosodott, s ennek következtében többféle rövidülés és nem hangtörvényszerű, szórványos hangváltozás érte. Igy lett aztán a *kajálbajál* alakból más-más vidékeken *kajabajál*, vagy *kajabál*, *kajábál*, *kábál*, stb., a *kiálbajál* alakból pedig *kiábál* > *kiabál*, s ez az utóbbi alak terjedt el s vált közhasználatúvá az irodalmi nyelvben is.

Kialkolbolít. Ennek a furcsa képzésű szónak a története is igen furcsa. *Bugát Pál,* a hirhedt szógyártó, 1857-ben *Szócsintan* (= szócsinálás-tan!) címén felolvasást tartott az Akadémiában, melyben azt ajánlotta, hogy az akkor már elterjedt *kézbesít* és *szëmbesít* mintájára (l. ezeket itt külön) képezzünk olyan módon is új szavakat, hogy a ragos szókhoz is tegyünk képzőket. Pl. *útnaklat* (ex: *útnak* igazítani): ‚missio'; *jónaklat* (ex: *jónak* itélni): ‚ratihibitio'; *nyomábozás* (ex: *nyomába* járás): ‚persecutio'; *sajátbolítás*: ‚expropriatio' (ex: *sajátból); akolbolítás* (ex: *akolból*): ‚excommunicatio', stb. Az Akadémiában *Toldy Ferenc* azonnal erélyesen tiltakozott e hóbort ellen, *Jókai* pedig, aki akkoriban igen jóízű ismertetéseket írt az akadémiai ülésekről, a Nagy Tükör c. lapban talpraesetten kifigurázta Bugátot, különösen az ő *akolbolítás*ával. Más lapok is felkapták ezt a szót, minduntalan tréfásan idézgették, ennek pedig az volt a következménye, hogy életben maradt és elterjedt. Még ma is használjuk, de persze mindig csak tréfásan, gúnyosan.

Kiált. A nép nvelvében több felé *kajált* vagy *kaját* alakja van. Pl. *Në kajácsatok!* Nem szabad azt hinni, hogy ez talán »romlása«, »parasztos elrontása« az irodalmi *kiált* alaknak. Éppen ellenkezőleg, a népnyelvi *kajált* ennek az igének eredetibb alakja. A mai irodalmi és köznyelvi *kiált* alak úgy keletkezett, hogy először is a *kajált a* hangja helyébe a rákövetkező *á* hasontalanító hatása következtében *ë* lépett (vö. már a Halotti Beszédben is *keassatuc*, olv. *këássátuk*, a. m. ,kiáltsátok') aztán pedig az így keletkezett *këált*-ból *ë>i* hangváltozással *kiált* lett. (Hasonló eseteket l. *király* a.) — A *kiált* eredetibb *kajált* alakjának *kaj-* a töve, amelyből a *kajdol>gajdol* ige is származott. (L. ezt itt külön). Ebből a *kaj-* igetőből előbb a gyakorító *-ál, -él* képzővel (pl. *dob: dobál, ugr-ik: ugrál*) a ,kiabál' jelentésű *kajál* ige lett, amely ma már csak egyes nyelvjárásokban él (l. erről itt *kiabál* alatt), aztán ebből a mozzanatos *-t* képzővel *kajált>këált>kiált.*

Kicsiny. L. *kis* a.

Kintorna. Talán nem lesz felesleges megemlíteni, hogy e szónak se a *kín*-hoz se a *torná*-hoz nincsen köze, hanem a középkori latın *quinterna* átvétele. *Quinterna*-nak régen egy hárfa vagy citera-féle húros hangszert neveztek, amely valószínűleg a kiséretét jellemző *quint*-től kapta nevét. A magyar *kintorna*-beli *o* a magánhangzó-illeszkedés következménye, a *v* pedig azért esett ki, mert nyelvünk nem kedveli a két mássalhangzón való szókezdetet. Hasonló esetek pl. lat. *quota>kóta*, lat. *guardian>gárgyán*, szl. *hvala>hála*, szl. *kvar>kár*, szl. *svet* (olv. *szvent*)>*szent*, szl. *Svinne >Szinnye* (helynév), ném. nyj. *Schwâgər>sógor* és talán ném. *Zwickel>cikkely*, ném. *Zwirn>cérna.*

Király. L. *császár* a.

Kis és kicsiny. Érezzük, hogy valahogy összetartoznak, de nem tudjuk, hogy hogyan. — A magyar *kis* melléknév honfoglalás-előtti bolgár-török jövevényszó, a bolg.-tör. *kiči* átvétele. Ez a magyarban meghonosodva, eleinte nálunk is **kicsi*-nek hangzott, de mikor az Árpád-kor vége felé a szóvégi rövid magánhangzók szabályosan elvesztek (vö. pl. *Árpádi>Árpád*, ófelnémet *purgāri >polgár*, szláv *jasli>*jászl>jászol*, *szerelmü>szerelm>szerelëm*, *Tosu>Tas*, stb., l. erről *nép*, *olasz* és *ország* a. is), akkor persze ezen egykori **kicsi*-ből is szabályosan **kics*, majd *kis* lett. De mikor a mai *kis*, a *cs>s* változás előtt még **kics*-nek hangzott, akkor ebből, az akkor szokásos *-i* és *-ány*, *-ény* kicsinyítő képzőkkel *kicsi* és *kicsény* származékszók is képződtek. (Vö. pl. *Kat-alin>Kati*, *Zsuzs-ánna>Zsuzsi*, *Józs-ef>Józsi*, *Laj-os>Laji*, továbbá *néni*, *ángyi*, *Bodri*, és *hárs>Harsány*, *kökörcs>kökörcsény>kökörcsin*, *gyümölcs>gyömölcsény*, *szëmölcs>szëmölcsény*, *szëdërj>szëdërjén*, *hét>Hetény*, stb.) Tehát a mai *kicsi* (>*kicsike*) nem ugyanaz a szó, mint a bolg.-tör. *kiči* (ennek a mai *kis* felel meg), hanem külön magyar képzés a *kis*-nek régibb **kics* alakjából. *Kicsi* a mai köznyelvben már csak újabb kicsinyítő képzővel megtoldva, *kicsike*

alakjában járatos, de Erdélyben még egészen általános (ott további *-d* kicsinyítővel *kicsid* is lett belőle; hasonló eseteket l. *rövid* a.), *kicsény* azonban az idők folyamán talán éppen a *kicsi* hatása alatt, *kicsiny*-re változva, még ma is országszerte közönséges. Mivel ez utóbbiban már nem érezünk kicsinyítést, azért *kis* és *kicsiny* teljesen azonos jelentésűekké váltak; a nyelvtörténet folyamán azonban megoszlott a szerepük oly módon, hogy *kis* rendesen csak jelzőként, *kicsiny* pedig csak állítmányként szerepel a mondatban. Vö. pl. *kis* leány, *kis* fiú, stb., ellenben: »*Kicsiny* a bors, de erős«. (Hasonló eseteket l. *család* a.)

Kocsi. A jelzős *kocsi szekér* kifejezés rövidülése. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.) *Kocsi*-nak az ilyenfajta szekeret a Komárom megyei *Kocs* községről nevezték el, mert ezeket a könnyű fedett, utazásra nagyon alkalmas szekereket először ebben a magyar községben gyártották. Ez tehát olyan eredetű elnevezés, mint amilyen pl. a németországi *Landau* város nevéből a német *Landauer*. E magyar eredetű újfajta kocsik elterjedésével kapcsolatban a *kocsi* szó több nyugati nép nyelvében is meghonosodott.

Komisz. Azon szavaink sorába tartozik, melyek valamely osztálynyelv szókészletéből jutottak be a köznyelvbe. (Hasonló eseteket l. *elkallódik* a.) Eredetileg csak a katonai nyelvnek volt a szava s csak a *komiszkënyér* összetételben fordult elő, ami a ném. *Kommissbrot*-nak volt a fordítása. Mivel ezt jelzős összetételnek érezték, az *aprópénz: apró, agglegény: agg, nagyapa*: *nagy*-féle irányító sorok hatása alatt a *komiszkënyér* összetételből is elvonták a *komisz* melléknevet; s mivel ez a katonák silányminőségű kenyerének volt a jelzője, azért persze ‚hitvány' lett a jelentése. Igy már nemcsak kenyérre lehetett alkalmazni, hanem, mint a többi mellékneveket, másra is, tehát pl. emberre, cselekedetre is. (A ném. *Kommissbrot* a *Kommissionsbrot* rövidítése, s olyan kenyeret jelentett, melynek beszerzéséről a k. k. *Verpflegskommission* vagy régebbi nevén *Proviantkommission* gondoskodott.)

Kondor és **göndör.** Azonos eredetűek. A régibb alak a szl. *kądrų*-ból származó mélyhangú *kondor*. Ebből a magas hangrendbe való átcsapással előbb **köndör* lett, majd szókezdő *k* > *g* változással (l. erre példákat *gajdol* a.) *göndör*.

Kormány. Valószinűleg sokan lesznek hajlandók azt gondolni, hogy e szavunk a francia *gouvernement* átvétele. De ez nem lehet helyes magyarázat. Először azért nem, mert a magyar *kormány* szó már olyan régi korból is kimutatható, mikor e francia szót még nem *guvernemã*-nak ejtették, hanem *guvernëmënt*-nak, *-ënt*-vel a végén, s ebből persze nem lehetne megérteni a magyar szónak *-mány* végét; vö. pl., hogy a *parlamënt*-nek is változatlanul megmaradt az *-ënt* vége. Másodszor pedig azért nem, mert a magyar *kormány* szó eredetileg nem ‚Regierung'-ot, hanem konkrét zárgyat, ‚hajókormány'-t jelentett, vagyis olyan gépezetet, szerkezetet, amellyel a hajót erre-arra irányítani lehetett. Ez a konkrét

jelentése egyáltalán nem volna érthető a *gouvernement*-ból, mert e francia szónak sohasem volt ilyen jelentése, de azonnal érthetővé válik, ha feltesszük, hogy *kormány* szavunk, amely a magyarban egyébként elemezhetetlen, a ‚kormányos' jelentésű horvát-szlovén *krman* átvétele. *Kormányos* ebből olyan magyarosítással lett, mint pl. szl. *krčmar*-ból *korcsmáros*, vagy a ném. *Fuhrmann*-ból magy. nyelvj. *furmányos*. (Hasonló eseteket l. *ármány* a.) Az *asztalos*: *asztal*, *lakatos*: *lakat*, *üvegës*: *üveg*, *kocsis*: *kocsi*-féle irányító sorok hatása alatt őseink a szintén személyt (hajókormányost) jelentő *kormányos* szóból is könnyen elvonhatták a tárgyat (hajókormányt) jelentő *kormány* főnevet. Ezt aztán a XVII. sz. eleje óta átvitt értelemben ‚Regierung' jelentésben is használjuk. (Eredetileg konkrét jelentésű szavaknak ilyen átvitt értelemben való használatáról l. még *buta* a.)

Kortes. A mult század huszas éveiben jött divatba. (Állítólag 1821-ben, egy Nógrád megyei heves követválasztáskor). Eleinte nem azt jelentette, amit ma, hanem a párthíveknek, szavazóknak összességét nevezték így, s akit ma *kortës*-nak mondunk, a szavazók összegyűjtőjét, kolomposát, azt akkor még *kortës-vezér*-nek vagy *kortës-vezető*-nek hívták. Eleinte *kortësz* alakja volt e szónak. Ez, és eredeti jelentése, azt mutatja, hogy nem egyéb, mint az ‚országgyűlés' jelentésű spanyol *cortes* szónak tréfás, gúnyos alkalmazása a lármázó, szónokló vármegyei gyűlésekre. Ez a gúnyos elnevezés valószínűleg az aulikus érzelműektől ered, akik gyűlölték a szabadelvű spanyol *cortes*-t. A magyar *kortës* szó második (mai) jelentését jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) a *kortës-vezér*, *kortës-vezető* összetételében kapta, s mivel eredeti jelentésének kifejezésére még a nem kettős értelmű *szavazó* (*szavazók*) szó is rendelkezésre állott, azért első, eredeti jelentése csakhamar elavult.

Köb. Nagyon hasonlít a magyar *köböl* s a latin *cubus*, német *Kubik* szavakhoz. Van-e ezekhez valami köze? — A *köb* szót *Dugonics András* csinálta. (Először 1780-ban használta). Készítésében az a téves hit vezette, hogy a magyar *köböl* szó a latin *cubulus*-ból lett, s ezért úgy okoskodott, hogy, ha a latin *cubulus*-ból *köböl* lehetett, akkor a latin *cubus*-ból is lehet az *-us* elhagyásával *köb!* Csakhogy őseink a *köböl* szót nem egyenesen a latinból vették át, hanem vagy a németből, vagy a szlovénból, ahol a szónak már nem volt *-us* végzete. *Dugonics*nak tehát téves volt az okoskodása, de azért a *köb* szó bátran használható, mert már teljesen meggyökeresedett az irodalmi nyelvben s így már nem bántja nyelvérzékünket.

Költő. Nyilvánvaló, hogy *költő* és *költemény* a *költ* ige származékai. Ennek az igének azonban a ‚dichten, költői munkát ír, szerez' jelentésen kívül még több más jelentése is van. Csak a mai köznyelvet tekintve jelentheti még azt is, hogy 1. ‚ébreszt', 2. ‚ausgeben, expendo' (pl. pénzt), 3. ‚brüten, exludo ova'. Felmerül tehát először is az a kérdés, hogy hogyan viszonylik a ‚dichten' jelentés ez utóbbi jelentésekhez.

E három utóbbi jelentés rögtön érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy a *költ* ige tulajdonképpen nem egyéb, mint a *kel* ige műveltetője. Olyan viszony van a *kel* és *költ* között, amilyen pl. *vesz* ,zugrunde gehen, pereo' és *veszt, vál-ik* és *vált, terem* és *teremt*, *pattan* és *pattant* között, vagy hogy még találóbb példát említsünk, *tel-ik* és *tölt* között. (A *kel* és *telik*-beli nyilt *e* és a *költ, tölt*-beli *ö* hangtörténeti viszonyát a magyar nyelvészek eddig még nem tudták ugyan megmagyarázni, de bizonyos, hogy ugyanilyen viszony van az *aluszik*: *olt, halni*: *holt, vala*: *volt*-félékben is). A *költ* alapjelentése eszerint: ,teszi, okozza, hogy vmi keljen'. (Tehát ugyanaz, mint a *kelt* igéé. E kettő között csak az a különbség, hogy a *költ* a *kel* igének régibb korbeli, *kelt* pedig újabb korbeli műveltetője). Ha tehát olyant teszünk, hogy valaki az *ágyából* keljen ahol aludt, akkor a *költ* jelentése ,ébreszt'; ha olyant, aminek következtében a a p é n z vagy a v a g y o n kel el, távozik el előbbi tulajdonosától, akkor a *költ* jelentése: ,ausgeben, expendo'; ha pedig olyant, aminek következtében a m a d á r f i ó k kel ki a tojásból, akkor a *költ* jelentése: ,kikotol'. A *költ* e három speciális jelentése tehát könnyen érthető az ige műveltető voltából; de nem magyarázható meg ebből a minket elsősorban érdeklő ,dichten' jelentés. Azonban a *költ* igének a ,dichten' jelentése nem is eredeti, hanem csak másodlagos, csak a XVIII. sz.-ban kapta ezt a mai irodalmi vonatkozású jelentését, mégpedig nem is egészen önkény nélkül jutott hozzá.

Költeni a régi magyar nyelvhasználat szerint nemcsak e m b e r t lehetett (az ágyából), és p é n z t, v a g y o n t (előbbi tulajdonosától) és m a d á r f i ó k á t (a tojásból), hanem olyan t ö r t é n e t e t, h í r t is, amely addig nem létezett, amelyről addig senki sem tudott, amely tehát éppen akkor keletkezett, kelt, támadt, indult útnak szájról-szájra. Ilyen esetekben tehát *költ* azt jelentette, hogy ,támaszt', s ebből csakhamar azt, hogy ,kohol, kieszel', sőt ,hazudik'; és *költemény* vagy *költevény* azt, hogy ,koholmány'. Vö. pl. *Gelei Katona Istvánnál*: »Farlafaj (= lárifári) beszédek, aggnők *költötte* regék«, *Orczy Lőrinc*nél: »Nem tud már ujságot *költeni* elméje«, vagy XVII. sz.-i jobbágyok panaszában: »Ekével sem tartoztunk azelőtt, de most azt is *felköltötték* reánk (= ránk fogták, koholták, hazudták)«. Ugyancsak *Gelei*nél: »Nem igaz istent, hanem csak valami magok *költeményét* tisztelik«. Ezen ,kohol, kieszel, hazudik' jelentésű *költ* igét és ,koholmány' jelentésű *költemény* főnevet a XVIII. sz. közepe táján az írók, a jelentések szándékos, önkényes kiterjesztésével mai irodalmi értelmükben kezdték használni. Előbb a régi *versszerző* helyett jelentkezik: *versköltő* (a. m. vers-koholó, vers-kigondoló) vagy *énekköltő* s ezekből rövidült aztán jelentéstapadás útján (l. erről *állat* a.) a ,poeta' jelentésű *költő* szó. Először 1750-ben a *Wagner*-féle Phrasiologiában. A *költemény* szót ,poema' jelentéssel *Orczy Lőrinc* használta először a XVIII. sz. második felében. De nem lehetne mondani, hogy a *költő* és *költemény* szavaknak e jelentésben való használata rögtön köztetszést

aratott volna. Szükségesnek tartották ugyan a latin eredetű *poéta* és *poéma* szavak megmagyarosítását, de a *költő* szótól egyesek kissé húzódoztak, mert célzást véltek benne látni a szónak egykori ,hazudozó' jelentésére. Ezért valamelyik nyelvújító (hogy ki, ez még nincsen kiderítve) *költő* helyett a *költész* szót csinálta. Ez nem tudott ugyan elterjedni, de származéka, a *költészet*, amely először 1830-ból van kimutatva, ma is él.

Könny. *Petőfi, Arany* előtti költészetünkből emlékezhetünk rá, hogy *könny* szavunknak régebben *könyü* alakja is volt. Vö. pl. *Vörösmarty* ismert bordalában: »Hazug szemében hord mosolyt és átkozott *könyüt*«. Még régebben csakis így hangzott ez a szó, sőt a nép nyelvében többfelé még ma is csak így hangzik. Mi lehet tehát az oka annak, hogy az eredeti *könyü* helyébe a mai *könny* lépett? — A *könny* szónak valamikor éppen olyan volt a ragozási rendszere, mint amilyen még ma is pl. a *hamu* szóé; bizonyos határozott szabály szerint váltakoztak benne az *ü* és *v* hangú alakok. Pl. mindig csak *könyü, könyüvel, könyünek*, stb. volt, de mindig csak *könyvet, könyvek, könyvem, könyves, könyvezni*, stb. (Mint *hamu, hamuval*, stb., de *hamvat, hamvak*, stb.). Ez utóbbi alakokból azonban idővel kiesett a *v* és pótlásaként megnyúlt a megelőző *ny*, úgyhogy ennek következtében a ma is meglevő *könnyet, könnyek, könnyes*-féle alakok keletkeztek. (Ez olyan hangváltozás, mint amilyenek pl. *asszonyvál* > *asszonnyal*, és *tavasszal, szekérrel, bottal, kalappal*, stb.). Mivel ezek igen gyakoriak voltak, elvonódott belőlük egy új *könny* alanyeset, s ez — valószínűleg azért, mert a *könny* : *könnyet, könnyek*, stb. egyöntetűbb ragozási tipus volt, mint a váltakozó hangalakú *könyü* : *könnyet* tipus, — idővel teljesen kiszorította a köznyelvből és az irodalmi nyelvből a régi, szabályos *könyü* alakot.

Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy a *könyv* (ném. *Buch*) szónak valamikor éppen olyan volt a ragozási rendszere, mint a most tárgyalt *könny* szóé: szintén *könyü, könyüben, könyüvel*-féle *ü* hangú és *könyvet, könyvek, könyvem*-féle *v* hangú alakok váltakoztak benne. (Ámbár a két szó között semmiféle rokonság sincsen; az egykori teljes alaki egyezés csak puszta véletlenség). Ezekből a *könyvet*-féle gyakori alakokból is elvonódott egy új alanyeset, de persze *könyv* alakban, mert ebben a szóban nem történt *nyv* > *nny* változás. S idővel ez a *könyv* is éppen úgy kiszorította az irodalmi nyelvből a régibb és szabályos *könyü* alakot, mint ahogy ezt a *könny* esetében is láttuk.

Köp. *Köpni* helyett a nép sokfelé azt mondja, hogy *pökni* s a legtöbb ember azt hiszi, hogy ez az irodalmi *köpni* alaknak parasztos elrontása. A valóság azonban az, hogy a régi nyelvben mindig csak a *pökni* alak fordul elő, s ebből csak a XVIII. sz.-ban keletkezett a *p* és *k* hangok helycseréje következtében az irodalmivá vált újabb *köpni* alak. A nép nyelve tehát semmit sem »rontott«, hanem változatlanul megőrizte e szó eredeti alakját.

Kötélverő. A *ver* igének mai jelentésére gondolva joggal kérdezhetnők, hogy miért hívjuk a kötélkészítő mestert kötél*verő*-nek? Hiszen ez nem *veri*, vagyis *üti* a kötelet! — Régen nemcsak a kötelet verték, hanem a zsinort is, sőt még a szakált is, mert a borbélyt, aki a régi magyar urak legfőbb díszét, hatalmas szakállukat gondozta, ápolta, papirostekercsekkel vagy fapálcikákkal hullámossá tette, fodorítgatta, szintén *szakálverő*-nek hívták. Régi nyelvünkben t. i. két *ver* igénk volt. Az egyik, amely még ma is közhasználatú, azt jelenti, hogy ‚üt‘, a másik pedig, amely ettől egészen független, honfoglaláselőtti török jövevényszó volt, azt jelentette, hogy ‚csavar, teker‘. Ez az utóbbi *ver* ige az idők folyamán lassanként elavult, s csak a *kötélverő* összetétel őrzi ma is az emlékét. *Kötélverő* eszerint tulajdonképpen annyit jelent, hogy ‚kötél-csavaró‘, vagyis az a mesterember, aki csavarja, tekeri, fonja a kötelet. S érthető most már az is, hogy a borbélyt, vagy az 1832-ben keletkezett nyelvújításkori szóval mondva: *fodrász*-t miért nevezték eleink *szakál-verő*-nek.

Krumpli. L. *burgonya.*

Kutyagol. A *lovag* szó eredetileg nem azt jelentette, amit ma, hanem azt, hogy ‚Reiter lovas‘. (L. ezt itt külön). Innen érthető, hogy a ‚reiten, equitare‘ fogalmát a *lovagol* igével fejezték ki. (Ez olyan képzés, mint pl. *szolga, orvos, kalauz* mellett *szolgál, orvosol, kalauzol.*) De mikor a *lovag* szónak utóbb megváltozott a jelentése, s ‚Ritter‘ lett belőle, a nyelvérzék a *lovagol* igét már nem kapcsolhatta a *lovag* főnévhez; tehát a *ló* főnévhez kapcsolta‘ mintha ebből származott volna. A *ló* és *lovagol* szópár viszonyából aztán már nem pusztán az *-l*, hanem az egész *-gol* szóvég érzett képzőnek, s ezért a *ló*: *lovagol* irányító sor hatása alatt *kutya* mellé is keletkezett *kutyagol* ige. (Arról mondják, aki nem lovagolhat, hanem kutya módjára loholva, fáradságosan kénytelen gyalogolni). Sőt újabban, de valószínűleg csak tréfásan, *szamár* mellé is keletkezett *szamaragol*, a szamáron való lovaglás fogalmának kifejezésére.

Küszködik. Mivel családjában ott találjuk a *küzd* igét, könynyen azt lehetne gondolni, hogy *küszködik* ennek visszaható származéka, tehát **küzdködik* > **küsztködik* helyett való ; a *zd*-nek a zöngétlen *k*-hoz való hasonulása, majd a két mássalhangzó közötti *t*-nek kiesése teljesen érthető volna. Csakhogy *küzd* régebben *-ik*-es ige volt, s még régebben teljesebb *küszödik* alakja volt. Ebből tehát az derül ki, hogy valamiként pl. a *csap* igéből *csapkod* és *csapod* (ebből a mai *csapdos*) gyakorító igék származtak, éppen úgy keletkezett egy ma már elavult *-ik*-es **küsz-ik* igéből egyfelől *küszköd-ik*, másfelől *küszöd-ik*. Ebből a régi *küszödik* igéből a nyílt szótagbeli *ö* kiesésével **küszdik* lett volna, de ennek *sz* hangja a rákövetkező zöngés *d*-hez való hasonulása miatt természetesen *z*-vé vált. (Hasonló eseteket l. *mënyegző* a.). Ezt az így keletkezett *küzdik* igét újabban, körülbelül 100—150 esztendő óta *ik*-telenül szoktuk ragozni, s

mivel gyakorító párjának, a *küszködik* igének is közben visszaható jelentése fejlődött, azért mai nyelvérzékünk olyannak fogja fel a *küzd* és *küszködik* közötti viszonyt, mint amilyen pl. *ráz* és *rázkodik* között van, holott *küszködik* nem a *küzd* származéka, hanem mindkettő a már elavult **küszik* igének más-más gyakorító képzővel való továbbképzése.

Lábas. Nyilván a *láb* főnév *-s* képzős származéka, de az ifjabb nemzedékből mind többen akadnak, akik nem értik, hogy mért nevezzük ezt a szélesfenekű és alacsony falú főzőedényt éppen a *láb* szónak egyik származékszavával. — Ez az elnevezés abból a korból való, mikor még nyilt tűzhelyen sütöttek-főztek, s mikor az ilyenféle edényeknek csakugyan (rendszerint három) lábuk volt, hogy a parazsat jobban alájuk lehessen szítani. Akkor persze nevük is egészen természetesen *lábas edény*, majd jelentéstapadással (l. erről *fokos* a.) egyszerűen csak *lábas* volt; t. i. megkülönböztetésül a fazék és köcsög-féle láb nélküli edényektől. Mikor aztán a nyilt tűzhelyek helyett a fedő vaslappal bíró úgynevezett takaréktűzhelyek jöttek divatba, a *lábas*ok lábai nemcsak, hogy fölöslegessé váltak, hanem éppen alkalmatlanná is, mert megakadályozták az edény fenekének a forró vaslappal való közvetetlen érintkezését. Ennek következtében csakhamar láb nélkül kezdték gyártani az ilyen edényeket, de azért nevük a régi szokás alapján csak megmaradt továbbra is *lábas*-nak. Olyanféle eset ez, mint pl. az, hogy már rég nem írunk *libatollal*, de azt az eszközt, amellyel írunk, bár acélból való, s bár egyáltalán nem is hasonlít a madár tollához, még ma is *toll*-nak nevezzük.

Laci-konyha. Piaci vagy vásári sátoros konyha. Nevét némelyek szerint II. Ulászló királyról kapta, akit szavajárásáról nemcsak »dobzse László«-nak, hanem fitymálva egyszerűen *Laci*-nak is neveztek, s aki annyira elszegényedett, hogy a mészárszékekben már nem hiteleztek neki, s azért ilyen piaci konyhákról hozatta ételét. Eszerint *laci-konyha* olyan történelmi eredetű elnevezés volna, mint amilyenek pl. *Kun László szekere, Básta szekere, szent László pénze.* Mások szerint azonban a **lagzi-konyhá*-nak volna a tréfás átalakítása, s eredetileg nagy lagzik, lakodalmak alkalmával (mikor a rendes konyhán nem lehetett annyi ember számára főzni) az udvaron rögtönzött konyhát jelentette volna. — Magában véve e magyarázatok egyike sem mondható lehetetlennek, de nyelvtörténeti adatok hiánya miatt viszont egyik sem bizonyítható kétségtelenül helyesnek.

Lágy, langyos és **lagymatag.** Hangbeli és jelentésbeli eltérésük dacára ugyanegy szócsaládba tartoznak. Eredetileg csak a tapintási érzék körébe eső képzeteket jelölt e szócsalád, amilyent a *lágy* szó még ma is jelöl (a. m. ‚a nyomásnak könnyen engedő'); ezzel szemben azonban a *langyos* már hőérzetre, a *lagymatag* pedig már lelki tulajdonságra vonatkozik. E jelentésváltozásokat a tartalmukra nézve eltérő képzetekhez tapadó érzelmi hangulatnak

közössége tette lehetővé. Valamely folyadéknak se nem hideg, se nem meleg hőfokát, vagy valamely embernek nem elég erélyes jellemét vagy cselekedetét t. i. azért jelölhetjük a *lágy* szó származékaival, a *langyos* és *lagymatag* szavakkal, mert ezek a képzetek ugyanolyan érzelmi hangulatot keltenek lelkünkben, mint valamely puha tárgynak a megtapintása. (Hasonló jelentésváltozásokat l. *buta* a.) — E szavak alaki összetartozására nézve tudnunk kell, hogy *lágy*-nak is eredetileg rövid volt a magánhangzója, de ez a szó egytagúsága miatt kb. a XIV.—XV. sz.-ban szabályosan megnyúlt. (Hasonló eseteket l. *haza* a.) A *langyos*-beli *n* csak inetimologikus járulékhang. (Hasonló eseteket l. *bakancs* a.) *Lagymatag* pedig, amelynek régebben *lagymadag* alakja volt, a *lágy* (<**lagy*) alapszóból származó, de már régen elavult **lagymad* igének olyan *-g* képzős származéka, mint amilyenek pl. *hervad* mellett *hervatag*, s éppen így *csüggeteg, fonnyatag*, *förmeteg*, *avatag*, stb.

Lajtorja. L. *létra* a.

Lakzi. *A lakoz-ik* (a. m. ‚jóllakik') igéből való olyan tréfás képzés, mint amilyenek pl. a *játsz-ik*, *csal*, *tát*, *lót-fut* igékből *játszi*, *csali* (mese), szája-*táti*, *lóti-futi*, stb. De ily módon való származása már meglehetősen elhomályosult, s ezért az etimológikus *kz* helyett sokan a kiejtés szerint *gz*-vel *lagzi*-nak írják. (Hasonló eseteket l. még *mënyegző* a.)

Langyos. L. *lágy* a.

Lég. A latin *aër*, német *Luft* legrégibb magyar neve *ég* volt. Pl. Pázmány egyik prédikációjában olvassuk: »Az házban levegő (a. m. lebegő) *ég* sűrűn teli apró porocskákkal». *Ég* azonban ezenkívül még a ‚firmamentum'-ot, az ‚égboltozat'-ot is jelentette, azért ettől való megkülönböztetésül *levegő ég*-nek is nevezték (a mai *lebeg* ugyanis akkor még *leveg*-nek hangzott), s ebből a kapcsolatból vált ki, úgynevezett jelentéstapadással (l. erről *fokos* a.) főnévként a mai *levegő*. *Kazinczy*nak azonban ez igen hosszú volt. A versírók könnyebbségére olyan rövidebb szót kivánt e fogalom jelölésére, amilyenek a latin *aër*, a francia *air* s a német *Luft*. Ezért a régibb *levegő ég* kifejezést nagy merészen összevonta ezzé: *lég!* Először 1815-ben használta. — A régebbi *lebeg* ige *v*>*b* változással idővel *lebeg* alakot öltött; de ennek igenévi *levegő* származéka, mert főnévi speciális ‚Luft, aër' jelentése miatt el volt szigetelődve a *leveg* igétől, napjainkig megőrizte eredeti *v* hangját.

Léha. A köznyelvben ‚nem elég komoly gondolkozású, könnyelmű' a jelentése, de ez már csak átvitt értelemben való használat. (Hasonló eseteket l. *buta* a.) A nép nyelvében sokfelé még az eredetibb jelentése is megvan: az üres kalászról vagy magról mondják azt, hogy *léha*. Mikor tehát átvitt értelemben emberről is kezdték mondani, hogy *léha*, akkor ezzel tulajdonképpen azt akarták mondani, hogy ‚üres fejű' ‚tartalmatlan'. A mai köznyelvi jelentés ennek már csak továbbfejlődése.

Lélek. Szóvégi *k*-ja elavult kicsinyítő képző, amelynek sze-

repét ma már csak a *far* melletti *fark* szóból érezzük ki némileg. (L. erről *fészëk* a.) Tőbeli magánhangzója a *lëlkëm*, *lëlkës*, *lëlkëk*-féle származékok tanusága szerint eredetileg rövid volt, a képzőtlen alapszó tehát valamikor **lël*-nek hangzott; az osztjákban ma is *lil*-nek, a vogulban *lel*-nek és *lili*-nek, a zürjénben pedig *lol*-nak hangzik. A mai *lélëk* és *lëlkëm*, *lëlkës*, *lëlkëk*-féle alakokban mutatkozó *é* ~ *ë* váltakozásnak az az oka, hogy az *ë* a *-k* kicsinyítő képzővel ellátott **lëlk* alakban ennek egytagúsága miatt megnyúlt, de a *lëlkëm*-félékben, mivel ezek többtagúak voltak, változatlan maradt; később, az *ë* megnyúlása után, a **lélk* alak két utolsó magánhangzója között ejtéskönnyitő magánhangzó fejlődött, úgyhogy a mai ragtalan alanyeset (*lélëk*) szintén kéttagú. (Hasonló eset **hárm* ~ *harmadik* > *három* ~ *harmadik*.) — A fennebb említett rokonnyelvi szavaknak azonban nemcsak ‚lélek' a jelentésük, hanem ‚lélekzet, lehellet' is, sőt a szintén idetartozó finn *löyly* jelentése meg éppen csak: ‚gőz, pára'. A finnugor alapszónak, amelyből e különféle rokonnyelvi alakok fejlődtek, bizonyára szintén ilyen konkrét jelentése volt, mert tudjuk, hogy más primitiv népek is csak a testből elszálló gőznek, párának képzelik a lelket. Az egykori magyar **lël* származékának, a mi *lélëk* szavunknak, ma már nincsen meg ugyan ez az eredetibb konkrét jelentése, de az ‚atmen' jelentésű *lélëkzik* igéből még ma is kicsillámlik ez az ősi jelentés. És kimúlt á l l a t r ó l még ma is azt mondjuk, hogy kiadta a *párá*-ját.

Létra és **lajtorja.** E szónak mindkét, a köznyelvben körülbelül egyformán gyakori alakja egy Árpád-kori **lejtra* alakra vezethető vissza, ez pedig a mai irodalmi német *Leiter* szó ófelnémet *leitra* alakjának az átvétele. Ebből az Árpádkori **lejtra* alakból a magyar nyelvterületnek egy részén az *ej* (pontosabban jelölve: *ei̯*) > *é* változás útján a mai *létra* alak fejlődött; ez ugyanolyan hangfejlődés, mint amilyent pl. a ném. *Zeiger* > magy. *cégér* és *Vorteil* > *fortély*, *Reif* ‚die Messleine, besonders zum messen der Leinwand und des Tuches' > *réf* (> *rőf*) esetében is tapasztalhatunk. A magyar nyelvterületnek más részén azonban másféle módon fejlődött tovább ez az Árpád-kori **lejtra* alak: hátraható illeszkedéssel *lajtra* lett belőle, ebből pedig a *jtr* mássalhangzók torlódása miatt kifejlődött járulék-magánhangzóval: *lajtora*. Ezt az egykori *lajtora* alakot aztán némelyek nyelvérzékük megtévedése következtében úgy fogták fel, mintha egy (soha nem is létezett) *lajtor* főnévnek volna a 3. szem. birt. személyragos alakja. S mivel e birtokos személyragnak nyelvünkben nemcsak *-a*, *-e*, hanem *-ja*, *-je* alakja is van (vö. pl. *pitvara* ~ *pitvarja*, *hóhéra* ~ *hóhérja*, *titkára* ~ *titkárja*, *sora* ~ *sorjában*, stb.), azért *lajtora* helyett úgy is mondták, hogy *lajtorja*. A régibb *lajtora* alak aztán lassanként elavult, a tévedésből keletkezett *j* hangú *lajtorja* alak ellenben idővel nagy vidéken elterjedt.

Lidérc. L. *denevér* a.

Lógós. Azt az embert nevezzük *lógós*-nak, aki valamely többekre egyformán kötelező munkából csak félig-meddig veszi ki a részét. Ez az elnevezés a fuvarosság köréből származik, mert eredetileg ezt a lovat mondták *lógós*-nak, amely harmadikul van befogva. De mivel az ilyen ló húzza is a terhet, meg nem is, azért képletesen olyan emberre is alkalmazhatták a *lógós* jelzőt, aki szintén csak ilyen mértékben teljesíti a kötelességét. (L. még *szélhámos* a.)

Lovag. Ma címet, méltóságot, t. i. ‚Ritter'-t jelent, de régen csak általában ‚lovas, Reiter' volt a jelentése. Kétségtelen, hogy a *ló* alapszó származéka, de képzése módja nem egészen világos. Volt ugyan egykor, az ó-magyar nyelvben *-g* képzőnk is (l. erről *jog* a.), de ennek kicsinyítő szerepe volt, s így alig lehetne megérteni, hogy a ‚lovacska' jelentés hogyan változott volna ‚lovas, Reiter' jelentéssé, ha *lovag* csakugyan ezzel a *-g* kicsinyítő képzővel volna képezve. Valószínűbb, hogy a ‚lovas, lovagló' fogalmát őseink eredetileg nem a *lovag*, hanem a *lovas* szóval fejezték ki, s hogy e n n e k az alakja változott át idővel *lovag*-gá, még pedig azért, mert nagyon gyakran emlegették együtt a *gyalog*-gal, amely a régi nyelvben ‚gyalogos'-t, ‚gyalogos katoná'-t jelentett. (Vö. pl. »Ott hagyá *lovaggal, gyaloggal*«, »*lovag, gyalog* seregök«, »*gyalogokat* és *lovagok*át», stb.) Gyakran együtt emlegetett rokon vagy ellentétes értelmű szavak sok más esetben is befolyásolták egymás alakját. (Példákat l. *alant* a.) Éppen ide talál ez a következő eset is: Miután a ‚lovas, Reiter' jelentésű *lovag* szó a német *Ritter* hatása alatt címmé, méltóságnévvé lett, a ‚Reiter'-t ismét csak *lovas*-nak nevezték, mint egykor régen; de mivel ennek következtében a ‚Kavallerist' és ‚Infanterist' fogalmak kifejezésére megint a *lovas* és *gyalog* szavakat emlegették gyakran együtt, azért ezek ismét hatottak egymásra: az előbbinek hatása alatt az utóbbiból néhány évtizeddel ezelőtt *gyalogos* lett. Tehát az együtt emlegetett, de nem egyforma képzésű *lovas* és *gyalog* előbb visszaható hasonítással *lovag* és *gyalog* alakjában váltak hasonlóvá, később pedig előreható hasonítással *lovas* és *gyalogos* alakjában. (L. még *kutyagol* a. is).

Ludas. Azt szoktuk *ludas*-nak mondani, akinek része van valamely csíny elkövetésében. Ennek az elnevezésnek érdekes, a régi görögökig visszanyúló története van.

Már az ókori görögök is helytelenítették, ha valaki minduntalan, komoly és fontos ok nélkül is, az istenekre esküdözött. És ahogyan mi magyarok (hogy Isten nevét »hiába ne vegyük«) *bíz Isten* helyett euphemismussal azt mondjuk, hogy *bíz Istók*, vagy a németek *Gottes tausend Blitze* helyett azt mondják, hogy *Pots tausend*, éppen úgy esküdöztek nem komoly alkalmakkor a görögök is ilyen euphemismussal *τον Ζῆνα* (= Zeusra) helyett *τον χῆνα* (= a lúdra). Ezt azonban egyes ravasz emberek hamis esküvésre használták fel, s akkor is csak *τον χῆνα*, azaz lúdra esküdtek, mikor valamilyen állításuk vagy igéretük ünnepélyes megerősítéséül

τὸν Ζῆνα, vagyis Zeusra kellett volna megesküdniök. Ennek következtében az a kifejezés, hogy *lúdra esküdni*, a görögöknél egyjelentésűvé vált azzal, hogy *hamisan esküdni*. A hamisan való esküvés megjelölésének e módja a görögök példájára aztán a rómaiak között is elterjedt: azt, hogy *hamisan esküdni*, ők is úgy fejezték ki, hogy *jurare per anserem*. Ez a kifejezés a jogi irodalomnak latin nyelvű forrásaiból hozzánk Magyarországra is elkerült, sőt a régi magyar jog latin nyelvű emlékei a hamisan esküvöt, vagy az esküszegőt is a latin *auca*-ból (az *anser* ,lúd' synonym szavából) képezett *aucarius* szóval jelölték, s a magyar nyelvű jogi munkák is, ennek fordításaként, a *ludas* szóval. Ennek volt aztán következménye az a szokás is, hogy az ilyen bűnösnek nyilvános megszégyenítésül ludat akasztottak a nyakába s így állították pellengérre).

A ,hamisan esküvő' és ,esküszegő' jelentésű magyar *ludas* szó tehát szolgai fordítása a latin *aucarius*-nak. Mikor a *ludas* szó a jogi műnyelvből a XVII. sz. óta lassanként kiszorult, mert elfoglalta helyét részint *hamisan esküvő*, részint pedig az *esküszegő* műszó, akkor a *ludas* jelentése a közhasználatban mindjobban enyhült, s ma már csak azt jelenti, hogy ,valamely csíny elkövetésében részes'.

Marha. A régi magyar nyelvben ,vagyon' volt a jelentése. Pl. a latin »male parta male dilabuntur« közmondás régi magyar fordítása: »ebül gyűlt *marhának* ebül kell vesznie«; Thurzó Zsuzsanna 1603-i hozományjegyzékének címe: »Az aranymívnek és mindennemű *ruhamarháknak* száma«; volt *ëgyházi-marha* is, és *ezüst-marha, árú-marha, kalmár-marha, lábas-, sërtés-, szarvas-, vágómarha*, stb., és *mëg-marhásodik* azt jelentette, hogy ,meggazdagszik'. Ma ellenben *marha* csak azt jelenti, hogy ,Rind; pecus'. Ezt a jelentést nyilván a *szarvas-marha* összetételben kapta, még pedig olyan módon, hogy a jelző képzettartalma odatapadt a jelzett szóhoz. (Hasonló eseteket l. *állat* a.). És nyilvánvaló az is, hogy a *marha* szó csak olyan emberek lelkében válhatott azonos jelentésűvé a *szarvas-marha* szó jelentésével, akiknek legértékesebb, s ezért legtöbbet emlegetett vagyonuk a *szarvas-marha* volt; vagyis a tulajdon föld és ház nélküli jobbágyokéban. A *marha* szó tehát mai speciális jelentését a jobbágyok osztálynyelvében kapta (hasonló eseteket l. *elkallódik* a.) s innen hatolt be ezzel a szűkebbkörű jelentéssel a XVIII. sz. folyamán a köznyelvbe, ahol régibb általánosabb jelentése csakhamar elavult, mert ennek kifejezésére még a *vagyon* szó is rendelkezésre állott. (L. ezt itt külön).

Nem lehetetlen, hogy a *marha* szónak hangalakja csak téves elvonás eredménye. E szó ugyanis nyelvünkben legrégebben csak ingó vagyont, portékát, árút jelentett, éppen úgy, mint a hasonló alakú ófelnémet *marchat* szó. (Ez a lat. *mercatus*-ból). Ha a mi szavunk csakugyan ennek átvétele, akkor eredeti magyar alakja **marhát* volt, de ezt őseink tévesen tárgyesetként fogták fel, s ezért alanyesetként önkénytelenül is a *marha* alakot következtették ki belőle. Ez éppen olyan eset volna, mint az, hogy átvettük az

osztrák-német köznyelvi *Spagat* szónak nyelvjárási *Spargat* alakváltozatát, de ezt tévesen tárgyesetként appercipiálva, elvontuk belőle a *spárga* alakot. (Hasonló eseteket l. *csárda* a.).

Mátyás. Az ismert madárnak *mátyás* neve azonos a *Mátyás* keresztnévvel. Egyes állatfajokat a néphumor több más esetben is emberek keresztnevével nevezett el. Pl. van *gáborka* nevű madár is, és vö. *katica-bogár, szentjános-bogár*. A nyulat *Bencé*-nek, a csacsit *Bërtalan*-nak, a medvét *Máté*-nak (vagy *Miklós*-nak) nevezi a nép, s e *Máté* keresztnév becéző *Mackó* alakjával azonos a medvének *mackó* neve. (Egyes nyelvészek szerint azonban e tót *macko* átvétele volna). A (szláv eredetű) *macska* és *kacsa* (~ *kácsa*) szavak is *Mária* és *Katalin* kicsinyitői. — Hogy a *mátyás*-ra éppen a *Mátyás* keresztnevet ruházták rá, s nem mást, abban része lehet annak a körülménynek is, hogy e madár rikácsolása hasonlít némileg a *Mátyás* szó hangsorához.

Medve. Nem ősi magyar, hanem szláv eredetű szó, a szláv *medvěd* átvétele. Hanem eszerint **medvéd*-nek kellene hangzania a magyarban; miért van ehelyett *medve* alakja? — A régi magyar nyelvnek egyebek közt *-d* kicsinyítő képzője is volt, amelynek a mai magyar nyelvben már csak nyomai vannak ugyan (pl. a köznyelvben csak az *apród*, *szád* főneveken ś egy-két melléknéven), de amely egykor egészen közönséges használatú úgynevezett élő képző volt. Igen gyakran találkozunk vele pl. Árpád-kori személynevekben: *Árpád*, *Hitvánd*, *Nemesd*, *Fiad*, *Tengörd*, *Istvánd*, *Péterd*, stb. és helynevekben (a sok közűl csak néhány állatnévből képzettet idézünk): *Agárd*, *Báránd*, *Baglyod*, *Galambod*, *Disznód*, *Tyukod*, *Kakasd*, *Farkasd*, stb. A szlávból meghonosult **medvéd* szót is (persze tévesen) bizonyára ilyen kicsinyítő képzős alaknak vélték őseink, s ezért elvonták belőle a kicsinyítő képző nélküli *medve* alakot. (Hasonló eseteket l. *csárda* a.).

Felmerülhet azonban ezzel kapcsolatban az a kérdés is, hogy hogyan lehetséges az, hogy a ‚medve' fogalmának jelölésére szláv eredetű szót alkalmaztak őseink. Hát a szlávokkal való érintkezésük előtt nem ismerték volna a medvét és megnevezésére ne lett volna szavuk? — Bizonyára ismerték és bizonyára volt rá szavuk is, de ez feledésbe ment; ennek pedig valószínűleg a tabu intézménye volt az oka. (Vö. erről *átkoz* a. is). Kezdetleges műveltségű népeknél t. i. minden szentnek vagy nagyon veszedelmesnek tartott lény vagy tárgy tabu alatt van, azaz érintése, vagy bár csak nevének említése is szigorúan tilos. Ez az őskori szokás az oka annak, hogy pl. a zsidók *Isten* helyett még ma is csak azt mondják: az *Úr*, vagy hogy pl. a mi legközelebbi rokonaink, a jórészben még ma is pogány vogulok nem nevezik igazi nevén a medvét, hanem ehelyett körülírással azt mondják: *szent állat*, *hoszszúszőrű állat*, *erdei állat*, *erdei öreg*, vagy effélét. Ilyenféle körülírásokkal éltek a tabu miatt bizonyára a pogány magyarok is (egyik ilyen körülírás, a *toportyán férëg*, még ma is él a székelyek

között; ez eredetileg azt jelentette, hogy ‚lompos', ‚nehézkes járású') és ennek következtében az évszázadok folyamán lassanként feledésbe merült a medve igazi, tulajdonképpeni magyar neve. De a kereszténységre való áttérésük után már nem volt semmi oka annak, hogy a medve megnevezésétől tartózkodjanak, s így a közben már elavult eredeti név hiányában könnyen meghonosodhatott közöttük a szlávoktól hallott **medvéd* (> *medve*) név.

Menyasszony. Feltünő ez a szó azért, mert a *mëny* szónak egymagában ‚Schwiegertochter, nurus' (tehát már férjnél levő nő) a jelentése, és *asszony* is ‚férjnél levő nő'-t jelent, a *mënyasszony* ellenben, bár már el van jegyezve, még csak ezután fog férjhez menni. Érthetőbbé válik ez az összetétel, ha tudjuk, hogy *asszony* eredetileg nem azt jelentette, amit ma, hanem általában nőknek kijáró megtisztelő cím volt, körülbelül olyan, mint a mai *úrnő*, amellyel tehát akár férjes, akár hajadon nőt lehetett megszólítani. Vö. még ma is *kisasszony* (nem ‚kis termetű, férjnél levő nő', hanem ‚kis úrnő', szemben a már idősebb úrnőkkel, a *nagyasszony*-okkal), vagy *fejëdelëm-asszony* ‚női szerzet élén álló apátnő' (aki persze sohasem volt férjes asszony), vagy az *Üdvözlégy* kezdetű imádságban: »*Asszonyunk*, szűz Mária!« Régebben *lëány-asszony* is közhasználatú volt még pedig nem mai gúnyos jelentésével. De másrészt a *mëny* szó sem jelentette mindig csak azt, amit ma, hanem volt ‚fiatal asszony' jelentése is. Pl. *Balassa Bálint* írja egyik költeményében: »Valaki (= aki) azt hiszi, hogy nyerjen *menyeken* és *szüzeken* szerelmivel vagy hívséggel, az házat rak sík jegen«. Az összetett *mënyasszony* szó eszerint keletkezése korában azt jelentette, amit ma így fejezhetnénk ki: *ifjasszony-úrnő*. Világos tehát, hogy eredetileg csak az esketés, a házasságkötés megtörténte u t á n nevezhették így a nőt. De a *mëny* és *asszony* szavak külön-külön jelentésének megváltozása következtében a *mënyasszony* összetétel jelentéstartalmában lassanként az a fogalom vált uralkodóvá, hogy ‚olyan nő, akinek az esküvőjét, lakadalmát ünneplik', s akkor már az esketés megtörténte e l ő t t is *mënyasszony*nak mondhatták a férjhez menő nőt. De ezzel e szó jelentése már azonos volt azzal, hogy ‚olyan nő, aki férjhez megy (t. i. ma, ezen a napon)'. Végül a férjhez menés idejére vonatkozó képzet is háttérbe szorult s csak magának a férjhezmenésnek a ténye maradt uralkodó képzetnek. Igy támadt a *mënyasszony* szónak mai jelentése: ‚olyan nő, aki e l v a n j e g y e z v e vkivel (tehát előbb-utóbb valószínűleg a felesége lesz)'. — L. még *menyét* a.

Menyegző. A ‚házasodik' jelentésű egykori *mënyekëzik* (> *mënyekzik*) igének melléknévi igeneve. De mivel ez az ige elavult, már nem érezzük ki a *mënyegző*-ből az alapszavát, s ezért már nem írjuk származásának megfelelően *kz*-vel, *mënyekző*-nek, hanem teljesen a kiejtés szerint *mënyegző*-nek; a zöngés mássalhangzó (pl. *z*) elé került zöngétlen mássalhangzónak (pl. *k*-nak) ugyanis hangtörvényszerűen szintén zöngéssé kellett hasonulnia. (Hasonló

esetek még pl. *lakzi, lélekzik, azonban, különben,* stb. helyett a *lagzi, lélëgzik, azomban, külömben* írás). A ‚fiatal asszony, menyecske' jelentésű *mëny* mellett a *mënyekëzik* (>*mënyekzik*, olv. *mënyegzik*) olyan képzés, amilyenek pl. *barát, fegyver, szégyën* mellett *barátkozik, fegyverkëzik, szégyënkëzik.* És *mënyegző*, amely eredetileg csak melléknévi igeneve volt a *mënyekëzik* igének, a *mënyegző nap* kapcsolatában kapta főnévi jelentését. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.)

Menyét. Második szótagbeli *é*-je csak újabb korban nyúlt meg. Régebben *mënyet*-nek hangzott (egyes nyelvjárásainkban még ma is így), legrégebben azonban **mënyed* alakjának kellett lennie, mert ez a szó nem egyéb, mint a ‚fiatal asszony' jelentésű *mëny* szónak (l. erről itt *mënyasszony* a.) kicsinyítője, tehát tulajdonképpen azt jelenti, hogy ‚menyecske'. Ez az elnevezés egy Európa-szerte elterjedt mesén alapul, amely egy menyétnek szép fiatal asszonnyá válását mondja el. E mese hatása alatt a menyétet számos nép, a benne lakozónak vélt démoni tulajdonságok miatt, nem merte igazi nevén nevezni, hanem mintegy célzásképpen **mënyed*-nek, *asszonyká*-nak nevezték, vagy valamely más, női rokonságot jelölő szóval nevezték meg. Ilyen okból keletkezett ezen állatnak nemcsak a magyar **mënyed* >(*mënyet*>*mënyét*), hanem pl. olasz *donnola*, újgörög *nymphyca*, szláv *nevěstŭka*, spanyol *comadreija* neve is, és hasonló észjárásból származó elnevezései még számos más nyelvben is kimutathatók. Világosan erre az eredetre mutat az is, hogy Zala- és Somogymegyében általánosan *mënyét-asszony*-nak mondja a nép, aminek eredetileg az volt a jelentése, hogy ‚menyecske-úrnő'. (L. erről *mënyasszony* a.)

Mennyezet. A plafondot értjük rajta, de díszes ágy vagy dísz-szék fölé alkalmazott, rendesen szövetből készült födélfélét is jelent. A *mënny* szó származékának érezzük, s ezért természetesen *mënnyezet*-nek ejtjük, kettős *ny*-nyel, de a nép a legtöbb vidéken csak rövid *ny*-et ejt benne. Feltünőbb ennél az a körülmény, hogy a nép csak a *mënnyezetës ágy* kapcsolatában ismeri e szót, s hogy rendesen nem födeles, kárpitos ágyat ért rajta, hanem magas, tornyosra felvetett ágyat, különösen azt, amely a menyasszony-hozta ágyneművel van megvetve. Ebből arra lehet következtetni, hogy a *mënyezetës* ágy eredetileg menyegzői ágyat jelentett, s annak a ma már elavult *mënyez* igének volt a származéka, amely a kódexek korában az eljegyzést vagy nőül-vételt jelentette. (L. erről *mënyegző* a.) Úri körökben a menyegző (régiesen *mënyezet*) alkalmával kapott ágyak persze díszesebbek voltak, sőt baldachinnal is el voltak látva, amely úgy terült el felettük, mint a szép kék mennyboltozat a föld felett. De mikor a *mënyez* ige elavult, már nem gondolhattak mást, mint hogy az ilyen ágy azért *mënyezetës*, mert (mennyboltozathoz hasonló) kárpitos födele van, s ennélfogva *mënyezet* a kárpitos födélnek lett a neve, holott eredetileg azt jelentette, hogy ‚lakodalom'. De mivel ezt a *mënyezet* főnevet, a *mënyez* ige elavulása miatt, már csakis a *mënny* főnév-

hez kapcsolták, azért csakhamar *mënnyezet*-nek is kezdték ejteni. Az (eredetileg csak menyasszonyi) ágyak felett levő *mënnyezet*-hez való hasonlósága miatt aztán később a dísz-székek (pl. trónus) feletti kárpitot is így kezdték hívni, majd a díszesebb szoba-plafondot is, s ma már a legegyszerűbb (festetlen, csak meszelt) plafond is — *mënnyezet.*

Mennyi. *Maroknyi, tengërnyi, tíz kilométernyi,* stb. teljesen érthető. *Ennyi, annyi* is érthető; nyilvánvaló, hogy az *ez, az* mutató névmások származékai, mint pl. *ebből, abból, erre, arra, ennek, annak,* stb. De miből származott a *mennyi* kérdő névmás? — Régebben *minyi* alakja volt, tehát a *mi?* kérdő névmás származéka. De mivel gyakran használták együtt az *ennyi* és *annyi* névmásokkal, azért ezeknek hatása alatt a régi *minyi*-ből is *mennyi* lett. Éppen így volt hajdan egymás mellett *ekkora, akkora* (< *ezkora, azkora*) és *mikora.* Az előbbi kettő hatása alatt aztán az eredeti, szabályos *mikora* helyébe is *mekkora* vegyülékalak lépett. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Merész. Nyilvánvalóan a *mer* ige származéka. Csakhogy az *-ász, -ész* képzővel névszóból szoktunk ugyan akár igét, akár újabb névszót képezni, pl. *vad*: *vadász(ni), epër*: *eprész(ni),* stb. és *juh: juhász, kert*: *kertész,* stb., de igetőből csakis újabb igét szoktunk vele képezni, pl. *kapar*: *kaparász,* s éppen így *legelész, hunyász-kodik, nyerész-kedik,* stb. (Régi nyelvünkben éppen a *mer* igéből is volt *merész(ni)* vagy *merész-ik* ige. Vö. pl. a Nagyszombati kódexben: »Szemeimet fel nem *merészném,* avagy merészködném emelnöm«; vagy a Virginia-kódexben: »Nem *merészünk* istennek irgalmasságába bíznonk.) És a *merész* melléknév, legalább a látszat szerint, mégis igetőből van képezve. Igaz ugyan, hogy a nyelvujítás korában képeztek analógiaellenesen igetőből is néhány ilyen főnevet (pl. *szabász, fodrász, építész, történész, zugirász*), de *merész,* amely különben is melléknév, nem pedig főnév, nem tartozhatik ezek közé, mert már jóval a nyelvujítás kora előtt is közhasználatú volt. Keletkezése módját és melléknévi jelentését tehát csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy a régi (ma már elavult) *merész* (~ *merész-ik*) igének visszaható *merészkëdik* származékából van kikövetkeztetve a *bátorkodik*: *bátor, szëmtelenkëdik*: *szëmtelen*-féle irányító sorok alapján. (Hasonló eseteket l. *ádáz* a.)

Mérföld. Látszólag eléggé érthető ugyan, de hogy mégis valami hiba lehet a kréta körül, mutatja az a körülmény, hogy némelyek *mértföld*-re javítják, mert szerintük ez a szó megmért földet akar jelenteni. Már az is elég furcsa volna, hogy éppen csak ezt a távolságot nevezték volna el őseink *mért* földnek, ennél kisebbet vagy nagyobbat azonban nem, de még ennél is feltünőbb az, hogy már jóval a nyelvújítás kora előtt is *mérföld* volt ennek a távolságnak a neve, holott olyan összetételeket, melyeknek előtagja valamely igének a töve, csak a nyelvújítók kezdtek alkotni német mintára. Pl. *köt-szó, lel-hely, véd-angyal, lát-határ,* stb. (Helye-

sen: *kötőszó, lelőhely, őrangyal, látóhatár*). És valóban, régen nemcsak *mérföld*-nek, hanem *mélyföld*nek is hangzott ez a szó, legrégebben pedig *míl-föld*-nek. Ez az alak már elárulja, hogy előtagjában nem a magyar *mérni* ige, hanem a német *Meile* lappang, melynek a középkorban *mîle* alakja volt. Ezt a középkori német *mîle*-t vették át őseink, s tették a *mílföld* összetétel előtagjává. Ebből az összetételből aztán úgynevezett népetimológia következtében egyrészt *mélyföld* lett, de ez később ismét elavult, másrészt pedig a még ma is élő *mérföld*.

Mészáros. Magyaros külseje ellenére is szláv jövevényszó. Régibb magyar alakja *mënszáros* volt, ez pedig a szláv *męsarŭ* (olv. *mënszár*) átvétele. (Az *ë* aránylag újabb korban nyúlt meg; az *-n* kiesésének és az *-s* képző szerepének magyarázatát l. *kényszërít* és *ármány* a.)

Mezitláb. L. *meztelen* a.

Mező. A jelzős *mező föld* kifejezésből vált ki jelentéstapadás útján (l. erről *fokos* a.) önálló főnévként. Ez olyan kifejezés volt, amilyenek pl. *termő föld* vagy *dűlő föld*, s eszerint *mező* is egy **mez* igének a melléknévi igeneve. Ez az ige a mi nyelvünkben ma már nincsen meg, de a legközelebbi rokon nyelvben, a vogulban, még megvan; ott *mäs* az alakja, s azt jelenti, hogy ‚(ruhát) ölt, öltözik'. *Mező föld* tehát abban a korban, mikor a **mez* ige nálunk még nem volt elavulva, azt jelentette, hogy ‚öltöző (t. i. növénytakaróba öltöző) föld'. (Szemben a sziklás, kopár, terméketlen, mindig egyforma külsejű földterületekkel). A nép nyelvében azonban a *mező* helyenként azt is jelenti, hogy ‚fű, gyep', vagy ‚zöld vetés'. Ez a jelentés abból magyarázható, hogy a melléknévi igenév a magyarban nemcsak a cselekvő személyt vagy tárgyat jelöli, hanem azt is, akire vagy amire ez a cselekvés irányul. Pl. *szerető* nemcsak az, aki szeret (vö. pl. levél végén: »*szerető* fiad, János«), hanem az is, a k i t szeretnek; *szántó* az az ember, aki szánt, de a föld is, a m e l y e t szántani szoktak; igy jelenthette a *mező* is egyfelől azt a földet, amely növénytakaróba szokott öltözni, de másfelől a növényzetet is, a m e l y e t a föld magára szokott ölteni. (L. még *meztelen* a.)

Meztelen és **mezitláb.** Hová kell világosabb képzésű szó a *meztelen*-nél? Hisz első pillantásra is nyilvánvaló, hogy a ‚ruha' jelentésű *mez* főnévnek *-talan, -telen* képzős származéka! — Csakhogy a *meztelen* régibb szó mint a *mez*, s ezt éppen a *meztelen*-ből vonta el 1770-ben a nyelvújító *Kalmár György*. *Meztelen* tehát nem lehet a *mez* fosztó képzős származéka.

Régibb alakja *mezitelen* volt (az *i* kiesésére l. példákat *apáca* a.), még régibb alakjai *mezítelen* < *mezételen* < *mezejtelen*, s az Árpádok korából kimutatható legrégibb alakja: *mezechtelen*. Az az egykori **mezech* főnév, amely a *mezechtelen* (mai *meztelen*) alapjául szolgált, nem egyéb, mint a mai *mező* főnév. A *mező* és *mezej*-telen (> *mez-*

telen) alaki eltérése onnan van, hogy az Árpád-kori *-ech* hangkapcsolat, ha szó végén állott, szabályosan *-ó*-vé fejlődött (tehát: **mezech > mező*), de ha szó belsejében *t* előtt állott, akkor ugyanilyen szabályosan *-ej*-vé fejlődött (tehát: *mezechtelen > mezejtelen*, s ebből később *mezételen*, stb.) **Mezech*, a mai *mező* régibb alakja, azt is jelentethette, hogy ‚takaró, ruha, mindaz, amit vki vagy vmi magára szokott ölteni'. (L. erről *mező* a.) *Mezechtelen*, a mai *meztelen* régibb alakja, tehát eredetileg azt jelentette, hogy ‚takaró nélkül levő'. Vö. hogy Árpád-kori oklevelekben többször előfordul valamely hegynek ilyen neve: *mezechtelen hëgy*. Ez bizonyára kopár, növénytakaró nélküli hegyet jelentett.

A *mezitláb* összetételnek előtagja, a *mezit-* rész, szintén nem egyéb, mint a mai *meztelen* szó. A *mezit*-beli rövid *i* hang a fennebb már tárgyalt *mezechtelen > mezejtelen > mezételen > mezítelen > mezitelen* (*> meztelen*) fejlődésből válik érthető. A *mezitláb*-beli *mezit*-végéről azonban nem *-elen*, hanem csak *-el* hangsor kopott el. Tudnunk kell ugyanis, hogy a fosztó képzőnek eredetileg *-tal*, *-tel* volt az alakja, s hogy a mai *-talan*, *-telen* végén levő *-n* nem egyéb, mint a módhatározórag (pl. *nagyon*, *szépën*, *gyorsan*), amelynek azonban elhomályosult a szerepe, s ezért összeforrott a megelőző *-tal*, *-tel* képzővel. (Az *-n*-nek módhatározó szerepe még jól kiérezhető a régi nyelvemlékeinkben gyakran olvasható ilyenféle mondatokból: »mikoron *mezítelen* a keresztfán függél«; »nekik hagyván a gyolcs ingöt, *mezítelen* elfuta ő tőlök«.) Eredeti, *-n* nélküli alakjának emlékét napjainkig fenntartotta a köznyelvi *mezítláb*-nak népnyelvi *meztélláb* alakváltozata. Ez korábbi **mezitél-láb*-ból lett; az *i* kiesése egészen szabályos benne (l. fennebb *mezitelen > meztelen*), s a szó utolsó tagjában levő *e* megnyúlása (*e > é*, később *é*) szintén szabályos hangváltozás eredménye, s a *meztél-* ~ *meztelen* alakok éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. *levél*, *fëdél* és *levelen*, *fëdelen*. A magyar nyelvjárásoknak egy részében az egykori **mezitel láb* jelzős kifejezésből csak akkor lett összetett szó, miután az *e* már megnyúlt volt: innen a **mezitélláb > meztélláb* alak; a nyelvjárások más részében azonban már akkor lett belőle összetétel, mikor az *e* még rövid volt, tehát: **mezitelláb*, s ez utóbb, összetétel voltának teljes elhomályosodása után, *mezitláb* alakra rövidült. A kétirányú fejlődés eredményeként keletkezett nyelvjárási *meztélláb* és *mezitláb* alakok közül ez az utóbbi jutott be a köznyelvbe.

Minta. A magyar nyelvújítás sok furcsa szóalkotása között egyike a legfurcsábbaknak. Története a következő:

Sajnovics János, magyar jezsuita csillagász, 1768 nyarán csillagászati megfigyelések kedvéért több hónapig Skandinávia legészakibb részén tartózkodott, s ott megtanulta a lappok nyelvét. Meglepetéssel tapasztalván a lapp és magyar nyelv közötti nagy hasonlóságot, 1770-ben kiadott egy latin munkát, melynek címe Demonstratio idoma ungarorum et lapponum idem esse. (Bebizonyítása annak,

hogy a magyarok és lappok nyelve azonos). E munka egyik helyén azt mondja, hogy megmutatta kéziratát *Faludi Ferenc*nek, akinek feltűnt benne egyebek közt a ‚forma' jelentésű lapp *minta* szó, mert mi ezt a fogalmat csak a latinból kölcsönzött *forma* szóval tudjuk kifejezni, de a lappok »magyarabban mint mi« a *minta* szóval jelölik, ami nyilván nem egyéb, mint a magyar *mint a* (= olyan, mint az!) — A lapp *minta* (helyesebben: *münta*) szónak ez a furcsa magyarázata természetesen téves volt, mert ez a szó valószínűleg a norvég *mynster* átvétele, ez pedig < alnémet *munster* < fr. *monstre*. (A *minta* eszerint végeredményben azonos a magyar *mustra* <: *mustrál* < lat. *monstrare* szóval!) De a nyelvújítók felkapták és csakhamar közhasználatúvá vált. (Először *Baróti Szabó Dávid*nál mutatható ki 1784-ből).

Mohó. Eredetileg *moh* alakja volt. Vö. pl. az Érsekujvári-kódexben: »Ne akarj *moh* lenned minden gyenyerködethez!« Akkor persze a mai *mohóság* és *mohón* helyett is még azt mondták: *mohság* és *mohon*. Azonban e régi *mohon* határozószó második *o*-ja (egyelőre ismeretlen okból) később megnyúlt, s akkor e hosszú *ó* hangú *mohón* alakból az *olcsón*: *olcsó*, *késõn*: *késõ*-féle irányító sorok hatása alatt elvonták ragtalan alanyesetként a mai *mohó* melléknevet.

Mulat. A *múl-ik* ige műveltető származéka, tehát eredetileg csak annyit jelentett, hogy ‚teszi, eszközli, hogy múljon vmi'. Leggyakrabban persze az i d ő t *mulatták*, ilyenkor tehát *mulat* ugyanazt jelentette, amit a *tölt, eltölt* ige. Pl. egy XVII. sz.-i írónál olvassuk: »Hiában való dolgokban *mulatta* idejét«; vagy az Érdy-kódexben: »Az éjet imádságban *mulatja* vala *el*«; vagy a XVI. sz.-i *Baranyai Decsi* szólásmódjai között: »Egy napot se *mulass* heában«. Az időt valahol *mulatni, elmulatni* azonban rendesen egyértelmű az ott való tartózkodással, s ezért *mulat* azt is jelenthette, hogy ‚időzik, tartózkodik', s ilyenkor a mondatnak persze már nem volt tárgya. Vö. pl. *Haller* Hármas Históriájában: »(Egy kigyó, fiait felnevelvén, a mezőre viszi ki őket;) amíg oda (a. m. ott) *mulat*, egy nagy varas béka elfoglalja fészkét.« De mivel az emberek leggyakrabban és legszívesebben arról az időzésről, időtöltésről beszéltek, amely kellemes volt, azért ezen ‚időzik, tartozkodik' jelentésü *mulat* igéhez lassanként a mellette volt *jól, kellemesen* módhatározók jelentése is hozzátapadt, s így a *mulat* ige már egymagában is azt jelenthette, amit eredetileg ez az egész, három szóból álló kifejezés, hogy: *jól mulat időt.* Vö. pl. »Cigányzene mellett reggelig táncoltak és *mulattak*«. A *mulat* ige régibb jelentései a köznyelvből lassanként elavultak; ma már csak ebben a ‚sich unterhalten, sich ergötzen; delector' jelentésben használjuk. — Megjegyezzük végül, hogy a a *múl* vagy *múlik* ige hosszú *ú*-ja a *mulat* rövid *u*-jával szemben szabályos hangtörténeti fejlődés eredménye.

Nedv. Egyes költőknél a *nedv* szó helyett néha *nedü*-t olvashatunk. Ez olyan régi nyelvi sajátság, melyet csak a költői nyelv őrzött meg napjainkig. Eredetileg t. i. *nedü*-nek hangzott e szó, s

csakis kötőhangzó vagy magánhangzón kezdődő rag előtt volt benne szabályosan *v*, pl. *nedüből*, *nedünek*, stb., de *nedvet*, *nedvek*, *nedve*, *nedves*, stb. (Mint még ma is *hamu*, *hamuból*, stb., de *hamvak hamva*, stb.). Ezekből a gyakran használt *v* hangú alakokból aztán elvonódott egy új *nedv* alakú alanyeset, s ez idővel — valószínűleg azért, mert *nedv* : *nedvet* egyöntetűbb ragozási tipus volt, mint a váltakozó hangú *nedü*: *nedvet* — teljesen kiszorította a köznyelvből a régi és szabályos *nedü* alakot. Ez, mint említettük, csakis a költői nyelvben őrződött meg, de érdekes megfigyelnünk, hogy a költők nem akármilyen, hanem csak nemes nedvet, pl. vért, tokajit, nektárt vagy effélét neveznek *nedü*-nek. Bizonyára ez a jelentésmegoszlás tartotta fenn *nedv* mellett a *nedü* alakot is. (Hasonló eseteket l. *család* a.)

Negyven. A *nëgyven*, *ötven*, *hatvan*, *hetven*, *nyólcvan* és *kilencven* számnevek nyilván a *négy*, *öt*, *hat* stb. származékai. Az a *-van* vagy *-ven* szótag, amely ezekhez hozzájárul, valamikor önnálló szó volt és azt jelentette, hogy ‚tíz‘. Több rokon finnugor nyelvben *-men* vagy *-pen* alakban van meg és szintén a tizes számnevek képzésére szolgál. Pl. a vogul nyelvben *nelmen* ‚40‘, *etmen* vagy *etpen* ‚50‘, *chotpen* ‚60‘. A magyar *nëgyven*, *ötven* stb. számnevek tehát eredetileg azt jelentették, hogy *négy tíz*, *öt tíz*, *hat tíz* stb.

Némber. Ma csak megvetőleg használjuk durva nőszemély jelölésére, de régen nem volt benne semmi sértő jelentésárnyalat. Vö. erre nézve pl. egy régi bibliafordításnak e helyét: »Mondá ő anyjának: *Némbëri*, ime te fiad!« Itt tehát Jézus mondja anyját, Szűz Máriát, *némbëri*-nek! Amint ebből a példából is látszik, a szónak régebben *némbëri* alakja volt. Ezt csak a nyelvújítás korában kurtította valaki (alighanem *Vörösmarty*) *némbër*-ré, s mai megvető értelemben való használatára is csak ekkor korlátozták a szót. Azonban valamikor csakugyan kellett lennie *-i* képző nélküli **némbër* főnévnek is, bár nyelvemlékeinkből nem mutathatjuk is ki, s ez a *nő* és *embër* szavaknak olyan összetétele volt, mint a régebben szintén gyakori *asszony-embër* kifejezés. Hogy a *némbëri* szó, amely *-i* képzőjének tanusága szerint eredetileg melléknév volt, az idők folyamán főnévvé változott, az könnyen érthető. A nőt t. i. régebben *asszonyi állat*-nak is nevezték (l. ennek magyarázatát *állat* alatt) és *némbëri állat*-nak is. Ez utóbbi jelzős kifejezésben a *némberi* jelzőhöz hozzátapadt a ‚lény‘ jelentésű *állat* főnévnek is a jelentése. A jelentéstapadásnak olyan esete ez, mint amilyent pl. a *tokaji* (bor), *debreceni* (kolbász), *liptai* (túró), *kocsi* (szekér), *érettségi* (vizsga)-féle szavakban is tapasztalhatunk. — A **némbër* (> *némbëri*) *é* hangja valószínűleg **né-embër* alakra vezethető vissza, mert a *nő* szónak régen *né* alakváltozata is volt. (Ez a *né* alak még ma is meg van őrizve a *-né* képzőben. Vö. pl. *Nagy Péterné*, *bíróné*, *korcsmárosné*, *mosóné* stb.).

Nemtő. Ez a szó is, mint a *föveg* (l. ezt itt külön), a *Calepinus*-féle szótár sajtóhibájából lett. *Laskai Péter*, a *Calepinus*-

féle 10 nyelvű szótár magyar részének szerzője, a latin *genius* szót, mivel a ‚szül, nemz' jelentésű lat. *gigno* igéből származik, *nemző*-nek fordította, de ehelyett sajtóhibából *nemtő* jelent meg a szótárban. Ezt a sajtóhibás *genius*: *nemtő* adatot átvette *Molnár Albert*, majd *Pápai Páriz* szótára, s a nyelvújítók, azt hivén, hogy elavult magyar szó, használni kezdték, s csakhamar közkeletűvé tették.

Nép. Elhomályosult összetétel. Előtagja a *nő* szó, melynek régebben *né* alakja is volt (l. erről *némbër* a.), utótagja pedig a *fi* szó (vö. fér-*fi*). A magyar *fi* főnév ma *f* hangon kezdődik ugyan, de valamikor *p*-n kezdődött, ahogy pl. a rokon zürjén és votják nyelvben még ma is *pi*-nek hangzik, s az ősi finnugor szavak szókezdő *p*-jének a magyarban *f*-fé való változása más esetekben is egészen szabályos; vö. pl. vogul *pa* ~ m. *fa*, votják *peski* ~ m. *fëcske*, vogul *përk* ~ m. *férëg*, osztják *ponk* ~ m. *fog*, osztják *pon* ~ m. *fon*, finn *pää* ~ m. *fő*, *fej*, cseremisz *pu-* ~ m. *fú*, vogul *pil'* ~ m. *fül*, stb. (L. még *fém* a. is). Azonban csak s z ó k e z d ő finnugor *p*-ből lett a magyarban *f*, a s z ó b e l s e i *p* változatlan maradt. Az egykori *pi*-ből tehát *fi* lett ugyan, de a **népi* (> *nép*) összetételben, mivel ennek összetétel volta elhomályosodott, már nem állott szó kezdetén, s ezért napjainkig változatlanul megmaradt *p*-nek. Az egykori **népi* *i* hangjának elveszése is egészen szabályos, mert a többtagú szavak végén álló rövid *i*, *ü*, *u* hangok az Árpádok korában minden más esetben is kivétel nélkül mind elvesztek. (L. erről *kis* a.) Sajátságosnak tetszhetik talán, hogy egy összetétel, amelynek tagjai egyenként azt jelentik, hogy ‚nő' és ‚fi', a maga egészében, összetételként, azt jelentheti, hogy ‚populus, Volk'. De az ilyenfajta összetételek (az indogermán nyelvektől eltérően) nagyon gyakoriak a finnugor nyelvekben, s éppen egyik jellemző vonásául tekinthetők a finnugor népek sajátos észjárásának. A mi nyelvünkben azonban, amely már több mint ezer esztendeje állandóan ki van téve a szomszédos indogermán nyelvek hatásának, nem sok ilyen ősi fajta összetétel őrződött meg napjainkig. A *nép*-en kívül ilyenek még: *ia-fia*, ‚gyermekei' (tulajdonképpen ‚leánya-fia'), *orca* (tkp. ‚orr-száj'; l. itt külön is *arc* a.) és *szántó-vető* ‚földmüves'.

Nevel és növel. Sejtjük ugyan, hogy valami közük lehet egymáshoz, de a köztük levő viszony természetéről nyelvérzékünk nem szolgálhat semmi felvilágosítással. De szolgálhat ilyennel ma már a magyar nyelvtudomány. S ez először is azt mondja, hogy *nevel* és *növel* tulajdonképpen nem is két, hanem csak egy szó. Elválásuk története pedig a következő.

A *nő* igének egykor **neü̯* alakja volt, s ugyanakkor persze különféle ragos alakjainak és származékainak első szótagjában is mindig csak nyílt *e* volt, tehát pl. *nevëk* (‚növök') *nevünk*, *nevés*, *nevendék*, *nevel*, stb. Ez utóbbi, *nevel*, a **neü̯* (> *nő*) igének olyan *-l* képzős műveltető származéka, mint amilyenek pl. *asz-ik*, *forr*, *terem* mellett *aszal*, *forral*, *termel*. Ami a jelentését illeti, ez a régi *nevel*, mint műveltető ige, elsősorban magát a nőtetést, növesztést,

növelést jelentette (vö. pl. *Zrínyi*-nél: »Bünöktül *megnevelt* vízár«; egy más régi írónál: »*Megnevelik* hajokat, szakállokat«), de mivel a testi nőtetés, különösen a gyermekeké, de részben a háziállatoké is, rendszerint szoktatással és oktatással is együtt jár, azért a *nevel* igének alkalomadtán természetesen már kezdettől fogva volt ilyen lelki jelentése is, t. i. ‚erziehen, educo‘. Hogy a *nevel* igének a nyelvtörténet folyamán *növel* mellékalakja is támadt, annak alapoka az, hogy az *eü* kettőshangzó körülbelül a XIV. sz.-ban hangtörvényszerűen hosszú *ő*-vé fejlődött. Akkor természetesen a korábbi **neü* alakból is *nő* lett, s ezen új *nő* alak *ő*-jének hatása alatt lassanként különféle ragos alakjainak és származékainak első szótagjában is *ö* lépett a szabályos *e* helyébe. A ma szokásos *ö* hangú *növök, növünk, növés, növendék, növel*-féle alakok tehát analógiás hatás alatt keletkeztek. De magától értetődik, hogy a régi *e* hangú alakok nem rögtön, máról holnapra avultak el; hosszú ideig felváltva használták hol az *e*, hol az *ö* hangúakat, vagy egyik ember még a régi *e* hangúakat használta, pl. *nevëk, nevel*, a másik ellenben már az újabb *ö* hangúakat, pl. *növök. növel.* (Éppen úgy, ahogyan pl. ma is egyikünk azt mondja, hogy *izen*, másikunk meg azt, hogy *üzen*). Az átmenet ideje alatt persze *nevel* is jelenthette alkalom szerint akár azt, hogy ‚növeszt, nagyobbít, szaporít‘, akár azt, hogy ‚erziehen, educo‘, de éppen úgy *növel* is jelenthette mindkettőt. Végül azonban jelentésmegoszlás állott be a két alak és két jelentés között, melynek eredményeként ma, legalább az irodalmi nyelvben, *növel* csakis azt jelenti, hogy ‚növeszt, nagyobbít, szaporít‘, *nevel* pedig csakis azt, hogy ‚erziehen, educo‘. (Hasonló eseteket l. *család* a.) Az *e* hangú *nevëk, nevés, nevendék*-féle alakok a legutóbbi 200 esztendő folyamán teljesen elavultak, csak az egyetlen *nevel* maradt életben, még pedig azért, mert speciális jelentésfejlődése következtében el volt szigetelődve alapszavától, a *nő* igétől.

Nőstény. Ma már csak állatokra vonatkozik, de régebben emberre is alkalmazták. Vö. pl. »Se férfi se *nőstény* személy egyik féltől is se ne raboltassék, se el ne adattassék«. Valószínűleg nem egyéb, mint a *nő* szó kicsinyítése (vö. a németben is *Weibchen* s a latinban *femella*) bár *-stény* kicsinyítő képző nincsen a magyarban. Lehet, hogy eredeti alakja *nőcskény* volt, a *-cs, -k* és *-ány, -ény* kicsinyítő képzők halmozásával.

Növény. Kétségtelenül a *nő* ige származéka. Csakhogy ez *v*-tövű ige, s ahogy pl. a *jő* vagy *sző* igéből *jövevény, szövevény* származik, úgy várnánk a *nő* igéből is szabályosan *növevény* főnevet. Régebben valóban így is hangzott, de ez a régibb alakja egyszerejtés következtében (l. erről *elegendő* a.) a ma szokásos *növény*-re rövidült.

Nyargal. Régebben *jargal*, sőt egy adat szerint *járgal* alakja is volt, s így nem lehetetlen, hogy a *jár* ige gyakorító származéka. A *jargal* > *nyargal* rövid *a*-ja nem akadálya e feltevésnek,

és szükebb ‚reiten, equitare‘ jelentése a *loron jargal* kapcsolatban fejlődhetett. Minthogy szókezdő *j>ny* hangváltozás egyébként szokatlan nyelvünkben, azért valószínű, hogy az eredetibb *jargal*-ból a vele gyakran együtt emlegetett *nyergel* hatása alatt lett a mai *nyargal* alak. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Nyelv. Lényegében ugyanaz a szó, mint a *nyelő*, mert mindkettő egyaránt a ***nyel*** ige melléknévi igeneve. A kettejük között levő viszony megmagyarázása céljából a melléknévi igenévi képző történetének egy régibb korából kell kiindulnunk, mikor e képzőnek a magashangú szavak végén még *-ëü*, belsejében pedig *-ëv*-alakja volt; tehát pl. **nyelëü* mellett **nyelëvem*, **nyelëved*, **nyelëre*, *nyelëves*, stb. Ezen *-ëü* kettőshangzóból később hangtörvényszerűen *-ő* lett, a *-v* előtti *ë* pedig a két nyílt szótagos hangtörvény szerint szabályossn kiesett; ekkor tehát pl. *nyelő* mellett *nyelvem*, *nyelved*, *nyelve*, *nyelves*-féle alakok voltak. De az analógia nem szereti ugyanegy szó családjában az ilyen nagyon is eltérő tőváltakozásokat, s igyekszik őket eltüntetni. Az analógiának ezen kiegyenlítő hatása következtében ezért egyfelől újraképzéssel keletkeztek az *ő* hangú alanyeset alapján (a régi *v* hangúak helyébe) a mai *ő* hangú *nyelőm*, *nyelőd*, *nyelője*, *nyelőt*, *nyelők*, *nyelős*-féle alakok, másfelől pedig elvonódott a *v* hangú alakokból (a régi *ő* hangú helyébe) egy új *v* hangú ragtalan alanyeset, a mai *nyelv* alak. Ennek a melléknévi igenévnek azonban jelentéstapadás következtében már nagyon régen főnévi jelentése is fejlődött, t. i. ‚lingua, Zunge‘, s eredetileg természetesen mind az *ő*, mind a *v* hangú alakok egyaránt használatosak voltak akár a melléknévi, akár a főnévi szerepben. Mikor azonban az analógia kiegyenlítő hatása következtében két külön ragozási rendszer keletkezett, t. i. egyrészt *nyelv ~ nyelvet*, másrészt pedig *nyelő ~ nyelőt*, akkor a két alak és a két jelentés csakhamar megoszlott: a főnévi ‚Zunge, lingua‘ jelentés véglegesen a *nyelv* (*~ nyelvet*) alakhoz csatlakozott, a melléknévi jelentés pedig véglegesen a *nyelő ~nyelőt* alakhoz. (Hasonló eseteket l. *család* a.) — Mint főnévnek, eredetileg természetesen csak konkrét (testrész) jelentése volt. De abban a kapcsolatban, hogy valaki magyar, német, stb. *nyelven* vagy (ahogy régebben szintén mondták) *nyelvvel* beszél, a *nyelv*-hez hozzáfűződött a ‚Sprache, sermo‘ jelentés is. Ezt a jelenséget számos más nyelv történetében is megfigyelhetjük. Pl. ugyanilyen kettős (konkrét és lelki) jelentésűek a latin *lingua*, francia *langue*, szláv *jezik*, finn *kieli*, stb. És vö. a németben is: »Soweit die deutsche *Zunge* reicht«.

Nyirbál. Bizonyára azt hiszi mindenki, hogy ez az ige nem lehet egyéb, mint a *nyír* igének valamilyen továbbképzése. Ennek a magyarázatnak azonban először is az a nehézség áll az útjában, hogy egy *-bál* igeképzőnek egyébként semmi nyoma sincsen a magyarban. De még ennél is nagyobb bökkenő az, hogy *nyirbál* mai jelentése, t. i. ‚vagdal, szegdel‘, amely persze aránylag könnyen volna összeegyeztethető a *nyír* jelentésével, — nagyon is új! *Baróti*

Szabó Dávid említi először 1792-ben megjelent Kisded Szótárában. Azelőtt egészen mást jelentett, azt hogy ‚rimánkodik, kunyorál'! Ezt a jelentést pedig (amely különben néhol, pl. Vác vidékén, s Hont, Nógrád megyékben még ma is él) teljes lehetetlenség a *nyír* ige jelentéséből levezetni. A dolog tehát nyilván úgy áll, hogy *Baróti Szabó Dávid,* azt hivén, hogy *nyirbál* csakis a *nyír* ige származéka lehet, önkényesen, vagy legalább is jóhiszemű tévedésből tulajdonította neki mai jelentését. (Saját szavai szerint *nyirbálni* a. m. »nyiszálni, mintegy nyúzva vagdalni, szegdelni, p. o. a kenyeret, vagy rosszul nyírni«. Hasonló tévedésen alapuló eseteket l. *iromba* a.) Ezt aztán, az ő egyébként kitünő nyelvismeretében bízva, gyanutlanul átvették tőle a későbbi szótárírók, a nyelvújítás írói is így kezdték használni, s ma már a köznyelvben és az irodalmi nyelvben csakis ebben a ‚vagdal,' szegdel' jelentésben használjuk e szót. Eredeti és igazi jelentéséből következtetve, *nyirbál* nem lehet egyéb, mint olyanféle hangutánzó ige, amilyenek többé-kevésbé hasonló jelentéssel (részint a köznyelvben, részint a nyelvjárásokban): *nyifog, nyafog, nyikog, nyekég, nyikorog, nyekérég, nyivog, nyávog, nyivákol, nyirog, nyirvog, nyirvál, nyirvákol* stb. *Nyirbál* is e csoportba tartozik; az előbb említett *nyirvál* igének olyan alaki változata, mint amilyen *nyirvákol* mellett *nyirbákol.*

Nyűg. A köznyelvben azt jelenti, hogy ‚kellemetlen teher'. De ez csak képes értelemben használt jelentés, mert valódi jelentése az a lószőr- vagy kenderkötélből készült békó, melyet a legelő ló elülső lábára alkalmaznak, hogy éppen csak mozoghasson, de el ne kóborolhasson szabad tetszése szerint.

Óbégat. Nyelvérzékünk ma nem tud számot adni e szó keletkezése módjáról. De ha tudjuk, hogy régen *óvégat*-nak is mondták, akkor rögtön világossá válik, hogy az egykori (valószínűleg német eredetű) *óvé* indulatszó származéka. Hasonló hangutánzó eredetűek még *jajgat, nógat, ümget (hm-get, hem-get), búgat, béget, krúgat* s talán *ugat* is.

Ócsárol. L. *olcsó* a.

Óhajt. Ma azt jelenti, hogy ‚kiván, vágyódik', de régebben ‚sóhajt, nyög, panaszkodik' volt a jelentése. Vö. pl. a Debreceni-kódexben: »A népnek fele igen örül, fele igen *óhajt;* ki igen örül, ki sír«; vagy a Bod-kódexben: »Mindennek felötte ezt bánom és ezen *óhajtok*, hogy semmi jót nem tettem«. Ez az eredetibb jelentése elárulja, hogy a *óh!* indulatszó származéka, tehát olyan eredetű, mint pl. *jajgat.* Aki sóhajt, nyög, panaszkodik, az persze rendesen egyúttal kíván is valamit, s így könnyen érthető, hogy az *óhajt* eredeti jelentéséhez még ez a második jelentése is fejlődött. Első jelentése aztán idővel teljesen elavult; kiszorította a *sóhajt* ige, amely e célra alkalmasabb volt, mert nem volt kétféle jelentése. — Megjegyezzük ezzel kapcsolatban, hogy ugyanilyen eredetű a *sóhajt* (régebben *sohajt* vagy *suhajt*) ige is, de nem az *óhait* igé-

ből lett, hanem ettől egészen függetlenül, egy ma már nem használatos *soh!* vagy *suh!* indulatszóból.

Olasz és **oláh.** Alakjuk is, jelentésük is határozottan különbözik ugyan, de azért mégis ugyanegy szóra vezethetők vissza, amely eredetileg — egy kelta törzsnek volt a neve. Ez a kelta törzsnév, melyet a latin írók *Volcae*-nak írnak, a germánban szabályosan *walha* alakot öltött. Mikor a rómaiak Galliát meghódították, e keltáknak ott lakó része ellatinosodott, de azért a germánok továbbra is csak régi *walha* nevükön nevezték őket. De mivel latinul beszéltek, a *walha* szón csakhamar általában bármely latinul beszélő embert kezdtek érteni a germánok, de elsősorban persze a galliaiakat és az itáliaiakat, mert ezekkel érintkeztek legtöbbet. (Innen a mai ‚olasz' jelentésű német *Welsch* szó.)

A germánból már nagyon régen átment ez a szó a szlávba is, de a déli szlávok a *vlach* szóval természetesen csak azokat a latinokat nevezték, akikkel érintkeztek, vagyis a mai olaszok elődjeit A honfoglaló magyarok is délszlávok, még pedig horvátok és szlovének útján ismerkedtek meg az olaszok nevével. És nagyon érdekes, de egyáltalán nem rendkívüli eset, hogy elődeink az olaszok megjelölésére e névnek nem egyesszámú *vlach* alakját, hanem többesszámú *vlasi* alakját vették át a horvátoktól és szlovénektől. (Ugyanígy pl. a többesszámú latin *Alpes*, *acta*, *activa*, *passiva*, *repressalia*, *reptilia*, francia *notes*, olasz *alpini*, *bersaglieri*, *arditi*, oláh *lej*, orosz *bolyseviki* szavakat is egyesszámú alanyesetként vettük át, ha tehát többesszámban akarjuk őket használni, hozzájuk tesszük a többesszám magyar jelét: *Alpesek*, *akták*, *aktívák*, stb., s éppen így: *olaszok* Szintén többesszám az arab *mozlemin* is, melyen a mi egyesszámú *muzulmán* szavunk alapul. A német *Heiduck* is a magyar *hajdu* többesszámának átvétele. Hasonló eseteket l. még *virgács* a.) Mai *olasz* szavunk megértéséhez azonban még tudnunk kell azt is, hogy a horvát-szlovén *vlach* (többese: *vlasi*) szónak volt olyan alakváltozata is, melyben a szókezdő *v* helyett bilabiális *u̯* hangzott, s hogy a magyarok éppen ezt a *u̯* hangú *u̯lasi* többesszámot vették át. De mivel a magyarban ilyen *u̯* nem állhatott szókezdő helyzetben (csak kettőshangzók végén), azért helyettesítésére a hozzá legközelebb álló hangot, az *u*-t ejtették, s így mai *olasz* szavunknak legrégibb magyar alakja **ulaszi* volt. Ebből fejlődött később az *u* nyíltabbá válásával s a tővégi rövid magánhangzó elveszésével (mindkettő teljesen szabályos változás, l. róluk *fohászkodik* és *kis* a.) a szónak mai *olasz* alakja

Latinul beszélő népesség azonban nemcsak Itáliában és ettől nyugatra lakott, hanem már körülbelül Kr. sz. óta a mai Dalmátiában, Albániában és a Balkán középső vidékein is. A délszlávok természetesen ezeket is csak *vlach*-oknak hívták, éppen úgy mint az Itáliában lakókat is, sőt a bolgárok és szerbek, kik csakis velük voltak gyakori érintkezésben, a *vlach* szón éppen csak őket értették. S így hívták őket még akkor is, mikor a Balkánon idővel

egészen külön néppé fejlődtek, a mai oláhokká. A magyarok ezekkel eleinte nem állottak közvetetlen érintkezésben, mert csak 1200 körül kezdtek nyájaikkal a Balkán felől Magyarország területére szivárogni. (Először Fogaras vidékén tünnek fel). Ezért nevüket is nem közvetetlenül tőlük vették át (ők *rumîn*-oknak hívják magukat), hanem a bolgároktól, vagy talán inkább a szerbektől. Ezen ‚oláh' jelentésű (és egyesszámú) szláv *vlach* vagy *ulach* szónak rövid *a*-ja azonban a magyarban a szó egytagúsága miatt megnyúlt. (Az ‚olasz' jelentésű többtagú *ulasi* > **ulaszi* > *olasz* *a*-ja ezzel szemben szabályosan megmaradt rövidnek. L. erről *zsák* a. is). A *vlach* alakváltozatból a magyarban a két mássalhangzón való szókezdetnek szokott megbontásával **valách* > *valáh* lett, de a szónak ez az alakja már csak a moldvai csángó nyelvjárásban él. (Azonban máig is őrzik emlékét a latin *valachus*, a német *Wallach*, a cseh és tót *valach*, és a lengyel *walach*, melyek mind e régi magyar **valách* átvételei.) A másik szláv alakváltozatból, *ulach*-ból, az *u*-nak éppen úgy *u*-való helyettesítése következtében lett előbb **ulách* > *uláh*, s aztán az *u*-nak nyíltabbá válásával a ma is közhasználatú *oláh* alak, mint ahogyan a szláv *ulasi* többesből *ulasz* > *olasz* lett.

Olcsó és **ócsárol.** *Olcsó* szavunk azonos az *alsó* szóval, melynek régebben *olsó* alakja volt. (Alapszava, az *al* főnév, szintén *ol* alakú volt; vö. pl. Árpád-kori oklevelekben: *Ol*-dobos, *Ol*-nyíres, és *Olsó*-rakamaz, *Olsó*-sugatag, *Olsó*-endréd, stb.) Abban a kapcsolatban, hogy *olsó* (vagyis ‚alsó, legalsó') *áron* venni vagy eladni valamit, ennek az egykori *olsó*-nak jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) ‚nem drága' jelentése fejlődött s e jelentésváltozás miatt csakhamar elszigetelődött az *al* szó családjától, s nem vett többé részt e szócsalád további sorsában. Mikor tehát az egykori *ol*-ból szabályosan *al* lett, akkor a szorosan hozzátartozónak érzett ‚alsó' jelentésű *olsó*-ból is, bár *o*-ja vele állandóan egy szótagba tartozó *l* előtt állott, szintén *alsó* lett. De az *ol* családjától elszigetelődött ‚nem drága' jelentésű *olsó*, éppen elszigetelt volta miatt elkerülte az *ol* > *al* változás hatását, és szabályosan megőrizte napjainkig a vele állandóan egy szótagba tartozó *l* előtti *o*-ját. (Hasonló esetek pl. *vala*, *való*, de ma is: *volt*, *volna; halál*: *holt*, *aluszik*: *olt*, stb. L. erről *falka* a. is). És viszont az előbbi *olsó* > *alsó* (és vele együtt *fëlső*, *belső*, *külső*, stb.) az *innenső*, *középső*, *hátsó*-félék hatása alatt elkerülte az *l* után *s* > *cs* változást, de ez az utóbbi *olsó*, eltérő jelentése miatt nem állván ezen *innenső*-félék hatása alatt, már nem kerülhette el e változást, tehát szabályosan *olcsó* lett belőle. (Vö. pl. német nyelvj. *golsch* > magyar *gyolcs*, régi *Olsa*, *Bulsú*, *Tulsova* > *Olcsa* > *Ócsa*, *Bulcsú*, *Tolcsva*, bolgár-török *zimiš* > *gyimils* > *gyümölcs*, bolg. tör. *bišiy* > *bölső* > *bölcső*).

Kétségtelen, hogy az *ócsárol* ige is kapcsolatban van az *olcsó* melléknévvel, s alaki eltérésük magyarázata nem is okoz semmi nehézséget. Régebben *olcsárol* alakja volt, s az *o* megnyúlása kap-

csolatban a vele egy szótagba tartozó *l* kiesésével, majdnem az egész magyar nyelvterületen hangtörvényszerű jelenség. (Hasonló esetet l. *tódul* a.) Hogy ma az irodalmi nyelvben is hosszú *ó*-val és *l* nélkül ejtjük és írjuk, ez csak azt bizonyítja, hogy a nép nyelvéből került be az irodalmi nyelvbe, s hogy alaki és jelentésbeli eltérésük miatt már nem érezzük az *olcsó*-hoz való tartozását. Még régebben *olcsáll* > *ócsáll* alakja is volt. De olyan ragos alakjaiban és származékaiban, melyekben *ll*-je két magánhangzó között állott, *ll* > *rl* változás történt, tehát pl. *ócsállom, ócsállani, ócsállás*-ból *ócsárlom, ócsárlani, ócsárlás* lett (mint pl. a nép nyelvében *sikállás* > *sikárlás*, *béllés* > *bérlés*, *sugallás* > *sugarlás*, *bëcsmélleni* > *bëcsmérleni*, stb.), s a későbbi *ócsárol* alak úgy keletkezett, hogy ezt a korábbi *ócsáll* helyébe elvonták az ilyen *rl* hangú alakokból. (Mint pl. *bëcsméllés* > *bëcsmérlés*-ből : > *bëcsmérël*). Az *olcsó ó* hangjával szemben álló *ócsárol*-beli *á* is könnyen érthető, mert ez teljesen úgy magyarázódik, mint pl. a *bírák*, *bírál*, *apránként*, *méltán*-félék *á*-ja. (L. erről *idétlen* a.) És nem nehéz végül megmagyarázni az *olcsó* és *ócsárol* szavak közötti jelentésbeli különbséget sem. Az *olcsó* melléknévből származott *olcsáll* (> *ócsáll* > *ócsárol*) ige az *l* vagy *ll* képzővel való olyan képzés, mint amilyenek pl. *drága* és *helyës* mellett *drágál* és *helyësël*, vagy *sok* és *kevés* mellett *sokall*, *kevesell*, tehát eredetileg bizonyára szintén csak azt jelenthette, hogy ‚olcsónak tart'. Azonban *olcsó* nem csak azt jelenti, hogy ‚nem drága', hanem, mivel az olcsó portéka legtöbbször csak silánysága miatt olcsó, jelentheti azt is, hogy ‚silány, hitvány, rossz'. Eszerint tehát az *olcsáll* (> *ócsárol*) ige is nemcsak azt jelenthette, hogy ‚olcsónak tart', hanem azt is, hogy ‚silánynak, hitványnak, rossznak tart vagy mond, lebecsül, gyaláz'. Előbbi jelentésében való használata már régen elavult, de ez utóbbi jelentésében még ma is közhasználatú. És hogy az *olcsó* melléknévhez való tartozása ma már nem tudatos nyelvérzékünk előtt, annak éppen az a fő oka, hogy ez az első, eredeti jelentése elavult. Hogy az *olcsó*-n kívül még az *alsó*-hoz is volna valami köze, arról ma már halavány sejtelmünk sincsen.

Olvasó. Elegen lesznek valószínűleg ma már olyanok, akik nem tudják, hogy miért hívják azt a különféle nagyságú vagy színű szemekkel ellátott lánc-félét, melyet buzgó katholikusok imádkozás közben szoktak használni (s amelyet a német észjárás majmolói újabban *rózsafüzér*-nek szoktak nevezni), igazi magyar nevén *olvasó*-nak. Azért homályos előttük az az elnevezés, mert már nem tudják, hogy *olvas* a magyarban nemcsak azt jelenti, hogy ‚lesen, lego', hanem azt is, hogy ‚számlál'. Vö. pl. a pénzt *mëgolvasni*. Az *olvasó* elnevezés az *olvas* igének ezen az elavulófélben levő ‚számlál' jelentésén alapul. De éppen ezért tulajdonképpen csak azt jelenthetné, hogy ‚számláló'; mai jelentését bizonyára az *imádság-olvasó* összetételben kapta jelentéstapadás következtében. (Hasonló eseteket l. *állat* a.) — Hogy a ‚számlál' fogalmának kifejezésére néhány évtized óta mind ritkábban használjuk

az *olvas* igét, úgyhogy ennek a jelentése elavulóban van s ma-holnap már csak ,lesen, lego' jelentése lesz közhasználatban, annak bizonyára az az oka, hogy e célra a *számlál* ige is rendelkezésünkre áll, amelynek csak ez az egy jelentése van, s így félreérthetetlen.

Orgazda. Előtagja egy elavult ,tolvaj' jelentésű *or* (~ *orv*) főnév, amely ma már csak továbbképezve az *oroz* (el-*oroz*) igében él. Tehát valakit *orozva* megtámadni, eredetileg azt jelentette, hogy ,lopva, tolvaj módjára lopódzkodva'; de az *or* főnév elavulása után elhomályosult benne a tolvajság képzete s ma már csak azt jelenti, hogy ,hátulról, gyáván (nem férfiasan szemtől-szembe'). — Az *orgyilkos* összetételt a nyelvújitók alkották a régi *orgazda* mintájára, de már az *orozva* határozószó mai jelentésének hatása alatt, mert a német *Meuchelmörder* szót akarták vele fordítani.

Orgona. Két *orgona* szavunk van. Az egyik hangszert jelent, a másik (rendesen a *virág*, *fa*, *bokor* jelzőjeként) virágot. Ezek nemhogy azonosak volnának, de csak nem is rokonok, mert a hangszert jelentő *orgona* szónak régebben *organa* alakja volt, s ez a latin *organum* vagy *organon* többesszámának átvétele, a virágot jelentő *orgona* szónak pedig régebben *orgovány* alakja volt, s ez a szláv *orgovan*, ez meg perzsa-török *erguvan* átvétele. (Baranya megyében még ma is ebben az alakjában használja a nép, többfelé pedig mint helynév maradt meg; egyebek közt a Kecskemét melletti *Orgovány-puszta* nevében is). Az *orgovány* szó rokontalanul, egymagára állott szavaink sorában, s így könnyen felcserélődhetett a szintén egymagára álló, de gyakori használata miatt megszokott *orgona* szóval.

Oroszlán és arszlán. *Oroszlán* nem eredeti magyar szó, hanem jövevény. Még a honfoglalás előtt vették át őseink a Fekete tengertől északra lakó bolgár-törököktől (a mai csuvas nép ősétől) a török *arislan* szót s ez aztán az idők folyamán *oroszlán*-ná változott nyelvünkben. (Ebből látható, hogy e szónak *orosz lány*-ból való származtatása nem egyéb naiv népetimológiánál). — Az *oroszlán* szóval lényegében azonos az az *arszlán* szó is, amely a múlt század közepe táján a későbbi *dandy* vagy *gigerli* szó jelentésében volt divatos, s mely néha még ma is hallható vagy olvasható. Ennek az a története, hogy a magyar természetrajzi írók a múlt század 30-as éveiben, valószínűleg azért, hogy a tudományos műnyelv minél jobban különbözzék a profán köznyelvtől, *oroszlán* helyett a modern oszmán-török nyelvből átvett *arszlán* szót kezdték használni. S mivel a francia *lion* szó nemcsak azt jelentette, hogy ,oroszlán', hanem azt is, hogy ,dandy, gigerli', azért ennek példájára a magyar *arszlán* is csakhamar fölvette előbbi jelentése mellé még ezt a jelentést is. Ez tehát olyan j e l e n t é s á t v é t e l (fr. tudományos műszóval: *calque linguistique*), amilyent pl. a *világ* szó történetében is észlelhetünk. (L. ezt itt külön).

Ország. Az *úr* szó származéka s lényegében ugyanaz a szó, mint a mai *uraság*. Legrégibb ismert alakja *uruszág*, amelyből

szabályos hangtörténeti fejlődéssel lett előbb *urszág,* majd meg *ország.* Képzése módjára nézve először is tudnunk kell, hogy az *úr* szó magánhangzójának hosszúsága nem eredeti hangállapot. Eredetileg **uru* alakja volt, de mikor ennek tővégi magánhangzója 1200 körül elveszett (l. erről *kis* a.), s a szó egytagúvá vált, akkor ezzel kapcsolatban megnyúlt a rövid *u;* az **uru* (>*úr*) mindazon alakjaiban és származékaiban ellenben, melyek többtagúak voltak (pl. *urat, urak, uram, uralkodik,* stb.) megmaradt az *u* rövidnek. Az *uruszág* (>*urszág*) tőszótagbeli magánhangzójának a rövidségét szintén a szó többtagúsága magyarázza. Mai *ország* alakjának *o* hangja későbbi szabályos *u*>*o* változás eredménye. Hogy az *u* csak az egykori *urszág* alakban vált nyiltabbá, az *urat, urak, uram*-féle alakokban azonban nem, annak az az oka, hogy az *úr*-beli hosszú *ú* hatása e család minden tagjában megőrizte az eredeti *u*-t, de az *uruszág*>*urszág* származék már korán elszigetelődött ettől a családtól, s ezért reá már nem terjedhetett ki az *úr*-beli *ú*-nak e megőrző hatása, s így akadálytalanul végbemehetett benne a szabályos *u*>*o* változás. (Hasonló esetet l. *fohászkodik* a.) Hogy az (*uruszág*>) *ország* szóban a képzőnek *-ság* (vö. pl. *uraság* is) helyett *-szág* alakja van, az kissé feltünő ugyan, de ezt még egy más esetben is kimutathatjuk, t. i. a *jó*-ból származó *jószág* szóban. (L. ezt itt külön). Nincs okunk kételkedni benne, hogy ez a *-szág* azonos a *-ság* (*-ség*) képzővel, ámbár e két alaknak egymáshoz való viszonya még nem egészen világos a magyar nyelvtudósok előtt. — Ami végül az *úr* (<**uru*) és *ország* (<*uruszág*) szavak jelentései között fennálló viszonyt illeti, tudnunk kell, hogy *ország* eredetileg a király kiséretét jelentette, a környezetében levő nagy urakat, akik persze különféle fontos tisztségeket viseltek. (A magyarból átvett lengyel *orszag* szó még ma is ‚kiséret'-et jelent). Az *ország* gyűlése tehát csak a király környezetében levő nagy uraknak, a főbb tisztviselőknek és főpapoknak, a király tanácsadóinak gyűlését jelentette. Mikor később e gyűléseken a köznemesek is szerephez jutottak, akik a király uralmának egész területéről sereglettek össze az *ország* gyűlésére, akkor az *ország* szón (amely sajátságos hangalakja miatt közben már elszigetelődött az *úr* szó családjától), lassanként azt az egész területet kezdték érteni, amelyről a nemesek egy helyre összegyűltek. Az eredeti jelentés idővel elavult, s ma az *ország* már csak ‚államterület'-et jelent.

Orvos. A Székelyföldön azt is jelenti, hogy ‚varázsló, ígéző', s ez bizonyára eredetileg is hozzátartozott az *orvos* fogalmához, mert hiszen tudjuk, hogy a gyógyítás minden kezdetleges műveltségű népnél a legszorosabban össze volt kapcsolva a bűvöléssel-bájolással. Képzése módját tekintve nyilván *-s* képzős melléknév, mai főnévi jelentését tehát bizonyára jelentéstapadás útján kapta a jelzős *orvos embër* kapcsolatban. A melléknévi *orvos* szónak már rég elavult alapszava nem a ‚tolvaj' jelentésű *or, orv,* hanem

azonos volt a finn *arpa* szóval. Ez eredetileg azt a varázsszert, varázseszközt jelentette, amellyel a samán bűvölését (és gyógyítását) végezte. Eszerint az *orvos* szó, mikor képzése módja még világosan érthető volt, olyan foglalkozást jelentő név volt, mint amilyenek pl.: *órás, köszörüs, üveges, lakatos,* stb.

Ön. A régi nyelvben is volt *ön* (vagy *önnön*) névmásunk, de ez 3. személyű volt és a XVIII. sz.-ban már teljesen el volt avulva. A nyelvújítás korában azonban némelyek ismét kezdték használni összetételekben *maga* helyett, pl. a régi *magaismeret, magaszeretet, magahitt* helyett *önismeret, önszeretet, önhitt,* stb. Az ilyenekben sem a *maga-,* sem az *ön-* nem volt ugyan személyes névmás, de úgy látszik mégis az ilyenek példájára kezdte *Széchenyi* a 2. személyű személyes névmásként is használt *maga* helyett, melyet ő kissé parasztosnak érzett, és a *Szemere* csinálta *këgyed* helyett (l. erről *kend* a), mely szintén nem tetszett neki, az *ön*-t használni udvariassági 2. személyű személyes névmásként. Ezzel azt akarta elérni, hogy olyan, bármely rangú idegen személyre illő megszólító szavunk legyen, mint amilyenek pl. a német *Sie*, a francia *Vous*, az angol *You,* stb. Először leveleiben használta 1828 óta, nyomtatásban először az 1833-ban megjelent Stádiumban.

Önt. Ezt az igét eredetileg *n* nélkül ejtették. Pl. régibb íróknál: »[A] Pispek a szent olajt fejére *öté*«; vagy »Az ő könnyeivel *ötözi vala* az templomnak pagyimentomát«. (Erről az *öt* igéről l. *ötvös* és *szembeötlő* a.) Az *n* bizonyára a régibb s ugyanilyen jelentésű *ont* ige hatására jutott bele. (Vö. még ma is: vérét *ontani* valakinek, és vér-*ontás.* A szóvegyülés hasonló eseteit l. *alant* a.) S mivel a műveltető *ont* igének visszaható *omlik* párja is volt, azért ennek analógiájára újabban, a XVIII. sz. vége óta, *önt* mellé is keletkezett visszaható *ömlik* ige.

Őröl. Nem tőszó, hanem származékszó. Ahogyan pl. *sujto* vagy *hatol* gyakorító *-l* képzős származékai a *sujt, hat* igéknek, éppen úgy *őröl* is gyakorító továbbképzése az ugyanolyan jelentésű *őr* igének. (Ez a köznyelvből már kiveszett ugyan, de az alföldi nép nyelvében még ma is megvan; pl. Szatmár vidékén azt mondják, hogy: »A jó malom mindent *mëgőr*«.) Ennek az *őr* igének azonban nem ,őröl, molo, mahlen', hanem ,forog' az eredeti jelentése. Tudni kell ugyanis azt, hogy a gabonát legrégebben nem őrlés, hanem törés, zuzás útján aprították lisztté, s annak a mozsárféle eszköznek, amelyben aprították, ennek megfelelően *törő* volt a neve. Később pedig, mikor a kézimalmok jöttek divatba, azt a kőmederben forgó követ, amely a gabonát lisztté aprította, éppen forgó mozgásáról, *őrlő*-nek hitták. De mivel az *őrlő,* nemcsak forgott, hanem egyúttal lisztté is változtatta a gabonát, azért az *őr, őröl* igéknek erre vonatkozó második jelentésük is fejlődött. Ez a második ,mahlen, molo' jelentés még ma is közhasználatú, az eredeti ,forog' jelentés ellenben idővel teljesen elavult, s ma már csak az *örvény* főnév őrzi a nyomát. Ennek képzése módja egészen szabályos,

mert ahogy pl. az irtás, oltás, ültetés, tekerés eredménye az *irtvány*, *oltvány*, *ültetvény*, *tekervény*, éppen úgy eredménye az őrésnek (vagy mai nyelven mondva, a forgásnak) az *örvény*. De feltünő az *örvény* rövid *ö* hangja az elvárt hosszú *ő* helyett. Lehet, hogy csak a hasonló hangzású *törvény* szó hatása alatt lett a szabályos **őrvény*-ből *örvény*.

Őszinte. A mai *őszinte* helyett régen mindig azt mondták, hogy *őszinte való* (pl. ember, természet, stb.). Ez ugyanolyan mondatszerkezet, mint amilyenek pl. Nagy Sándor *életéről és haláláról való* széphistória, *semmirevaló* kölyök, *messze való* föld, *jelen való* idő, *nagyra való* vágyás, stb. A *való* igenév az ilyenekben arra való volt, hogy a határozót jelzőként lehessen használni. A nyelvtörténet folyamán azonban ez a *való* sok esetben lassanként elmaradt, de az előtte volt határozó hagyományosan továbbra is jelzőként szerepelt, pl. *messze* földről, *jelen* időben, *nagyra*-vágyás. Igy kezdték mondani *őszinte való* (pl. ember) helyett is azt, hogy *őszinte* (ember). S mivel az *őszinte* határozónak alaktani szerkezete nyelvérzékünk számára már teljesen elhomályosodott, jelzői szerepe miatt ma már csak melléknévnek érezzük; olyan szónak, amilyenek pl. *nagy*, *kicsiny*, *zöld*, *erős*, stb. (L. erről *esztendő*, *rokon* és *személy* a. is).

Ilymódon változott tehát az *őszinte* szónak eredetileg határozói jelentése, a mai melléknévi jelentéssé. Hogy alakját, keletkezése módját is megérthessük, tudnunk kell először is, hogy szókezdő *ő*-je a 3. szem. személyes névmás. Ez az *ő* névmás az idők folyamán éppen úgy hozzátapadt az utána következő *szinte* szóhoz, mint ahogy a gyakori egymás mellett való használat következtében mostanában kezdenek összeforrni *őnagysága*, *őméltósága*, *őfelsége*. Második részének, a *szinté*-nek töve az ‚ábrázat, arc' jelentésű *szín* főnév. (Vö. még ma is: *színről-színre* látni vkit; a király *színe* előtt megjelenni. Ez régebben még gyakoribb volt. Pl. »Úr isten teremtötte az embert ő *színének* hasonlatosságára«; vagy: »Kain igen megharaguvék, és *színe* megváltozék.«) Szuffixumai közül a *-t* a locativus ragja (vö. *Kolozsvárt* ~ *Kolozsvárott*, *közt* ~ *között*, *helyt* ~ *helyëtt*, stb.), az *-e* pedig a 3. szem. birt. személyrag. Ha ma egy főnévhez határozó ragot is, és személyragot is akarunk tenni, akkor a mai nyelvszokás szerint előbb a személyragot tesszük hozzá, s csak ez után a határozóragot. Vö. pl. *szín-em-ben*, *szín-ed-ben*, *szín-é-ben*, stb. Ez azonban nem volt mindig így. Eredetileg éppen ellenkező volt a suffixumok sorrendje, s a ragos határozók ezt a régibb sorrendet napjainkig változatlanul megőrizték. (Vö. *szín-em-ben*, stb., de *mell-ett-em*, *mell-ől-em*, *mell-é-je*, stb.). Néhány más esetben is megőrződött ez az ősi, finnugor eredetű sorrend. így éppen az *őszinte* (*ő szín-t-e*) esetében is.

Mikor tehát régen valakiről azt mondták, hogy *ő szinte való embër*, akkor ezzel azt akarták mondani, amit ma így fejeznénk ki: *az ő* (vagy *saját*) *színében* (vagyis képében) *való embër*. T. i.

dicsérőleg emelték ezt ki róla, szemben azzal az emberrel, aki nem a saját képében, valójában mutatja magát, hanem mintegy álarcot ölt, képmutatóskodik, tettet. És 1. személyben pl. azt mondták egykor, hogy: *én szintem való embër vagyok*, (a többesszámban: *mi szintünk való embërëk vagyunk*), a 2. személyben: *te szinted való e. v.* (*ti szintetëk való* e. v.) a 3. személyben: *ő szinte való e. (ők szintük való e.)*. Személyre és számra való tekintet nélkül csak azóta használható az *őszinte* (pl. *én őszinte e. v.*, *ti őszinte e. v.*), mióta ennek tulajdonképpeni mivolta a nyelvérzék számára teljesen elavult s csak közönséges melléknév számba megy. (Vö. pl. *én jó vagyok*, *ti jók vagytok*).

Ösztökél. A városi lakosok nyelvtudatából már kiveszett *ösztöke* főnévnek igei származéka. *Ösztöke* olyanféle eszköznek a neve, mint amilyen az *ösztön* (l. ezt itt külön), tehát a lelki jelentésű *ösztökél* és a konkrét jelentésű *ösztöke* éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint *ösztönöz* és *ösztön*.

Ösztön. Ma általában csak lelki jelentését ismerjük e szónak (és *ösztönöz* származékának), de a székelyek még konkrét jelentését is ismerik: ‚ökörhajtó vessző, vagy hegyes (esetleg szeggel vagy hegyes vassal ellátott) bot, mellyel az ökröket gyorsabb járásra serkentik‘. A kétféle jelentés közül természetesen a konkrét az eredeti s a lelki jelentésű ‚belső inger‘ csak képletes alkalmazás eredménye. (Hasonló eseteket l. *buta* a.)

Öszvér. Mivel ez az állat a ló és a szamár keresztezéséből származik, aligha kételkedik valaki benne, hogy *öszvér* az *össze* és *vér* szavak összetételéből keletkezett. Azonban régebben *eszvér*, még régebben *eszpér* alakja volt e szónak, s így nyilvánvaló, hogy a mai *öszvér* csak népetimológiás átalakitása a régi *eszpér* > *eszvér*-nek. Eredeti *eszpér* alakja valószínűvé teszi, hogy honfoglaláselőtti jövevényszó, a perzsa *aspchar* átvétele, melyben *asp* ‚ló‘ és *char* ‚szamár‘.

Ötvös Bizonyos, hogy az ‚önt‘ -jelentésű régi *öt (ötteni)* igéből származik, tehát körülbelül azt jelenti, hogy *öntő*, vagyis olyan mesterember, aki f o r m á b a ö n t i az aranyat, esüstöt vagy másféle nemes fémet. De képzésének módja, különösen az, hogy milyen képző a benne jelentkező *v*, egészen homályos. Bizonyára olyan képző, amely már igen régen elavult, mert az *ötvös*-ön kívül egyetlen más szó sem őrizte meg a nyomát. (Ez egyszersmind azt is bizonyítja, hogy az *ötvös* szónak igen réginek kell lennie, hogy tehát a magyarság már jóval a honfoglalás előtt is gyakorolta az ötvösmesterséget.) — Az *ötvös*-nek önkényesen elvont *ötv-* tövéből csinálták a nyelvújítók a ‚legiren‘ és ‚Legirung‘ fogalmának kifejezésére az *ötvöz* igét és az *ötvözet* vagy *ötvény* főneveket. Megemlíthetjük még ezzel kapcsolatban, hogy a magyarban már volt egyszer egy *ötvény* ~ *öttevény* főnév, amely egészen szabályos a fennebb említett ‚önt‘ jelentésű *öt* (*ötteni*) igéből, és ‚gát, töltés‘-en kívül (e jelentésen alapul a

Győr megyei *Ötterény* község neve) még öntött képet vagy szobrot is jelentett. De ez már rég elavult, tehát nem azonos a nyelvújítóktól származó mai *ötvény* szóval.

Öv. Régebben *ő* alakja volt (pl. párta-*ő*, párta-*őnek*, *őtől*, *őhöz*, stb.), de kötőhangzón kezdődő szuffixum előtt mindig megvolt benne a *v* (pl. *övet, övek, öve, öves, övezni*, stb.), vagyis ugyanolyan ragozású tő volt, mint amilyenek pl. *kő ~ követ, ló ~ lovat, fű ~ füvet*, stb. A korábbi *ő* helyébe lépett rövid *ö* és *v* hangú mai *öv* alak nem lehet egyéb, mint a szabályosan *v* hangú *övet, övek, öve*-féle alakokból való elvonás, amely idővel teljesen kiszorította az *ő* alanyesetet. Ugyanilyen eredetű különben a *szív* *v*-je is. E szónak is szabályosan *szű* (és *szűben, szűnek, szűtől*, stb.) ~ *szivet, szivek, szivem, szive*, stb. volt a ragozása s a mai *szív* alak szintén csak újabbkori elvonás a gyakran használt *v* hangú alakokból. Hogy e *szivet*, *szivem*-féle alakokból nem *sziv*, hanem hosszú *í*-vel *szív* vonódott el, annak a *víz ~ vizet, tűz ~ tüzet, úr ~ urat*-félék analógiája az oka.

Padmaly. Nem nagyon gyakori szó köznyelvünkben, azért a legtöbb ember nem is igen tudja, hogy mit jelent. A hasonló hangzású *padlás* szótól félrevezettetve sokan azt hiszik, hogy ‚plafond'-ot jelent. (Még íróknál, pl. *Jókai*-nál, *Herczeg*-nél is előfordul ilyen értelemben). De ez tévedés. A régi nyelvben és még ma is a nép nyelvben azt jelenti, hogy ‚víztől alámosott part' vagy ‚sírgödör oldalfülkéje', tehát semmi köze sincsen a *pad* vagy *padlás* szavakhoz. Nem is eredeti magyar szó, hanem csak jövevény, a szláv *podmol'* átvétele. (Hasonló jelentésváltozásokat l. *iromba* a.)

Pajtás. L. *bajtárs* a.

Pálya. Az olasz *palio* átvétele. Ez az olasz szó, amely nem egyéb, mint a latin *pallium*, általában köpenyeget jelentett, de a középkorban különösen azt a díszes köpenyeget jelentette, melyet lovagi tornák alkalmával a győztes versenyfutó kapott jutalmul. Az olasz *correre il palio* tehát szó szerint azt jelentette, hogy ‚a palliumot futni, a palliumért futni', de aztán általában azt is, hogy ‚versenyt futni'. Az olasz *palio*-ból lett magyar *pálya* eleinte, pl. Nagy Lajos korában, bizonyára szintén azt a bizonyos köpenyeget jelentette, vagy ehelyett valamilyen más győzelmi díjat, és *pályafutás* az érte való versenyfutást. Vö. pl. a XVI. sz.-i Kisviczai gyűjtötte szólásmódok között: »Nem az akaróé, sem pedig futóé *pályának* elnyerése« (t. i. nem egyedül tőle függ). Később azonban, a lovagi tornajátékok szokásának elmultával, már nem osztogattak a győzteseknek győzelmi díjakat, s akkor a *pálya* szónak ‚győzelmi köpenyeg' vagy általában ‚győzelmi díj' jelentése lassanként elfelejtődött. A magyar nyelvérzék aztán a *pályafutás, pályafutó* összetételek érthetetlenné vált előtagját úgy magyarázta, hogy magára a megfutott útra, a versenytérre értette. Igy kapta a *pálya* szó mai jelentését.

Paprika. Nem ősi fűszere a magyarságnak. Alig valamivel

több 200 esztendejénél, hogy a Balkán felől nálunk is terjedni kezdett. (Erdélyben és Felsőmagyarországon még ma sem népszerű). Termelése és felhasználása módját, s egyúttal a nevét is, a szerbektől tanulta el az alföldi magyarság. Megemlíthető különben még, hogy a szerb *paprika* szó a ‚bors' jelentésű latin *piper* kicsinyítője, s hogy ugyanebből a latin szóból való a német *Pfeffer* is. A magyar *paprika* tehát végeredményben ugyanaz a szó, mint a ném. *Pfeffer*. Hogy nemcsak a szerbek, hanem a magyarok is eleinte a bors valamely fajtájának tartották, mutatja az a körülmény, hogy régebben *török bors*-nak vagy *vërës bors*-nak is hitták.

Patika. Idegen szó ugyan, de hangalakja százszor kellemesebb, mint a nyelvújítás korában ennek megmagyarosítására alkotott, hangsorában azonban egyáltalán nem magyaros hangzású *gyógyszërtár* szóé. (Ezt *Bugát Pálnak,* a természettudományi műszavak hírhedt gyártójának köszönhetjük; 1828-ban csinálta. Kuriózumként megemlítjük itt azt a fennmaradt adatot, hogy egy Pregardt nevű pesti patikus volt az első, aki ezt az új magyar szót patikája cégtáblájára festette.) De ha idegen eredetű a *patika* szó, akkor honnan való? Első pillanatban talán a német *Apotheke*-re volnánk hajlandók gondolni, de ezt a származtatást el kellene vetnünk, nem is annyira a *patika* szóvégi *a*-ja miatt, ezt t. i. elég könnyen meg lehetne magyarázni, mint inkább amiatt, mert a *patika* szó már olyan régi korban is megvolt nyelvünkben, mikor a tudományos fogalmak körében még csak a latinnak volt nálunk nyelvi hatása, de a németnek még nem. (Hozzájárul ehhez még az a nehézség is, hogy *patika* nem választható el a régebben közkeletű *patikárius*, *patikárus* szótól, ez pedig semmiképpen sem lehet a német *Apotheker* átvétele). E művelődéstörténeti mozzanat miatt tehát elsősorban a latin *apotheca* és *apothecarius* szavakra kell gondolnunk. De ha *patika* (és *patikárius*) szavunk a latin *apotheca* (és *apothecarius*) átvétele, hová lett akkor a szókezdő *a?* — Elveszett. Még pedig nyilván olyan módon, hogy a magyar ember nyelvérzéke tévedésből névelőnek vette, s ezért elhagyta. Nem is csak ez az egyetlen ilyen eset a magyar szavak történetében. Ott van pl. mindjárt a *patiká*-val különben is kapcsolatos *lombik* szó, amely korábban *alombik*-nak hangzott. A csíkmegyei *Madéfalva* községnek a neve is *Amadéfalva* volt eredetileg. Az *Alëxandër* keresztnév mellett egykor *Lëxandër* is divatban volt nálunk. Hasonló eset az is, hogy a tót *zbojnyik*-ból a magyarban *bojnyik* lett; ez is csak úgy történhetett, hogy valaki *a zbojnyik*-ról beszélt, s ezt hallgatói tévesen *az bojnyik*-nak értették, és e szókezdő *z* nélküli *bojnyik* alak aztán elterjedt. (A nép nyelvében is gyakoriak: *acskó*, *ászló*, *ápfog*, *áporessző*, stb.)

Pazarol. Nem a *pazar* melléknév származéka, hanem ellenkezőleg, ez van elvonva a *pazarol* igéből. (Az ige t. i. már a XVI. sz. óta mutatható ki irodalmunkban, a melléknév ellenben csak a XIX. sz. elején tűnik fel). A *pazarol* ige pedig nem egyéb, mint a

német *prassen* nyelvjárási *prasn* alakjának átvétele. Szóvégi *l*-jét az magyarázza meg, hogy nyelvünk a német jövevény-igéket (hacsak nem végződött a tövük *r* vagy *l* hangon, mint pl. *blamíroz, egzercíroz, fikszíroz, flangéroz*, stb. és *bifláz*) mind *-l* képzővel toldotta meg. Vö. pl. *abriktol, ánzágol, dinsztël, drukkol, kóstol, lumpol, pumpol, stimmël, traccsol*, stb. Ilyen módon tehát a német nyelvjárási *prasn*-ból is szabályosan **paraszol* lett nyelvünkben, majd ebből *sz* > *z* változással **parazol* (mint pl. a szintén német eredetű *rajszol* > *rajzol* esetében is), s végül az *r* és *z* helycseréjével a mai *pazarol*.

Pecsovics. A mult század negyvenes éveiben heves harcok folytak Tolna megyében az aulikusok és a nemzeti ellenzék között. Az aulikus párt korteseit bőségesen etette, itatta gróf Festetics Rudolfnak egyik tiszttartója, akinek *Pecsovics* volt a családi neve, s ezeket a korteseket ezért *Pecsovics*-nak, *Pecsovicsok*-nak csúfolták. Később minden fekete-sárga érzelmű embernek *pecsovics* lett a neve. (Hasonló eseteket l. *aggastyán* a.)

Pej. Kevesen tudják ma már, hogy ez a szó eredetileg nem bizonyos szinű lónak, hanem színnek, még pedig a barnának volt a neve, tehát olyan melléknév, mint amilyenek pl. *kék* vagy *zöld*. Egykori pusztán csak szín-jelentését világosan mutatja a következő XVII. sz.-ból való idézet: »Négy lónál többet nem vehettem; ketteje *fekete*, ketteje *pej*«. Mai jelentését éppen úgy a *pejló* összetételben kapta jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.), mint ahogy pl. a *sárga, fakó, deres* szavaknak is fejlődött hasonló, lóra vonatkozó jelentésük.

Perc. Régebben *përcenés*-t vagy *përcentés*-t mondtak helyette, s a mai *përc* szó csak ebből való elvonás. (De valószínűleg népi eredetű elvonás, mert a nép nyelvében is régóta használatos). A *përcen, përcent* igék eredeti hangalakja *pëccen, pëccent* volt, s mai *r*-jük olyan későbbi fejlemény, mint amilyent pl. a *harcol, sarcol, fércël*, a *sipirc* vagy a népies *piarc, lérc* esetében is tapasztalunk. *Pëccen, pëccent* (> *përcen, përcent*) hangutánzó igék voltak, s jelentésük eredetileg nem az időre vonatkozott, hanem az órának azon keccenő, ketyegő hangjára, amely ingája legnagyobb kilengésének pillanatában hallható. Vö. pl. még *Faludi*-nál is: »A mult éjtszakán függő-órámnak minden *percenését* hallottam«. De mivel az órának e zörejszerű hangja mindig csak nagyon rövid ideig tart, azért a *percenés, percentés* szó csakhamar a ,nagyon rövid időtartam' jelentését vette fel. Pl. *Csúzi*nál, egy szintén XVIII. sz.-i írónál olvassuk: »Nála nélkül egy szem-pillantásig, egy *óra-percentésig* sem lehetünk.« A *percen, percent* igékből elvont *perc* főnevet később úgylátszik a tudósok vagy az órásmesterek önkényesen alkalmazták a ,Minute' fogalmának jelölésére, melyet addig a latin eredetű *minutum* szóval szoktak volt jelölni.

Pete. A természetrajzi műnyelvben azt jelenti, hogy ,ovulum'. (Vö. pl. *petefészëk, petevezeték*, stb.) Ide a szatmárvidéki népnyelv-

ből került, ahol *pete* a. m. ‚tojás‘. Ez a *pete* tájszó a *madár-pete* összetételből vált ki jelentéstapadás következtében, a végén levő *-e* tehát nem egyéb, mint a 3. szem. birt. személyrag. (Hasonló eseteket l. *epe* a.) A székely nyelvjárásokban még ragtalan *pet* vagy *pët* alakjában is használatos ez a szó, de csak hímnemű lényekkel kapcsolatban. (Kis fiú vagy kisebb állatok penise). Ugyancsak a Székelyföldön *pëtërke* azt jelenti, hogy ‚épületfa csapja (melyet egy másik épületfa bevésésébe beleillesztenek)‘, *pétërke* pedig azt, hogy ‚kukac‘. Vegyük most még hozzá, hogy Baján azt mondják: *Ëlmëgy a Pétërkéje* ‚elvetél a terhes nő, ha kivánságát nem teljesítik‘; Szolnokon: *Lëesne* a *Pétërkéje* [a terhes nőnek, ha nem ehetnék valamely ételből]; Vas megyében: *Jaj, mingyá leesik a Petikém* ‚elvetélek‘; Szegeden: *Adj neki egy falatot*, [abból, amit nagyon megkivánt], *mert mindjárt elveti a Petikéjét.* Mindezek után most már nem lesz nehéz e szavak értelmezése.

Keresztneveket nem egyszer alkalmaz nyelvünk közfogalmak kifejezésére is. Pl., hogy a fennebbiekhez különösen közel álló esetet említsünk, a *Gergëly* keresztnév becéző *Geci* alakjából lett a *geci* szó is. (Más ilyen eseteket l. még *aggastyán* a. is). Éppen így nevezték el őseink a *Pétër* keresztnévvel is nők méhmagzatát (madarak tojását) és hímnemű lények penisét. (A *pëtërke* ~ *pétërke* tájszónak ‚épületfa csapja‘ és ‚kukac‘ jelentései nem egyebek, mint a ‚penis‘ és ‚méhmagzat‘ jelentéseknek hasonlóságon alapuló átvitele). A *pétërke* melletti *pëtërke* alakváltozat onnan magyarázódik, hogy a *Pétër* keresztnév, mint a latin *Petrus*-ból való elvonás, eredetileg rövid *ë*-vel **Pëtr* > *Pëtër*-nek hangzott. Vö. ma is a *Pëtri* és *Pëtërd* helyneveket. Ezen *ë* hangú alakjának (melyből a köznyelvben *Pétër* lett) napjainkig megőrzött emléke a székely *pëtërke* (> *pétërke*), s ugyancsak e **Pëtër* keresztnévnek becéző rövidítése a *pët* > *pet* tájszó is, melyből a fennebb említett módon *pete* lett.

Pihen. Aligha sejti ma már valaki, hogy a *pihen* ige a nagyon kimerült ember lélegzésével kapcsolatos *pih!* indulatszóból származik. De rögtön érthetővé válik ez az állítás, mihelyt megtudjuk, hogy *pihen* a régi nyelvben ugyanazt jelentette, amit ma a *pihëg* igével szoktunk kifejezni. (Pl. *Baróti Szabó Dávid*nál: »Ő szedje már ajakimon lévő utolsó *pihenés*emet«. Vagy *Faludy*nál: »Torkig uszkált a gyönyörűségben és már csak aliglan *pihengetett* a földi boldogságnak terhe alatt.«) Ha ma erős munka közben azt mondom: »Hadd *szusszanjak* most egyet«, akkor ezt nemcsak a mély lélegzésre értem, hanem egyúttal a munkától való tartózkodásra, azaz a velejáró pihenésre is. Éppen így, ha régente azt mondták, hogy: »Hadd *pihenjünk* egy kissé«, ezt is egyaránt értették a ‚pihegés‘-re és a vele járó ‚pihenés‘-re. Mivel azonban az ‚erősen lélegzik‘ fogalmát nemcsak a mozzanatos *pih-en*, hanem a gyakorító *pih-ëg* képzéssel is ki lehetett fejezni, azért a *pihen* igének ezen első és eredeti jelentése idővel elavult s csak a másod-

lagos ,ausruhen, requiesco' jelentés maradt meg. De ennek következtében származásának tudata persze kiveszett nyelvérzékünkből.

Prímás. A *hercëgprímás*-beli és a *cigányprímás*-beli *prímás* nem ugyanegy szó. Az előbbi a latin *primas* átvétele, s ez olyan *-as* képzővel való latin nyelvi képzés, mint amilyenek pl. *noster*, *optimus*, *magnus* mellett *nostras*, *optimas*, *magnas*. (Ennek átvétele a magyar *mágnás*). Az utóbbi ellenben a mi nyelvünkben keletkezett a magyar *-s* képzővel a hegedűt jelentő olasz *prima* főnévből. Olyan képzés, mint az ugyancsak olasz eredetű *pikulá*-ból (<ol. *piccola*) *pikulás*, vagy *kontrás*, *szekundás*, *cimbalmos*, stb.

Puska. Ugyanaz a szó, mint a mai irodalmi német *Büchse*, de nem ezt vettük át, hanem ennek ófelnémet *buchsa* alakja bejutott a szlovén és horvát nyelvbe, ott *puška* alakot öltött, s csak innen jutott hozzánk. A ném. *Büchse*-nek tulajdonképpen ,szelence, tok' az igazi jelentése; de mivel a tüzelőfegyvernek legfontosabb része éppen az a tok volt, mely az elsütendő puskaport tartalmazta, ezért a ném. *Büchse* (és szl. *puška*) csakhamar az egész tüzelőfegyvernek vált a nevévé. A ném. *Büchse*-ről még megemlíthetjük, hogy a középlatin *buxis*-ból lett, ez pedig a görög *püxis*-ből, amely puszpángfából faragott szelencét jelentett. A magyar *puska* szó tehát végső fokon azonos a ,puszpáng' jelentésű görög *püxos*-szal!

A magyar *puska* szónak azonban a diáknyelvben még egy más jelentése is van, t. i. az, hogy ,a lefordítandó iskolai auctorok nyomtatott fordítása'. Honnan származhatik a *puska* szónak e sajátságos jelentése? — Ez elvonás a *puskáz* igének ezen (szintén diáknyelvi) jelentéséből: ,máséból kiolvassa vagy leírja a fordítást'. Ehhez a jelentéshez pedig a következő módon jutott a *puskáz* ige. A régi időben, mikor még nem puskával, hanem nyíllal lőttek, arról az emberről, aki idegen tollakkal ékeskedett, azt mondták, hogy *más tegzéből*, vagy röviden *máséból lövöldöz*. Később, a tüzelőfegyverek korában, a *lövöldöz* igét felcserélték az akkor már közhasználatú *puskáz* igével, s mivel a szólásnak tegezre és nyilakra vonatkozó eredeti jelentése közben már elhomályosult, a *máséból puskáz* szólásból jelentéstapadás következtében (l. erről *állat* a.) könnyen kiválhatott a *puskáz* ige mai jelentésével. Ahogyan tehát egykor arról, aki más tollával ékeskedett, azt mondták, hogy *máséból lövöldöz*, értve ezen eredetileg azt, hogy a más tegzéből elcsent nyilakkal lövöldöz, úgy mondhatták most már arról a diákról is, aki nem a maga fáradságával készítette el a leckéül felhagyott fordítást, hanem a dolognak könnyebb végét fogva, valamely nyomtatott vagy diáktársától készített fordítást írt le, hogy innen vagy onnan *puskázott*.

Rabol. Mai ,rauben' jelentése aránylag új. Mivel olyan *-l* képzős ige (a szláv eredetű *rab* főnévből), mint amilyenek pl. *pénzel* (vmiből), *szüretel*, *táncol*, azért eredetileg bizonyára azt jelentette, hogy ,rabot szerez, rabot ejt'. Talán még abban a korban keletkezett, mikor Levediában lakó őseink arab krónikások

feljegyzései szerint »uralmat gyakoroltak a velük szomszédos szlávok fölött és terményekben kemény adóra kötelezték őket«, s mikor szláv foglyaikat *Kark* Fekete tengeri kikötővárosban brokátért, szőnyegekért és egyéb cikkekért elcserélték a bizánci görögöknek. A rabok szerzése persze rendesen vagyonuk erőszakos elvételével vagy elpusztításával együtt járt De mikor kereszténységre való áttérésük után a foglyoknak rabszolgákként való eladása megszünt, ennek következtében a *rabol* ige már nem azt jelentette, hogy ,rabot szerez, rabot ejt', hanem csak azt, hogy ,pusztít, fosztogat'. Pl. a XVI. sz.-i *Heltai* Krónikájában olvassuk, hogy: »Bé ütének Magyarországba a kúnok és mind *elrablák* az egész Nyírséget«. Még később, mikor nagyobb területeknek ellenséges szándékból való elpusztítása is mind ritkábbá vált, a *rabol* ige és *rabló* főnév jelentése a mai ,rauben' és ,Räuber' fogalmára korlátozódott.

Rajzol. Régebben *rajszol* alakja volt, s ez elárulja, hogy a német *reissen* átvétele. (Az *-l* képzőről l. *pazarol* a.) A *rajz* főnév csak a nyelvújítók elvonása a már előbb meglevő *rajzol* igéből. — Megjegyezzük, hogy a ném. *reissen* ige ma csak azt jelenti ugyan, hogy ,szakít, tép', de régebben azt is jelentette, hogy ,rajzol'. (Vö. még ma is: *Reiss*-brett és *Umriss*). A *reissen* igének ez a jelentése a fa- és rézmetszők körében keletkezett, mert ők csakugyan beleszakították, metszették a kép vonalait a fa- vagy rézlapba. (Ezért magyarul is: fa-*metszet* és réz-*karc*). A magyarok olyan korban vették át a *rajszol* (> *rajzol*) igét, mikor a németek még nem a ma szokásos *zeichnen*, hanem még a *reissen* igével fejezték ki ezt a fogalmat

Rakoncátlan. Köznyelvi szó, mindenki tudja róla, hogy nem lehet más, mint egy *rakonca* főnévnek melléknévi származéka, de hogy mi ez a *rakonca*, azt a magyarság műveltebb rétegei, különösen a városiak, már nem tudják. — *Rakonca* ,az oldal nélküli szekér vagy szán négy végébe szúrt rúd, mely a felrakott fát mit összetartja s nem engedi lehullani'. A *rakoncátlan* szekérről vagy szánról tehát a rárakott teher nagyon könnyen lepotyog. E szemlélet alapján először arról az emberről mondták képletesen, hogy *rakoncátlan nyelvű*, *rakoncátlan a nyelve*, aki nem tudta féken tartani a nyelvét, hanem igen szabadszájú volt. Később aztán általában arról is mondták, hogy *rakoncátlan*, akinek magaviselete nem ismer korlátot, féket.

Rántotta. Ma rendesen így szoktuk ejteni, *n*-nel, de elég gyakran hallható *n* nélküli *rátotta* alakja is, sőt a nép szinte mindenütt csak *rátottá*-nak mondja. Mivel az *n* ilyen hangtani helyzetben nem szokott kiesni, bizonyára ez a szó eredetibb alakja. Régi nyelvünkben csakugyan volt ,pörköl, süt' jelentésű *rát* igénk (vö. pl. a XVI. sz.-i *Telegdi Miklós*nál: »Bőjt-e az, midőn csukát, potykát, tokot *rátva*, sütve torkig esznek?«), és *rátotta* (> *rántotta*) nyilván ennek a származéka. Régibb, teljesebb alakja *tojás-rátotta* volt, s ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy ,tojás pörköltje'. E régibb *tojás-rátottá*-ból jelentéstapadás útján vált ki mai jelen-

tésével a *rátotta*, (Hasonló eseteket l. *állat* a.) A *rát, rátás* (ez is korábbi *liszt-rátás*-ból vált ki jelentéstapadással), *rátotta* szavak hangalakjába az egészen más jelentésű, de hasonló alakú *ránt* ige hatása alatt jutott be utóbb az *n*. (Hasonló eseteket l. *önt* a.)

Ravasz és róka. A *ravasz* szót ma csak melléknévként használjuk, de eredetileg főnév volt, s ugyanazt jelentette, mint a *róka* szó. Vö. pl. XVI. sz.-i íróknál: »Nem néma ebek azok, hanem farkasok és falukerülő *ravaszok*;« és »Sok lika vagyon erdőn a *ravasz*nak: nincsen birodalma rajta agaraknak.« Nyelvünknek azonban egyik jellemző sajátsága, hogy a főneveket a mondatban jelzőként is szoktuk használni. Vö. pl. »Tán ez a *kutya* Ágrágyi van itt? Az a *szamár* János rontotta el. *Marha* munka az ilyen.» (Hasonló eseteket l. még *csekély*, *dús*, *fiatal*, *görbe*, *hasonló*, *jámbor*, *kaján*, *vad* a.) Igy mondhatták tehát a *ravasz* főnévnek melléknévi használatával pl. azt is, hogy *ravasz* ember, *ravasz* munka, *ravasz* gondolat, stb. A *ravasz* szó eszerint azt is jelenthette a régi magyar nyelvben, hogy ‚róka', és azt is, hogy ‚schlau, astutus, versutus'. De mivel a ‚Fuchs, vulpes' fogalmát nemcsak a *ravasz*, hanem a *róka* főnévvel is ki lehetett fejezni, azért a *ravasz*-nak főnévként való használata lassanként elavult, s csak melléknévi használata maradt szokásban. — A *ravasz* és *róka* szavak különben nemcsak azonos jelentésűek voltak eredetileg, hanem alakjuk tekintetében is összetartoznak, mert *róka* a *ravasz* szó származéka. A róka az ember szempontjából kártékony állat ugyan, de bámulatos ravaszsága miatt mégis mindenütt népszerű. Mint számos mesének és történetkének közkedvelt hősét nemcsak indifferens *ravasz* nevén nevezték őseink, hanem becézgették is. A becézgetésnek nyelvünknek egy régibb korszakában az volt az egyik módja, hogy az illető szót előbb megrövidítették első szótagjáig, s ehhez aztán egy kicsinyítő képzőt tettek hozzá. Vö. pl. még ma is *Ferenc* és *Fer-i*, *Borbála* és *Bor-csa*, *Katalin* és *Kat-ó*, *Lajos* és *Laj-kó*, *anya* és *any-us*, *Dorottya* és *Dor-ka*, stb. Igy lett volna *ravasz*-ból is *rav-ká*, csakhogy régibb nyelvünkben nem volt azonszótagú *av* kapcsolat, s ezért ezt a hozzá legközelebb álló *au* kettőshangzóval helyettesítették. A *ravasz* főnévnek tehát (amelynek *a*-ja és *v*-je azért maradtak meg, mert nem azonszótagúak), ily módon **rauka* alakú becéző származéka támadt, s mikor az Árpád-kor vége felé az *au* kettőshangzóból kivétel nélkül hosszú *ó* fejlődött, akkor e **rauka*-ból *róka* lett. A magyar nyelvtörténet utóbbi századai folyamán keletkezett nagy alaki és jelentésbeli eltérésük miatt ma már persze nem érezzük a *ravasz* és *róka* szavakat összetartozóknak.

Ravatal. A *ró* igéből való olyan képzés, mint amilyenek pl. *hoz* mellett *hozatal* vagy *hív* mellett *hivatal* (l. ezt itt külön is), s eszerint tulajdonképpen csak azt jelentené, hogy ‚rovás', vagyis deszkákból összerótt bármiféle alkotmány. A köznyelvben azonban a halottak fölravatalozásával kapcsolatban speciális ‚Katafalk' jelentése fejlődött s ezért elszigetelődött alapszavától, a *ró* igétől. Ez

az elszigetelődés az oka annak, hogy ma már nem érezzük a kettőt összetartozónak; de annak is, hogy *ravatal* mind máig megőrizhette első szótagjában az *a* hangot. A *ró* ige t. i. valamikor **rau*-nak hangzott, s ugyanakkor ragos alakjaiban és származékaiban is szabályosan *a* hang volt, tehát pl. *ravok*, *ravunk*, *ravó*, *ravás*, *ravatal*, stb. Az *au* kettőshangzóból azonban később hangtörvényszerűen hosszú *ó* fejlődött, s az így keletkezett *ró* alak *ó*-jának hatása alatt mindazon alakokban és származékokban, melyeknek a *ró*-hoz való tartozása élénken érezhető volt, lassanként *o* lépett a korábbi *a* helyébe; lett tehát: *rovok, rovunk, rovó, rovás*, stb. De a már korábban elszigetelődött *ravatal* elkerülte ezt az *a* > *o* változást.

Redő. L. *rét* a.

Rekedt. Ma emberről mondjuk, hogy *rekedt* (pl. *rekedt* vagyok, *berekedtem*, stb.), s ezért teljesen érthetetlen számunkra ez a szó. De rögtön érthetővé válik, ha megtudjuk, hogy eredetileg nem az emberről, hanem csak a hangjáról mondták, hogy *rekedt* vagy *berekedt* (t. i. az ember torkában, ahonnan nem tud szokott, teljes erejével kijönni. Vö., hogy azt is szoktuk mondani hirtelenül megíjedt vagy meglepődött emberről, hogy: »Torkán *rekedt* a szó«). Az embert, akinek bennrekedt a hangja a torkában, eredetileg *rekedt hangú*-nak mondták, s ebből a kapcsolatból vált ki a *rekedt* melléknév jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) a mai ‚heiser, raucus' jelentéssel.

Remek. A régi nyelvben nem azt jelentette, amit ma; főnév volt és egyszerűen csak azt jelentette, hogy ‚darab'. Pl. az Érdy-kódexben olvassuk az egyik szentről, hogy »Ágya csak azon asszú deszka és egy *remëk* fa a feje alatt.« Mai jelentését e szó a céhek körében kapta. Az volt ugyanis régen a törvény és szokás, hogy csak az a legény lehetett mesterré, aki szigorú ellenőrzés mellett sikeresen el tudott készíteni valamely mestersége körébe tartozó darabot. Ez a darab, vagyis *remëk*, persze nem lehetett akármilyen *remëk*, hanem a legénynek össze kellett szednie minden tehetségét és tudását, hogy az ő *remëke* minél szebb és jobb legyen, mert hiszen ez az ő *mestërremëke* (‚mesterdarabja'), amelynek sikerétől függött, hogy mesterré avatják-e vagy sem. Az iparosok körében tehát ily módon jelentéstapadás útján (l. erről *fokos* a.) ‚Meisterstück' jelentése is támadt a *remëk* szónak, s ez a jelentése a céhek körén kívül is elterjedvén, csakhamar közhasználatúvá vált. (Osztálynyelvből való származásnak hasonló eseteit l. *elkallódik* a.) Eleinte, ha pl. valamely költőnek vagy a költészetnek *remëkei*-ről beszéltek, ezt is csak úgy értették képletesen, hogy ‚Meisterstücke'. De mivel az ilyen *remëkëk, remëkművek* mind kiválóak voltak, azért a *remëk* szó csakhamar egyjelentésűvé vált azzal, hogy ‚kiváló, kitünő, pompás, nagyon szép vagy jó'; s ezzel melléknévvé válván, bármely kitünő dolog jelzőjeként volt használható. Pl. *remëk* idő, vidék, fogat, kölyök, stb. A *remëk* szónak

azonban ily módon két, sőt három jelentése támadt. S mivel eredeti ‚darab' jelentésének kifejezésére még a *darab* szó is rendelkezésre állott, amely idegen, szláv eredetű volt ugyan (szl. *drob*), de csak egy jelentésű, azért a ‚darab' fogalmának kifejezésére az ősi magyar *remëk* szó helyett mind gyakrabban a félreérthetetlen *darab* szót kezdték használni. Ennek pedig az volt a következménye, hogy a *remëk* eredeti jelentése lassanként teljesen elavult, s helyét az idegen eredetű *darab* foglalta el.

Rend. L. *rét* a.

Reszket. Némi csekély eszmélkedés után rögtön belátjuk, hogy *rëszket* nem lehet egyéb, mint a *rëzëg* ige tövéből való valamilyen származék. Hogy *z* helyett *sz* van benne, azt könnyű megértenünk, mert a magyar nyelvnek egy kivétel nélküli hangtörvényén alapul: a zöngétlen *k* előtt a *z* elveszti zöngéjét, tehát szintén *sz* lesz belőle. (Vö. pl. hogy *tűzkő*, *vízkórság, intézkëdik*, *ruházkodik*, stb. helyett is mindig azt mondjuk, hogy *tűszkő, víszkórság, intészkëdik*, *ruhászkodik*, stb. Hasonló eseteket l. még *átkoz* a.) De mi lehet a *-ket* szótag? *-kat*, *-ket* igeképző nem lehet, mert ilyen nincsen a magyarban. — A *csapkod, lépkëd*, *köpköd*-féle igék gyakorító képzője rejlik benne. Ennek van egy fokkal nyíltabb *-a-*, *-e-* magánhangzós alakja is, amely a *pirkad, viszket* és *reszket* igékben maradt fenn. *Rëszket* (s éppen így *viszket* is) t. i. eredetileg *rëszked*-nek hangzott, sőt Dunántúl s az Alföld egy részén még ma is így hangzik. A mai köznyelvi *rëszket* alak csak elvonás a mult idejű *rëszkedtem, rëszkedtél*, *rëszkedtünk*-féle alakokból, melyek a kiejtésben persze mindig *rëszkettem, rëszkettél* stb.-nek hangzottak. (L. még *retteg* a. is).

Rét, rend és **redő.** A ‚Wiese, pratum' jelentésű *rét* kétségtelenül jövevényszó, a mai irodalmi német *Ried*, nyelvjárási *Riet* alakjának átvétele. (Az *í*>*é* változásra vö. pl. ném. *Ziel*>*cél*, ném. *Barbier*>*borbély*, ném. *Kavalier*>*gavallér*, stb.) De van nyelvünknek még egy másik, ettől egészen független *rét* szava is, melynek jelentése ‚ránc' (pl. *százrétű* szoknya), vagy ‚réteg' (pl. »A papirost két *rétben* összehajtani« és *rétës tészta*, amelynek *rétës* jelzője jelentéstapadás útján önálló főnévként is kivált). Ennek a *rét*-nek a dunántúli nép nyelvében *rëd* alakváltozata is van (pl. a gatya *rëggye; rëdre* szedni vkit vagy vmit), s ez a *rét* ~ *rëd* közös eredetű a *rënd* szóval, sőt tulajdonképpen azonosak is, mert ugyanegy szláv szónak más-más korban történt kétszeri átvételei. (Hasonló eseteket l. *házsártos* a.) Szükség ugyan egyszeri átvételére sem lett volna, mert megvolt nyelvünknek e fogalomra a maga eredeti, ősi szava a *szër*, de átvették, még pedig nem is egyszer, hanem két ízben, s ennek következtében kiszorította jelentésköréknek jó részéből a régi magyar *szër-t*. A régibb átvétel a *rënd*. Ez, *n* hangjának tanusága szerint, mindjárt a honfoglalást követő első századokban honosodott meg nálunk, olyan korban, mikor az átadó nyelvnek, a horvát-szlovénnek mai *red* szavában még szintén orr-

hang hangzott a *d* előtt. Később, mikor a horvát-szlovénban már kiveszett volt az *n*, újra meghonosodott nálunk ez a szó. Ez a másodszori átvétel, eredetijének teljesen megfelelően, Dunántúl ma is a fennebb már említett *rëd* alakban van meg, de a többi nyelvjárásokban megváltozott az alakja *rét* lett belőle. S ebből a dunántúli *rëd* tájszóból származott a köznyelvi *rëdő* főnév is, de egy kissé különös módon. *Rëd*-ből t. i. a szokásos módon *rëdël* ige keletkezett, amely azt jelentette, hogy ‚ráncol, ráncba szed (pl. inget, gatyát, szoknyát)'. Ez, mint pl. *ének* mellett *énekël*, s éppen így *tüzel, szüretël, munkál, táncol*, stb., valaminek (t. i. a *rëd*-nek) létrehozását jelentette. De a dunántúli nyelvjárásokban azonszótagú *l* előtti *ë*-ből szabályosan *ö* lett, s ez az *ö* aztán meg is nyúlt. Ennek következtében tehát *rëdël*-ből is *rëdől* lett. Ezt aztán tévesen olyan igének érezték, amely a tárggyal való működést fejezi ki, mint pl. *hegedűl, dobol, trombitál, fűrészel, gereblyél*, stb., s ezért a *rëdől* igéből is elvontak egy *rëdő* alakú és ‚ránc' jelentésű új főnevet. Ez aztán a XVIII. sz. végén bejutott az irodalomba, és a múlt század folyamán közhasználatúvá vált.

Retteg. A *rëszket* igének (l. ezt még külön is) kétféle jelentése van: azt is jelentheti, hogy ‚zittern', de azt is, hogy ‚fél'. E második jelentésének keletkezése könnyen érthető. A félelem ugyanis rendesen együtt jár a test reszketésével; ezen szoros, szinte állandó kapcsolat miatt tehát e testi jelenségnek, a reszketésnek a neve nagyon alkalmas volt a vele kapcsolatos lelki jelenségnek, a félésnek is a jelölésére. (Hasonló eseteket l. *buta* a.) — Ugyanilyen módon keletkezett a *rettëg* ige mai jelentése is. Ennek is ‚rezeg, reszket', tehát testi jelenség, volt az eredeti jelentése. Érdekes pl. erre nézve, hogy a rezgő nyárfát régen *rettëgő fá*-nak is hívták, s hogy a nép nyelvében még ma is van *rettëgő* (azaz reszkető) fű. De mivel ez a testi jelenség kapcsolatos a nagy félelem lelki jelenségével is, azért a *rettëg* igének is kifejlődhetett az a jelentése, hogy ‚nagyon fél'. A *rëszket* és *rettëg* igék története között tehát csak az a különbség, hogy *rëszket*-nek még ma is megvan mindkét jelentése, míg ellenben a *rettëg* igének eredeti, testi értelemben vett ‚rezeg, reszket' jelentése az idők folyamán elavult, s csak lelki értelmű ‚nagyon fél' jelentése őrződött meg napjainkig.

Rím. E fogalom kifejezésére régebbi íróink a lat. *cadentia* szót használták, de ezt a nyelvújítás korában kissé hosszadalmasnak találták, s ezért alkalmasabb szót kerestek helyette. A német *Reim* szóra gondoltak, s ennek először *ríma* alakjában próbáltak latinos külsőt adni. Ezen új *ríma* szó ellen azonban felszólalt *Horvát István*. mert kellemetlenül emlékeztetett egy más ilyen alakú magyar szóra, s ezért inkább a *rím* alakot ajánlotta. (Hasonló esetet l. *jog* a.) Ez általános tetszésre talált és csakhamar elterjedt.

Róka. L. *ravasz* a.

Rokon. A *rokon* főnév eredetileg határozószó volt, s azt

jelentette, hogy ‚közel‘. Elsősorban természetesen konkrét, térbeli közelséget jelentett, de ezt csakhamar átvitték időbeli vagy állapotbeli közelség jelölésére is. Íme néhány erre vonatkozó példa egyes kódexeinkből: »Joachim kedég (= pedig) igen kazdag vala, és vala neki gyümölcskerte *rokon* ő házához« (Bécsi-kód.); »Legottan ereszti a sarlót, mert *rokon* az aratat (t. i. az aratás ideje); És *rokon* vala a zsidóknak husvétek (a. m. husvétjük)« (Müncheni-kód.); »Az bokor *rokon* vala az elszakadáshoz« (Kazinczy-kód.) Ha egy határozószót jelzőül akartak használni őseink, rendesen a *való* igenévvel fűzték a jelzendő szóhoz, de ez a *való* aztán később több esetben elmaradt, úgyhogy ennek következtében a határozószóból nem egyszer melléknév lett. (L. erről *őszinte* a.) Igy történt ez ebben az esetben is: a *rokon való* kapcsolatból jelentéstapadással *rokon* melléknév lett, amelynek tehát az volt a jelentése, hogy ‚közel levő, közeli‘. Pl. »Menjetek a *rokon* falukba és városokba« (Müncheni-kód.); »Vala kedég az asszonyállat *rokon* szomszédja az szentegyháznak« (Domonkos-kód.) Ilyen jelzői használatában aztán az annyira gyakori jelentéstapadással (l. erről *fokos* a.) egészen természetesen főnévi jelentése is fejlődött, még pedig ‚közeli híve valakinek‘, ‚barát‘, ‚felebarát‘ (pl. a Müncheni-kódexben: »Szeressed te *rokonodat*, és gyűlöljed te ellenségedet«; a latin eredetiben, amelynek ez fordítása: »Diliges *proximum* tuum«), s ebből fejlődött aztán a jelentéstartalomnak még további eltolódásával a ma is meglevő ‚der Verwandte‘ jelentés. Hogy a *rokon* szó előbbi jelentései mind elavultak, s csak ez a későbbi maradt meg, annak az az oka, hogy az előbbiek kifejezésére még más szavak is rendelkezésre állottak *(közel; közeli; barát, felebarát)*, de a ‚der Verwandte‘ fogalmának kifejezésére csakis ez az egy szavunk van.

Rom és roncs. Volt valamikor nyelvünkben egy *rom* alakú i g e, melynek ma már csak *-l* képzős *roml-ik* származéka él. Műveltető *-t* képzős *romt* származéka is volt régebben, ebből azonban idővel *ront* lett. (A *t* vagy *d* előtti *m* > *n* változás más esetekben is elég gyakori; vö. pl. *bomlik* ~ *bomt* > *bont, omlik* ~ *omt* > *ont, hámlik* ~ *hámt* > *hánt,* nyelvj. *számlik* ~ *számt* > *szánt, himlő* ~ *himt* > *hint,* lat. *cimiterium* > *cinterëm, Szëm-d* > *Szënd, Ádám-d* > *Ádánd,* stb.) E *ront* igének gyakorító *-sol, -sël, -söl* képzős származéka is keletkezett, melyet tehát tulajdonképpen *rontsol*-nak kellene írnunk. Hogy helyesírásunk szóelemző elveitől eltérően nem *ts*-sel írjuk (mint pl. *rontsam, bontsuk, hajtsátok, tartson,* stb.), hanem a *cs* hangnak rendes jelével, a *cs* betükapcsolattal, annak az az oka, hogy a *-sol, -sël, -söl* már nem élő képző (talán már csak az egy *kuksol* igén ismeri fel nyelvérzékünk; vö. *guggol*). Mikor tehát nyelvérzékünk előtt már nem volt világos, hogy a *roncsol*-nak ejtett ige nem egyéb, mint a *ront* igének *-sol, -sël, -söl* képzős származéka, akkor *roncsol* elszigetelődött a *ront* családjától, s ezért leírásában sem jelezzük többé ettől való származását. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.) — Az ily módon keletkezett *romlik* és *roncsol*

igékből a nyelvújítás korában elvonták a mai *rom* és *roncs* főneveket. Az előbbit *Vargyas István* használta először 1750-ben, de csak *Kazinczy* terjesztette el az irodalmi nyelvben; az utóbbi *Sándor István*tól származik (1808). A *rom*-ot ma inkább csak épületekre, a *roncs*-ot pedig hajókra vonatkoztatjuk.

Rögtön. *Röktön*-nek ejti ugyan mindenki, de mégis *g*-vel szoktuk írni, valószínűleg azért, mert a *rögvest* határozószó rokonának érezzük. De *röktön* helyett a nép néhol azt mondja, hogy *röptön*, s *Arany János* is azt irja Toldi Szerelmében: »Ülj fel, lovag, ülj fel, az okos jószágra, Röpülj haza *röptön* szép Magyarországra!« Ez azt mutatja, hogy *röptön* a *röpül*, *röpköd* igék tövéből való olyan határozószó, mint amilyen pl. *foly* mellett *folyton*. Az ilyenek rendesen mód vagy állapothatározók, de *röptön* időhatározó jelentést vett fel. Ezért, de meg azért is, mert az egykori **röp* ige elavult, elszigetelődött ennek *röpül* és *röpköd* származékaitól. Családtalanul egymagára állván, könnyen megváltozhatott az alakja is: *röptön*-ből akusztikai tévedésen alapuló hangcserével ép úgy lett *röktön*, mint pl. *prëcëptor, paplan, paropli, hopmestër, száldob-fa* > *száldopfá*-ból a nép nyelvében vagy régi nyelvünkben *prëcëktor, paklany, parokli, hokmestër, száldokfa* vagy forditva, *hëktiká*-ból és *lëktiká*-ból *hëptika, lëptika.* — Ahogyan a *folyton* határozónak párja a *folyvást*, úgy volt párja a *röptön*-nek is **röpvést*. Mivel e kettőnek összetartozása élénken érzett, ezért akkor, mikor *röptön*-ből *röktön* lett, egyúttal **röpvést*-ből is (melyben a zöngés *v* miatt *p* helyett *b*-t ejtettek) **rögvést* lett. Ennek aztán az *örömest*-félék hatása alatt utóbb megrövidült az *é*-je.

Rövid. Egységes, képzőtlen szónak érezzük, de az a körülmény, hogy középfoka a Székelyföldön *rövebb*-nek hangzik (pl. »Az egyik *rövebb*, mint a másik«), elárulja, hogy *rövid* már csak továbbképzése egy szintén ‚rövid' jelentésű **röv* alapszónak. Ebből éppen úgy lett előbb *-i* kicsinyítő képzővel **rövi*, majd ebből *-d*-vel való újabb kicsinyítéssel *rövid*, mint pl. az egykori **kics* (> *kis*)-ből *kicsi*, s ebből a Székelyföldön *kicsid*. (L. erről *kis* a.) Mind a **röv*, mind a **rövi* az idők folyamán elavultak, s ezért a *rövid* szóban ma már nem érezünk semmiféle képzőt.

Sarkantyú. Mivel a csizma sarkára szokták ráerősíteni, sokan talán hajlandók volnának a *sark* származékának tartani. Ha nem is éppen a XVII. sz.-i *Geleji Katona István* módjára magyarázzák, ki szerint »*Sarkantyú*, hogy már *sarkán* lévő *tyú* (!)«, de talán olyan eszköznévnek tartják, mint amilyenek pl. *pattant* vagy *billent* mellett *pattantyú*, *billentyű*. Csakhogy *sarkant* ige sohasem volt nyelvünkben, s nem is lehetett, mert nincsen nyelvünkben főnévhez járuló *-ant, -ent* képző. (Vö. hogy *pattant*, *billent*, stb. is *pattan*, *billen*-ből származtak a műveltető *-t* képzővel). *Sarkantyú* tehát eredetileg nyilván *serkentő* ~ *serkentyű* volt, (a *serkent* melléknévi igeneve), vagyis olyan eszköz, amellyel a lovat szaporább járásra *serkent-ik*, s ez a magashangú szó csak a (*sark* főnévből képezett)

sarkal ige hatása alatt vált mélyhangúvá. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Sármány. E madárnak a neve egy összetétel elhomályosodásából keletkezett. Előtagja nem a mai *sár* főnév, hanem a *sárga* melléknévnek régi *sár* mellékalakja van benne megőrizve. (Vö. pl. egy XVI. sz.-i költeményben: »Csuda fejér-piros orcája vala, szép *sár* haját megeresztötte vala«, vagy egyik kódexünkben: »Megtöltöm drága kövekkel, nemes gyönggyel, *sár* arannyal«). Utótagja, a *mány*, régibb *mál*-ból lett, ez pedig a *mell* főnévnek mélyhangú alakváltozata, amely a *rókamál* összetételben is megmaradt, s egyes hegynevekben is, pl. *Rózsamál*. A mai *sármány* tehát régebben *sármál* volt, s ez e sárga mellű madárnak ugyanolyan régies szerkezetű jelzője, mint amilyenek pl. *vörösbëgy* (madár), vagy *félkéz* (-kalapács), *kétkéz* (-háló), *violaszín* (pecsét), *harmadfű* (csikó), stb.

Sejt és selejtes. A *sejt* főnév ma azt jelenti, hogy ,Zelle, cellula', s ezért nem is sejtjük, hogy valami köze lehetne a *selejtës* melléknévhez. Pedig nemcsak ennek a kettőnek van köze egymáshoz, hanem mindkettőnek a német *schlecht*-hez is van. Ennek pedig ez a magyarázata: A mai német *schlecht* megelőzője, a középfelnémet *sleht*, meghonosodott a régi magyar nyelvben, s itt megtartotta eredeti jelentését, de alakja *slejt*-re változott. Ime néhány régi példa: »Köz kenyérrel élnek vala és *slejt* étkekkel«. »*Slejt* és hitván házban laknak vala«. »*Slejt* és alá való ruhában öltözél«. Ebből a *slejt*-ből utóbb *selejt* lett, s ebből származik a mai *selejtës* melléknév. Azonban a *slejt*-nek még egy másik jelentése is fejlődött a régi magyar nyelvben. Mivel ugyanis a *szín* mézzel szemben álló *slejt* mézet más néven úgy is hítták, hogy *lépes* méz, azért a *slejt* szó idővel felvette a ,viaszlép, sonkoly' jelentést. Vö. pl. »A méhek a mézet a *slejt* hátrulsó felének felső részében rakják le«. Ebből már könnyen érthető, hogy a *slejt*, később > *sejt* szó a méhészek nyelvében csakhamar a ,Zelle, cellula' jelentést vette föl. *Bugát Pál* aztán 1828-ban bevitte e szót az orvostudományba és ott a mai speciális szövettani jelentést ruházta rá. — A *sejt* és *selejtës* eltérő alakjára nézve még megjegyezhetjük, hogy mindkét változás, amely rajtuk észlelhető, arra vezethető vissza, hogy a magyar nyelv nem kedveli a két mássalhangzón való szókezdetet. A *sejt* esetében a nyelv ezt úgy kerülte el, hogy elejtette a *slejt*-beli második mássalhangzót, az *l*-et (hasonló esetek pl. szl. *Stanislav*, *stobor* > magy. *Szaniszló*, *szobor*, szl. *hvala* > magy. *hála*, német nyelvj. *schwâger* > magy. *sógor*, stb.), a *selejt* (> *selejtës*) esetében pedig azon a szokottabb módon, hogy a két kezdő mássalhangzó között egy magánhangzót fejlesztett. (Hasonló esetek pl. ném. *Schlacke* > magy. *salak*, ném. *Schnur* > *sinór* > *zsinor*, középfelnémet *smac* > *szamak* > *zamat*, stb.

Sekély. L. *csekély* a.

Selejtes. L. *sejt* a.

Sellő. Újabb irodalmunkban nimfa-féle vizitündér értelmében

is használják, de ezt a jelentést csak valamelyik költőnk ruházhatta reá, mert a nép nyelvében csak azt jelenti, hogy ‚sebes folyású szakasza, zúgója a víznek'. Alig lehet egyéb, mint egy ‚forog' jelentésű **sërël* ige **sërlő* igenevének az elváltozása, s így eredetileg valószínűleg ‚örvény' volt a jelentése. E **sërlő* egykori meglétét és ilyen jelentését az olyan, különösen a Székelyföldön használt tájszavak teszik valószinűvé, amilyenek pl. *sërül* ~ *sirül* ‚fordul', *sirüllő* ~ *sürüllő* ‚szerpentin-út', *sërdül* ‚pördül, fordul', *sërget* ‚pörget, forgat', *sërgő* ‚ördögmalom (Ringelspiel)', *sëringő* ~ *siringő* ‚örvény, vízforgó', *sërít* ~ *sirít* ‚sodor, pödör', stb. Ehhez a szócsaládhoz tartozik különben még a köznyelvi *sürgölődik*, *sürög(-forog)* és *sürgős* is.

Senki. Ma már aligha gondol rá valaki, hogy ez tulajdonképpen nem más, mint a *sëm* és a (‚valaki' jelentésű) *ki* összetétele. De elég a *sënki* névmás mellé odaállítani párját, a *sëmmi*-t, hogy ez a származása rögtön kétségtelenné váljék. A régi **sëmki*-beli *m* csak azért változott *n*-né, mert *k* előtt állott. Ilyen hasonulás több más esetben is tapasztalható. Pl. a többes 1. szem. -*nk* ragja is -*mk* volt valamikor; vö., hogy a mai *urunk* alak a Halotti Beszédben még *uromc*-nak van írva. (Olv. *uromk*). A *Donkó* (~ *Dankó*), *Tankó, Sinkó* (vagy *Sinka, Zsinka*) családnevek is a *Domokos*, *Tamás* és *Simon* keresztnevek becéző alakjaiból származnak, és *számkivet* vagy *nëm këll* helyett is többször fordul elő régi nyelvünkben *szánkivet, ninkell* (L. még *ing* a. is.)

Seprő. A ‚Hefe, Bodensatz' jelentésű *sëprő* főnév nem a *sëpër* ige származéka, hanem honfoglalás előtti török jövevényszó, a bolgár-török *čöpräγ* átvétele.

Siker. Régi nyelvünkben *sikeres* azt jelentette, hogy ‚ragadós, szívós', és *sikeretlen* azt, hogy ‚nem ragadó'. Pl. régibb íróknál olvassuk: »A fazekas *sikeres*, gyúrott sárból fazekakat formál', és »A por egymáshoz *sikeretlen*, ide s tova elhányandó tsak [bár-]mi kicsiny széltől is«. Alapszavuknak, a *sikér* főnévnek is ‚ragadós nedvesség, enyvesség' volt az eredeti jelentése. Ma azonban a búzának legbecsesebb alkatrészét jelenti a *sikér*, s ezt éppen ragadós, tapadós tulajdonsága miatt jelölhették az ‚enyvesség' jelentésű *sikér* szóval. (Vö., hogy a *sikér* német megfelelője, a *Kleber*, szintén a ‚ragadni' vagy ‚ragasztani' jelentésű *kleben* igétől származik). Mentől *sikeres*-ebb a búza, annál jobb, mentől *sikeretlen*-ebb, annál rosszabb. Nem csoda tehát, hogy a nyelvszokás ezt a két kifejezést lassanként átvitte a többi termésre és egyebekre is, úgyhogy a *sikeres* szó az ‚eredményes' jelentést vette fel, *sikeretlen* pedig annyi lett, mint ‚eredménytelen'. E jelentésük alapján aztán utóbb elvonódott belőlük a ‚kedvező eredmény' jelentésű *siker* főnév. Ily módon történt, hogy e szónak ‚ragadós nedvesség, enyvesség' jelentése idővel ‚kedvező eredmény' jelentéssé változott át.

Sirám. Ugyanazt jelenti, mint a köznyelvi *siralom*, de mert csak a költők használják, azért valami nemesebb, emelkedettebb

érzethangulat fűződik hozzá. Történetét kutatva kiderült, hogy csak 1831-ben fordul elő először *Horvát Endr*ének Árpádról szóló hőskölteményében, s hogy csak az ő példájára kezdték aztán más költők is használni. Pedig ez a szó csak tévedésnek, sőt kettős tévedésnek köszöni létét. Az első az volt, hogy *Ráskai* Lea, a XVI. sz. elején élt apáca, a Margit-legenda szövegének leírása közben egy helyen azt akarván leírni, hogy »gyakorolván siralmaknak bőséges *siralm*it«, véletlen tollhibából kifelejtette az *l* betüt s csak ezt írta: »*syram*it«. A második tévedés pedig az volt, hogy *Horvát Endre,* 300 évvel később olvasva ezt a legendát, nem ismerte fel ezt az íráshibát, sőt nem is *siram*-nak, hanem (tudván azt, hogy a latin *a* betüvel régente egyaránt jelölték az *a* és az *á* hangot) tévesen *sirám*-nak olvasta a szót. S mivel Kazinczyék korában az irodalmi nyelvet olyan módon is igyekeztek gazdagítani, hogy újra kezdtek használni egyes már elavult szavakat, melyeket kódexekben vagy régibb írók nyomtatott könyveiben fedeztek fel, ő is bizonyára azt hitte, hogy ilyen elfeledett gyöngyszemre talált, s ezért »újra« bevitte az irodalmi nyelvbe ezt a tévesen *syram*-nak írt és tévesen *sirám*-nak olvasott *siralom* szót. (Hasonló esetet l. *vezekel* a.)

Soha. Ez a határozószó a *sëm* és *ha* összetételéből származik és ezen összetétel elhomályosodása következtében kapta mai alakját. Ez az állítás első pillanatra talán hihetetlennek is tetszik, de ismerve a *sohá*-ra vonatkozó nyelvtörténeti adatokat, nem lehet benne többé kételkednünk. A XVI. sz.-ban ugyanis még *somha* alakban írták, s az ebben tapasztalható *ë*>*o* változás csak a magyar magánhangzó-illeszkedésnek lehet a következménye. Később *sonha* volt az alakja, s ebből lett végül a mai *soha.* A *h* előtti *n* kiesésére vö. a köznyelvben *mënhet*>*mëhet,* és egyes dunántúli nyelvjárásokban *mindëhol, nëgyvehat, nëgyvehét, ötvehat,* stb. — Megjegyzendő azonban még ehhez, hogy a *soha* (<*sëm-ha)* összetétel utótagja nem azonos a mai föltételes (ném. ‚wenn‘ jelentésű) *ha* kötőszóval, hanem a *ha*-nak régibb ‚mikor‘ jelentése van benne megőrizve. Vö. erre nézve pl. a Margit-legendában: »*Ha* vagyon hideglelő napod? Felele az fráter: Ma vagyon hideglelő napom«. Vagy a Winkler-kódexben: »Ötöd epeségöt tehát (= akkor) vallál szíz Mária, *ha* édös fiadat keresztfán figgvén látád«. *Soha* (<*sëm-ha)* tehát tulajdonképpen azt jelenti, vagy jelentette eredetileg, hogy ‚semmikor‘.

Sörét. Eredetibb, a nép nyelvében még ma is használatos alakja *srét,* s ez az irodalmi német *Schrot* szó bajor-osztrák nyelvjárási *Schret* alakjának átvétele. A ném. *Schrot* (~ *Schret)* eredetileg vágást jelent, mert a sörét azelőtt apróra vagdalt ólomdarabkákból állott. (Vö. Fleisch *ausschroten:* húst vágni, kimérni).

Sövény. Régi nyelvünkben *szövény* alakja is volt, s ezért aligha lehet egyéb, mint a *sző* igének *-vány, -vény* képzős származéka. A jelentése megengedné ezt a származtatást, és a szókezdő

sz>*s* hangváltozás feltevése sem akadálya ennek, mert ez néhány más esetben is észlelhető, csak rövid *ö* hangja szorul különösebb magyarázatra, mert a *sző* igéből szabályszerűen hosszú *ő*-vel való *sőővény* alakot várnánk, ilyennek pedig sehol semmi nyoma. Hogy a hosszú *ő* az első szótagban, hangsúlyos helyzetben megrövidült volna, azt nem lehet feltenni; tehát vagy azt kell feltennünk, hogy *szövény* (>*sövény*) egyszerejtés következtében való megrövidülése a *szövevény* szónak, mint ahogy *növevény*-t is *növény*-nyé rövidítették (hasonló eseteket l. még *ëlëgendő* a.), vagy pedig azt, hogy olyan régi időben keletkezett, mikor a *sző* ige még nem volt -*v* tövű, hogy tehát nem a *szöv-ő*, *szöv-és*, *sző-ni*, hanem az *ë-het*, *i-tal*, *ri-ad*, *lë-endő*, *të-endő*, *hi-tel*, *vi-tel*-félékkel egykorú. (L. még *hű* és *kesztyü* a.) Ebben az esetben a *szövëvény* főnév csak aránylag későbbi korban történt újraképzés volna. — Megjegyezzük itt, hogy a *szőnyeg* főnév is a *sző* ige származéka, de a végén levő -*nyeg* képző páratlan a maga nemében, s ezért egyelőre teljesen érthetetlen a nyelvészek előtt.

Suhanc. Ebben az alakjában csak a XVIII. sz. vége óta járatos az irodalomban; azelőtt *suhancár*-t mondtak helyette, s ennek még régibb alakjai: *suvancár*, *svancár*, *svajncár*. A mai népnyelvben is megvan ez a *suhancár*, ugyanazzal a jelentéssel, mint a *suhanc*, vagyis nagyocska (kb. 14—18 éves) parasztfiút jelent. Régen azonban azt is jelentette a *suhancár* szó, hogy ‚testőr‘, sőt egyes régi adatok szerint bizonyos fajta kardot és dobot is jeleztek vele. A nyelvtörténeti kutatás azt deritette ki róla, hogy nem egyéb, mint a német — *Schweizer* szó, tehát eredetileg azt jelentette, hogy ‚svajci‘ (pl ember, kard, dob, stb.) Alakilag teljesen érthető a magyar *suhancár*-nak innen való származása. A mai ném. *Schweizer* szónak régebbi *Schweizêr* alakjából ugyanis a magyarban először hangzóilleszkedéssel **svajcár* lett, aztán a *c* előtt inetimologikus *n* fejlődött (hasonló eseteket l. *baka* a.), de a *jnc* mássalhangzók torlódása miatt viszont kiesett belőle a *j*. Az így keletkezett *svancár* alaknak szókezdő két mássalhangzója között a magyar nyelv rendes szokása szerint ejtéskönnyitő magánhangzó fejlődött, és a *suvancár* alaknak magánhangzóközti helyzetben levő *v*-je helyébe végül *h* lépett. (Ez az utóbbi hangváltozás a nép nyelvében nem ritka. Pl. *bivaly* helyett Dunántúl délnyugati vidékein és egész Erdélyben mindenütt azt mondják, hogy *bihal* vagy *bihaj*. Egyes más vidékeken pl. *lovak*, *lovaink*, *kovács*, *sovány*, *szivárog* helyett is azt mondják, hogy *lohak*, *lohaink*, *kohács*, *suhány*, *szuhárog*). És nem nehéz megérteni a szónak jelentése változását sem. Tudvalévő ugyanis, hogy a svajciakat, mint derék, megbízható embereket, régente igen szívesen alkalmazták testőrökként. (A pápának még ma is van svajci gárdája). Könnyen érthető tehát, hogy a *Schweizer*-ből lett magyar *suhancár* (éppen úgy mint a német *Schweizer* szó is) eredeti ‚svajci‘ jelentése mellé felvette a ‚testőr‘ jelentést is. S mivel a díszül is szolgáló testőrségbe ter-

mészetesen szép karcsú, szálas legényeket válogattak össze, érthető az is, hogy *suhancár* ma Udvarhelyszéken azt jelenti, hogy ,karcsú, magas termetű ifjú'.

A magyar *suhancár* szónak a német *Schweizer* szóból való származása eszerint mind az alak, mind a jelentés tekintetében könnyen érthető. De azért egy kis nehézség mégis van; t. i. az, hogy hogyan rövidült a régi *suhancár* a mai *suhanc*-cá? Ha fel lehetne tenni, hogy a *suhanc* alak az irodalmi nyelvből jutott be a népnyelvbe, akkor ez egyszerűen a nyelvújítók önkényes kurtítása lehetne. (Még ennél sokkal radikálisabban is megkurtították ők egyes szavakat). Csakhogy ez nem valószínű, mert a nép nem csak itt-ott, hanem országszerte használja, s ezért sokkal valószínűbb, hogy éppen ellenkezőleg, a nép nyelvéből jutott be ez a szó az irodalmi nyelvbe. Nem volna ugyan éppen lehetetlen az sem, hogy talán a nép nyelvében rövidült meg, mert elvétve, nagy ritkán e körben is tapasztalható ilyen jelenség, de ha csakugyan népies eredetű a *suhanc* alak, akkor másrészt az sem lehetetlen, hogy egyező jelentésük dacára talán nincs is semmi köze a német *Schweizer*-ból származott *suhancár* szóhoz, hanem ettől egészen független, más eredetű szó. Akadt is olyan magyar nyelvész (*Mészöly Gedeon*), aki ezen a véleményen van, s arra gondolt, hogy a *suhanc* főnév talán a *suhog* igének hangutánzó természetű *suh*-tövéből való képzés. Feltünő ugyanis, hogy a ,parasztlegény' (s ebből később törvénytelen gyermek') jelentésű *fattyú* is a hangutánzó *futtyogat* igével van kapcsolatban. Továbbá a *suttog* igéből, mely a nép nyelvében ,suhog' jelentésű, szintén lett több felé ,suhanc, siheder, felcseperedő legényke' jelentésű *suttyó* és *suttogó* főnév. Sőt éppen a *suhog* igéből is lett Arad és Bihar megyékben ,suhanc' jelentésű *suhé*. Ugyanilyen népies (talán tréfás eredetű) képzés lehetne tehát esetleg a *suhanc* főnév is. (Mindezen esetekben a főnév eredeti jelentése ,suhogó vessző', aztán ,fának fiatal hajtása', s ezt emberre átvive: ,siheder, gyerkőc, legényke'). A *suhanc* szónak e származtatása nem mondható ugyan még föltétlenül helyesnek, de nem lehetetlen, hogy végül is helyesnek fog bizonyulni.

Szabadkozik. Úgy érezzük, hogy a *szabad* melléknév származéka, mintha szabadulni akarnánk valamitől, mikor szabadkozunk, s ezért — a kiejtés ellenére! — *d*-vel írjuk. De ez a származtatás téves, mert nem a *szabad* melléknévnek, hanem a *szab* (mindenféle feltételeket *szab*) igének a származéka. Olyan képzés, mint amilyenek pl. *csal* mellett *csalatkozik,* vagy *ún: unatkozik, von: vonatkozik, kel*: *keletkezik*. Igazság szerint tehát (ha származása felől nem volnánk tévedésben) tulajdonképpen *t*-vel kellene írnunk, s nem *d*-vel.

Száj. Feltünő lehet, hogy e főnevünknek 1. és 2. személyü birt. személyragos alakjai kétféleképpen szokásosak: az egyesszámban *szám, szád* vagy *szám, szájad*, a többesszámban *szánk, szátok* vagy *szájunk, szájatok.* (Már a 3. személy csak egyféle

alakú: *szája* és *szájuk*). Könnyen azt kérdezhetné valaki ennek kapcsán, hogy tulajdonképpen, melyek a helyes alakok, a rövidebb *szám*-félék-e, vagy a hosszabb *szájam*-félék? Erre azt kellene felelnünk. hogy egyformán helyesek, mert ezek is, azok is, a nyelvfejlődés természetes útján keletkeztek és közhasználatúak. Legfeljebb azt lehetne még hozzátenni, hogy a rövidebb *szám*-félék régibb, a hosszabb *szájam*-félék ellenben újabb korban keletkeztek. A magyar nyelvtörténeti kutatás ugyanis kiderítette, hogy a *száj* főnév valamikor úgy hangzott, hogy **szá* (vö. finn *suu*, olv. *szú*, votják *su*, olv. *szju*); s ennek az egykori **szá* alaknak természetesen éppen olyan szabályos ragos alakjai a rövidebb *szám, szád, szánk, szátok* alakok, mint a mai *száj* alaknak a hosszabb *szájam, szájad, szájunk, szájatok* alakok. De a magyar nyelvtudomány azt is meg tudja már magyarázni, hogy hogyan lépett az egykori **szá* helyébe a ma szokásos *száj* alak. — A főnevek valamennyi alakjai közül leggyakrabban a 3. személyűeket használjuk. A gyakran használt *szája* alak ennélfogva erős emlékképet hagyott hátra a beszélők lelkében, ennek következtében pedig (a *lába*: *láb*, *haja*: *haj*, *szëme*: *szëm*-féle irányító sorok analógiájára) ragtalan alanyesetül egy új *száj* alak vonódott el belőle, amelynek *j*-je eszerint nem egyéb, mint a *-ja, -je* személyrag kezdő *j*-je. (Ugyanilyen eredetű a *j* a *fej, háj* és *máj* szavak végén is). Ez az új *száj* alak olyan gyorsan terjedt, hogy a régebbi **szá* ma már teljesen elavult. (De *-d* kicsinyítő képzővel ellátott *szád* származéka még ma is él; a hordó *szád-a* tehát tulajdonképpen a. m. ‚szájacskája'). Személyragos *szám, szád* és *szánk, szátok* alakjai még ma is szokásosak ugyan, de már néhány évtized óta észrevehetően ritkulnak; előrelátható, hogy ma-holnap egészen ki fognak menni a divatból, és akkor már csakis *szájam, szájad* lesznek a *száj* személyragos alakjai. — Megjegyezhetjük végül, hogy ha az egykori **szá* alak életben maradt volna, akkor szóvégi *á*-ja bizonyára megrövidült volna, s ma **sza* alakja volna e szónak. (Éppen úgy **há*, **má* is **ha*, **ma* volna a valósággal meglevő *háj, máj* alakok helyett). Vö. pl., hogy *fá-m, fá-d, fá-ja* mellett is már csak *fa* a ragtalan alanyeset, nem pedig **fá*, mint egykor régen. *Orcá-m, orcá-d, orcá-ja, orcá-tlan* mellett csakugyan *orca* a ragtalan alanyeset, pedig ennek utótagjában szintén a *száj* főnév rejlik. (L. erről *arc* alatt).

Számkivet. Az nyilvánvaló, hogy e szokatlan alkatú igében három szó szerepel: *szám*, *ki* és *vet*. De először is nem vagyunk vele tisztában, hogy mi ez összetett igének az előtagja, és mi az utótagja; *szám* és *kivet* tagokból alakult-e, vagy *számki* és *vet* tagokból? Másodszor pedig, ha talán a *szám* is *kivet* tagokból lett, mit keres a *kivet* ige előtt a *szám* főnév? ha ellenben talán a *számki* és *vet* tagokból lett, mi az az egyébként merőben ismeretlen *számki?* Mind e kérdésekre a következőkben adhatjuk meg a feleletet.

Valamiként a hol? kérdésre felelő *alul*, *fölül*, *elül* névutók

mellett vannak hova? kérdésre felelő *alá, fölé, elé* névutók is, éppen úgy volt valamikor a hol? kérdésre felelő *kivül* (>*kívül*) névutó mellett is hová? kérdésre felelő *kivé* névutó. Egykor tehát nemcsak azt mondhatták, hogy pl. *föld alá, föld fölé, föld elé*, hanem azt is, hogy *föld kivé*, s éppen így *ország kivé*, *ház kivé, szám kivé*, stb. A *kivé* névutó használata azonban már nagyon régen elavult, s más mondattani szerkezet terjedt el helyette. *Föld kivé* helyett már legrégibb nyelvemlékeink korában is csak azt mondták, hogy *földből ki* vagy *ki a föld*-ből, s éppen így *ki az országból*, *a házból*, *a számból*, stb. Csak éppen az egy *szám* főnévhez járult hozzá még legrégibb nyelvemlékeink korában is a *kivé* névutó, de már ehhez is csak ebben az egyetlen, régibb időből hagyományossá vált szólásban: *szám kivé vetni valakit.* (Mai nyelven: *a számból*, t. i. a lakók, a polgárok számából, *kivetni).* S mivel ez a névutós szerkezet egyetlen volt a maga nemében, már nem értették szerkesztése módját, s ezért egységes határozószó lett belőle: *számkivé.* Pl. a Debreceni-kódexben olvassuk: »Palmaria nevű szigetben viteté, hová sok keresztyénök vettettenek vala *számkivé*«. Szóvégi *-é* sok más esetben is *-e*-vé rövidült (l. pl. *tëgnap* a.), s így *számkivé*-ből is *számkive* lett. Azonban ebben az állandó szólásban: *számkivevetni vkit* a *ve* szótag kétszer fordult elő egymásután, s ezért úgynevezett egyszerejtéssel (l. erről *ëlëgendő* a.) *számkivetni* lett belőle. Mind e változások következtében a *számkivet* ige *szám, ki* és *vet* alkotó elemeinek egymáshoz való viszonya persze teljesen elhomályosodott a mi nyelvérzékünk számára, úgyhogy csak a nyelvtudományi kutatás volt képes ezt a homályos viszonyt megvilágítani.

Számkivet helyett azonban azt is mondjuk, hogy *számüz*, s ebben jelentésén kívül még az a feltünő, hogy a *szám* főnév igekötőként van használva, mint pl. a *ki-űz, be-űz*, *el-űz* összetételekben, holott főnévnek egyébként nem szokott ilyen szerepe lenni. (A *számfejt* igét csak a nyelvújítás korában vonták el az összetett *számfejtő*, *számfejtés* főnevekből. Ez olyan téves elvonás, mint pl. *képviselő*-ből *képvisel*). — Régebben *számüz* helyett csak azt mondták, hogy *számkiüz* (vö. pl. *Vörösmarty*nál: »Jár *számkiüzötten* az árva fiú«), de ez se nagyon régi, csak a nyelvújítás korában támadt a régi *számkivet* mintájára; talán éppen *Vörösmarty* volt az, aki a benne szereplő *vet* igét a kifejezőbb *űz* igével helyettesítette. Ezt az új *számkiüz* igét, mivel a *számki* egységes igekötő volta már rég nem volt tudatos, egyesek tévesen úgy kezdték értelmezni, hogy *szám-kiüz*, s aztán valaki a *kiüz* igét az igekötő nélküli egyszerű *űz* igével helyettesítette. Ez a valaki alighanem *Bajza* volt, mert őnála fordul elő először, 1826-ban írott *A számüzött* c. költeményében. *Valakit számüzni* (és *számüzés*, *számüzött*) ezek szerint tulajdonképpen éppen olyan furcsa, mintha *valakit számkivetni* (és *számkivetés*, *számkivetett*) helyett azt mondanók: *vkit számvetni* (és *számvetés*, *számvetett*)! Ettől valószinűleg csak az tartotta vissza a

nyelvújítókat, hogy *számvetés* már régebbről egészen más értelem számára volt lefoglalva.

Számszeríj. Kövek hajtására szolgáló nagyobbfajta íjforma lövőeszköz volt, melynek íjját nem kézzel, hanem csigával feszítették. Azt lehetne tehát gondolni, hogy a *kézíj*-jal szemben azért nevezték el *számszëríj*-nak, mert nem kézzel, hanem *szërszám*-mal feszítették. Csakhogy nem *szërszám*, hanem az egyébként egészen szokatlan »*számszër*« szerepel benne jelzőként! Még feltünőbb, hogy egy XV. sz.-i szójegyzékben *szamoszërigy* a neve, egy XVI. sz.-i írónál pedig *számszoríj*, ami már nagyon közel áll szláv *samostrel* nevéhez. (Ennek jelentése: ‚magától lövő'). Valószínű tehát, hogy őseink ezt a nekik érthetetlen szláv szót magyarosították meg »értelmesítő« népetimológiával *számszëríj*-já.

Szár. Ha valakitől hirtelenül azt kérdeznők, hogy mit jelent a *szár* szó, bizonyára a virágnak, növénynek szárára fog első sorban gondolni. Némi eszmélkedés után talán az is eszébe fog ugyan jutni, hogy a tollnak, pipának, csizmának, lábnak is van *szár*-a, de valószínűleg azt fogja gondolni, hogy ezekben az esetekben csak képletesen, a hasonlóság alapján van használva a *szár* szó, amely eredetileg és igazában csak a virág vagy növény egyik részének a neve. — A dolog azonban egy kissé másképpen áll. A *szár* szónak a régi magyar nyelvben még az a jelentése is volt, melyet ma csak a *lábszár* vagy *lábszárcsont* összetételekkel tudunk kifejezni. Pl. egyik kódexünkben ezt olvassuk: »Az tolvajoknak megtörék *szár*okat«. Vagy *Bod Péter* Lexikonában: »A *szár*ak az emberi testben azok a részek, a mellyek tartják és hordozzák a testet«. S a szónak bizonyára e z a legősibb, legeredetibb jelentése, mert a rokon finnugor nyelvekben a megfelelő szó (pl. finn *sääri*) még ma is csak azt jelenti, hogy ‚lábszár'. Hogy aztán idővel nemcsak embernek, hanem pl. virágnak, pipának, tollnak, csizmának is kezdtek beszélni a *szár*ról, az csak olyan hasonlóságon alapuló átvitel, mint amelynél fogva pl. a hegy *lábá*ról, a pohár *talpá*ról, a mák *fejé*ről, a korsó *fülé*ről, a harang *nyelvé*ről beszélünk. Míg azonban ez utóbbi esetekben még ma is nagyon jól tudjuk, hogy a *láb*, *talp*, *fej*, *fül*, *nyelv* szavaknak egy-egy emberi testrész a tulajdonképpeni jelentésük, addig a *szár* tulajdonképpeni, eredeti jelentése már teljesen elhomályosodott, s azért a ‚Schienbein, tibia' fogalmát ma már csak úgy jelölhetjük vele, ha a másféle tulajdonképpen csak képletesen így nevezett *szár*-aktól való megkülönböztetésül a *láb* jelzőt tesszük elébe.

Szárcsa. Egységes szónak érezzük, mert a *-csa*, *-cse* képzőnek kicsinyítő szerepe se nagyon élénk már mai nyelvtudatunkban, a *szár* főnévvel meg éppen nincsen okunk összekapcsolni a madár nevét. A ma is közkeletű ‚lábszár' jelentésű *szár* szón kívül azonban (l. ezt itt külön) még egy más, ma már elavult *szár* szavunk is volt, amely eredetileg azt jelentette, hogy ‚sáfrányszínű', de amelynek ezen alapjelentéséből ‚kopasz' jelentése is fejlődött. (Ennek

őrzi még ma is az emlékét *Szárhegy* községének és *Szëg-szárd* városának a neve; ez utóbbiban a *-d* kicsinyítő képzővel van ellátva a *szár*). Ebből a ‚kopasz' jelentésű egykori *szár* szóból van képezve a kicsinyítő *-csa, -cse* képzővel a *szárcsa* neve. Azért nevezték el így ezt a madarat, mert a csőre tövén levő fehér folt olyannak tetszik az ezt környező feketeség között, mintha kopasz volna. *Szárcsa* tehát mai nyelvre lefordítva annyi, mint *kopaszka*. — Hasonló eredetű különben a *vércse* elnevezése is. E madárnak a háta ugyanis, sőt nőstényének és fiataljának a feje és farka is, rozsdavörös, s ez a szín kelthette a szemlélőben a vér képzetét. A *vércsé*-nek éppen a *vér*-ről való elnevezését ezenkívül még »vérengző« természete is elősegíthette.

Szaru és szarv. Mai nyelvérzékünk számára külön-külön szavak, mert nemcsak alakjuk, hanem jelentésük is különbözik egymástól. Eredetileg azonban e kettő csak e g y szó volt, amelynek ragozási rendszerében határozott szabály szerint váltakoztak az *u* és *v* hangú alakok, Pl. mindig csak *szaru, szaruból, szarunak* volt, de mindig csak *szarvat, szarvak, szarvam, szarvas.* (Ugyanígy még ma is *hamu, hamuból* stb., de *hamvak, hamva, hamvas,* stb.) De nyelvünk általában nem nagyon kedveli az ilyen váltakozó hangalakú ragozást, és igyekszik ezt kiegyenlítés, egyformásítás útján elkerülni. A *szaru ~ szarvat* esetében az egyformásítás kétféle módon is megtörtént: egyfelől úgy, hogy a *szaru* mellé a régi *v* hangú alakok helyébe új *u* hangúak képződtek, tehát pl. *szarut, szaruk, szaruja,* másfelől pedig úgy, hogy a *v* hangú tövek mellé a régi *szaru* helyébe elvonással új *v* hangú alanyeset képződött, tehát *szarv* (s ebből aztán *szarvhoz, szarvnak,* stb.) Ennek következtében most már mind a régi *szaru,* mind az új *szarv* alaknak egyaránt megvolt a teljesen egyöntetű ragozási rendszerük. S mivel az egykori *szaru ~ szarvat*-ból származó újabb *szaru ~ szarut* és *szarv ~ szarvat*-féle alakokhoz két jelentésárnyalat fűződhetett, ezek idővel megoszlottak oly módon, hogy mai köznyelvünkben *szaru* csak az a n y a g o t jelenti, *szarv* pedig bizonyos állatoknak ez anyagból való t e s t r é s z é t. (Hasonló eseteket l. *család* a.)

Szebb. A *szép* melléknév középfoka tudvalevőleg »rendhagyó«. *Vén*: *vénebb*, *víg: vígabb, csúf*: *csúfabb*, *kedves*: *kedvesebb*, stb. példájára ugyanis azt várnók, hogy *szép* középfoka is *szépebb* legyen. (Kisebb gyermekek, kik beszélésükben még nagyon támaszkodnak az analógiákra, mondják is elég gyakran így, de aztán, a felnőttektől mindig csak a *szëbb* alakot hallván, csakhamar elhagyják ismét ezt az analógiás *szépebb* alakot és megtanulják, hogy a *szép* középfoka: *szëbb*.) Mi a magyarázata ennek a feltünő alakú *szëbb* középfoknak? — Ennek megértéséhez először is tudnunk kell, hogy ma hosszú *-bb* ugyan a középfok képzője (l. a fennebbi példákat), de régen csak rövid volt (l. erről *banya* a. is), s ez a rövid *-b* kötőhangzó nélkül járult a melléknévhez. *Idős* mellett pl. még ma is megvan nemcsak az újabb *idősebb*, hanem a régibb

idősb középfok is, de régen minden más melléknévnek is ilyen volt a középfoka, pl. *gonoszb, fehérb, öregb, közelb, rövidb,* stb. Természetes tehát, hogy *szép* középfoka is *szépb* vagyis *szébb* volt, mert hiszen *szépb* a kiejtésben hangtörvényszerűen *szébb*-nek hangzik. (Vö. pl. *lapból, szerepben, népbolondító* kiejtését). Ez a *szébb* alak olyan íróknál, akik írásukban vagy nyomtatott munkájukban megkülönböztetik az *e* és *é* betüket, a XVII. sz.-ig ki is mutatható. Az a kérdés már most, hogy miért rövidült az egykori *szébb* hosszú *é*-je a XVII. sz. óta *ë*-vé? — Ennek megértéséhez fontos tudnunk, hogy a *szébb* kéttagú alakjaiban (*szëbbet, szëbben, szëbbek*) sohasem volt *é*, mindig csak rövid *ë*. Ebből bizonyos, hogy a *szép* alapfok is valamikor **szëp* volt, csakhogy ennek, egytagú lévén, hangtörvényszerűen megnyúlt a magánhangzója. (Vö. *négy*: *nëgyed vér*: *vërës*, **lélk>lélëk*: *lëlkëm,* stb.) Mivel e nyúlás csak az egytagú szavakban ment végbe, a többtagúak első tagjában ellenben nem, azért mind a *szép* alapfok, mind a *szébb* középfok ragozásában ilyen hangváltakozás támadt: *szép*: **szëpet, *szëpen, *szëpek* és *szébb*: *szëbbet, szëbben*; *szëbbek*. A nyelv azonban nem kedveli az ilyen hangváltakozásokat és ezért igyekszik őket kiegyenlíteni. Az előbbi esetben úgy történt a kiegyenlítődés, hogy a hosszú magánhangzós *szép* alakból új *szépet, szépen, szépek*-féle alakok képződtek, melyek idővel kiszorították a régi, szabályos **szëpet*-féléket, az utóbbi esetben ellenben úgy történt, hogy a rövid magánhangzós *szëbbet, szëbben, szëbbek* alakokból elvonódott egy új *szëbb* alanyeset, amely idővel szintén kiszorította a középfok régi, szabályos *szébb* alakját.

Szedett-vedett. A köznyelvben rendesen a *népség* főnév (nem nagyon megtisztelő) jelzőjeként szokták használni. Hogy miért *szëdëtt* az a népség, az világos: mert innen-onnan úgy szedték össze. De mi az a *vëdëtt?* — Régente *szëdëtt-vëtt* alakja volt ez összetételnek, eredeti jelentése tehát ‚innen-onnan összeszedett, pénzenmin összevásárolt'. Hogy az utótagbeli *vëtt* helyébe *vëdëtt* lépett, az az előtag hatásának tulajdonítandó. Hasonló esetek pl. *apró-csëpő>apró-csëprő* (l. ezt itt külön is), *mézës-mákos>mézës-mázos.* A nép nyelvében a *szëd-vësz* összetétel egyéb alakjaiban is végbement e hasonulás. Több helyen hallható pl. *szëdëm-vëdëm, szëdi-vëdi, szëdés-vëdés, szëdő-vëdő.*

Szélhámos. A lógós lovat másként *szélhámos*-nak is nevezik, mert a *szélhám*-ba, vagyis a szélső, szélről való hámba van befogva. Az ilyen ló kissé szabadabb helyzete miatt könnyebben jár, s könnyebben fickándozhatik is. Érthető tehát, hogy a *szélhámos* szó a nép nyelvében azt a jelentést is felvette, hogy ‚szeles, szeleburdi, ugrifüles', vagy az időjárásról használva: ‚bolondos'. Pl. »Ej de *szélhámos* idő van!« Az is jellemzi a szélhámos lovat, hogy a szekérhez és a másik két lóhoz viszonyítva aszimetrikus az elhelyezése. Érhető tehát az is, hogy a régi nyelvben sokszor a ‚szélsőséges' értelmében használták. Pl. azt mondja *Pázmány*

Kalauzának egy helyén, hogy: »Az csudák dolgában középúton kell járnunk, hogy két *szélhámos* tévelygéstűl magunkat megoltalmazhassuk«. Azonban a köznyelvben a német *Schwindler* jelentésében is használjuk e szót, s ezt a jelentést már sehogyan sem lehet összeegyeztetni a *szélhámos*-nak eredeti ,szélhámba fogott (ló)' jelentésével. E feltüuő jelentés eredetét kutatva kiderült, hogy ez csak a múlt század 80-as évei óta mutatható ki, s hogy valószínűleg *Tóth Béla* író és hírlapíró alkalmazta ezt a szót, melyet a nép nyelvéből ismert, egészen önkényesen a német *Schwindler* fordítására, hogy vele kiszoríthassa e német szónak addig dívó szolgai és rossz magyar *szédelgő* fordítását. Hírlapíró társai eltanulták tőle ezt a ,schwindler' jelentésű *szélhámos* szót, s a hirlapok hatása következtében csakhamar közkeletűvé vált.

Szembesít. Egyike a legfurcsább képzésű nyelvujításkori szavaknak. T. i. a *szëm* főnév *-ba*, *-be* ragos alakjához van hozzafüggesztve valami koholt *-sít* képző. *Helmeczy Mihály* csinálta 1830 körül az idegen eredetű *konfrontál* (< latin *confrontare*) megmagyarosítására. — Ennek mintájára csinálta aztán *Fogarasi János* 1845-ben a *kézbesít* igét. Hasonló képzés még *akolbolít*. (L. ezt itt külön).

Szembeötlő. Utótagja az egymagára már nem igen használatos *ötlik* ige származéka. Ez régebben elég gyakori volt, és azt jelentette, hogy ,hat, hatol, nyomul'. Vö. pl. a XVII. sz.-i *Molnár Albert*nél: »Vigasztaló erő érkezik és *beötlik* szivedbe«. *Szëmbeötlő*-nek tehát azt nevezték, ami annyira feltünő volt, hogy akaratunk nélkül, szinte magától hatolt be a szembe. (Igy magyarázódik az *ötlet* főnév is, amelyet ugyan csak a nyelvújítók képeztek az *ötl-ik* igéből, de teljesen kifogástalan módon. *Ötlet* t. i. az, ami hirtelenül *beötlik*, behatol elménkbe, váratlanul felmerül lelkünkben). ,Hat, hatol, nyomul' azonban már csak későbbi jelentése az *ötlik* igének, mert eredeti jelentése az volt, hogy ,buggyan, ömlik, folyik'. Pl. a Winkler-kódexban olvassuk: »A te *kiötlött* szent véröd«; vagy egy régi bibliafordításban: »Az habok *beötlenek* az hajóba«. Nyilvánvaló tehát, hogy ez az *ötl-ik* nem más, mint a régi ,önt' jelentésű *öt* (*ötteni*) igének reflexiv származéka. (L. erről még *önt* és *ötvös* a. is).

Személy. Ez a főnév mai nyelvérzékünk számára egységes, elemezhetetlen szó, valójában azonban nem egyéb, mint a *szëm* főnévnek *-ul, -ül* ragos határozói alakja. Nem nehéz ezt az első pillanatra szinte hihetetlennek látszó állítást bárki számára érthetővé és elfogadhatóvá tenni. Tudnunk kell először is azt, hogy ma *-ul, -ül* alakú helyhatározó ragunknak (vö. pl. *hátul*, *alul*, *körül*, *kërësztül*, stb.) eredetileg, még a magánhangzó-illeszkedés megtörténte előtt, *-él* alakja volt. (Egyes mélyhangú szavakon még nyelvemlékeink korában is illeszkedés nélkül fordul elő. Pl. a mai *arcul*, *társul* helyett *arcél*, *társél;* sőt effélék itt-ott még a mai népnyelvben is hallhatók, pl. *arcél*, *magyarél*, *hátil*). Teljesen meg-

egyezik ezzel, hogy ma *ly* végű *szëmély* szavunk is régebben *szëmél*-nek hangzott. S a ‚szem' jelentéséhez is közeledünk egy kissé, megtudván, hogy a *szëmél* (>*szëmély*) szónak régebben nem ‚Person' hanem ‚arc' volt a jelentése. Pl. *Gyöngyösi*nél olvassuk: »Harag-é vagy jókedv látszik *személyében*, megtetszik a szándék menten nézésében«; vagy talán még világosabb *Zrínyi*nek e helye: »Szakálla merő ősz, halvány *személyében*«. (A szentesi nép nyelvében *szíp szëmíjű* még ma is a. m. ‚szép arcú'). Legrégebben azonban sem ‚személy'-t, sem ‚arc'-ot nem jelentett a *szëmél*, hanem csak ablativusi raggal ellátott alakja volt a *szëm* főnévnek, tehát azt jelentette, amit mai nyelvünkön úgy fejeznénk ki, hogy *szëmről* vagy *szëm felől*. Ezzel tehát az a kérdés merül fel, hogy hogyan változhatott a ‚szemről, szem felől' fogalma az ‚arc' (és később ‚személy') fogalmává. De ez is legfeljebb csak első pillanatra tetszhetik hihetetlennek, mert hiszen egyáltalán nem ritka eset, sőt nagyon is gyakori jelenség nyelvünkben, hogy egy-egy határozószó önállósul (vö. pl. *visszá-ja* vminek, *hazul-ról, odá-bb, idé-bb, mostanság, innen-i, fölött-es, távol-ít, alá-z, után-oz, túl-oz*, stb.), sőt nyilvánvalóan határozóragos névszók is, ragos voltuk elhomályosodása következtében szinte szemünk láttára kezdenek egységes, ragtalan főnévvé válni. Pl. (csak néhányat idézve a sok közül) mindenki tudja, hogy *rëggel, éjjel, pofon, hátul* határozóraggal ellátott főnevek, tehát a mondatban csakis határozók lehetnének, s mégis mondunk ilyeneket, hogy: megjött *a rëggel; az éjjelek* hűvösek; *pofont* adni vkinek; vminek *a hátulja*. (Hasonló eseteket l. még *haza* a.) Éppen így valamikor *szëmél* is rendes körülmények között azt jelentette ugyan, hogy ‚szemről, szem felől', de önállósítva ezt az *-él* ragos névszót, azt is mondhatták, hogy: vkinek *a szëméle*. (Az ilyen ragos névszók mind jelentéstapadás következtében kapták főnévi jelentésüket, tehát pl. a fennebbiek *a rëggel való* vagy *éjjel való idő, pofon-ütés, hátul való rész*, s éppen így *szëmél* is a *szëmél való rész*-féle kapcsolatokban. Hasonló eseteket l. még *őszinte* a.) E jelentésváltozás miatt a főnévvé vált *szëmél* persze elkülönült a *szëm* főnévnek *-él* ragos alakjától. Mikor aztán az *-él* határozórag illeszkedett, és előbb *-ól, -ől*, majd *-úl, ül*>*-ul, -ül* alakot öltött, akkor természetesen a *szëm* szóhoz is ebben az újabb és újabb alakjában járult (ma pl. már azt mondjuk, hogy *szëmül* vagyis ‚szemként, szem gyanánt' szolgál vmi), de a *szëmél* (>*szëmély*) főnévnek *-él* (>*-ély*) végződése, mivel az elkülönülés miatt már nem érezték azonosnak az *-él* raggal, változatlanul megőrizte napjainkig eredeti *é* hangját.

Szemtelen. Miért nevezzük a szemtelen embert magyarul *szëmtelen*-nek? Hiszen az ilyennek nemhogy nem volna *szëm*-e, sőt nagyon is *szëmës* a maga érdekeinek felismerésében és kíméletlen érvényesítésében. Ez csakugyan érthetetlen volna, ha a nyelvtörténeti kutatás ki nem derítette volna, hogy *szëmtelen* tulajdonképpen a. m. *szenttelen*, vagyis ‚nem szent'! Ellentéte a régi nyel-

vünkben közönséges *szentës* volt. Vö. pl. »*Szentes*nek mutatják magokat, de latrok«; »János szokatlan *szentes* életével magát nevezetessé tötte vala«. S ahogyan pl. *eszes, tisztësségës, barátságos* ellentéte *esztelen, tisztësségteten, barátságtalan*, éppen úgy volt ellentéte *szentës*-nek is az egykori *szenttelen*. Hogy ez a szó ma *szemtëlen*nek hangzik, annak alapoka az, hogy *szenttelen* a kiejtésben csak *szentelen*-nek hangzott, mert mássalhangzó (*n*) után a magyarban minden hosszú mássalhangzó (pl. itt a *tt*) hangtörvényszerűen megrövidül. (Figyeljük meg pl. a *galambbal, füsttel, pénzzel*-félék kiejtését. És vö. itt a *harminc* szó történetét is). Erdélyben ez az eredeti *szentelen* alak a nép nyelvében máig is megvan, de a magyar nyelvterület egyéb részein a *szentelen* és *szent* szavak etimológiai összetartozásának tudata az említett mássalhangzó-rövidülés miatt elhomályosult, s ezért a nyelvérzék, mintegy hibás kiejtésnek vélvén a *szentelen* alakot, a *szëm* főnévhez kapcsolta a szót. Az ilymódon téves etimologizálásból keletkezett *szëmtelen* alak csakhamar köznyelvivé vált, s még az irodalmi nyelvből is kiszorította az egykori szabályos *szenttelen* alakot.

Szimat. A *szimatol* igéből való elvonás, ez pedig a *szí, szív* ige gyakorító származéka. A köznyelvbe a vadászok nyelvéből került, ahol eredetileg a vadászkutyáról mondták, hogy *szimatol*, még pedig azért, mert szaglászódva keresi a vad nyomát, vagyis úgy, hogy az orrába s z í j j a, f e l s z í v j a a szagát. (Osztálynyelvből való származásnak hasonló eseteit l. *elkallódik* a.) — Mivel a *zamat* főnévnek a nép nyelvében *izmat* és *iszamat* alakváltozatai is vannak, azért próbálták a *szimat* főnevet régebben a *zamat* alakváltozatának is magyarázni, de ez a magyarázat kevésbé valószínű, mint az előbbi. Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy a *zamat*nak a népnyelvi *szamat* és *zamak* alakváltozatok tanusága szerint **szmak* volt a legrégibb alakja, ez pedig nem egyéb, mint a mai német (*Ge-*)*schmak* régibb alakjának, a középfelnémet *smak*-nak (olvasd: *szmak*) átvétele. (Az ‚ízlik' jelentésű *smakkol* az irodalmi ném. *Geschmack*-nak hazai ném. nyelvjárási *Kschmak* alakjából való magyar továbbképzés).

Szitok. Nyilván a *szid* származéka. De akkor mért ejtünk (és írunk) benne *t*-t és mért nem *d*-t? — Azért, mert nem közvetetlenül a *szid* igéből van képezve, hanem el van vonva ennek származékából, a *szitkozódik* igéből. Ebben a *t* ejtése egészen törvényszerű, mert a magyarban zöngétlen mássalhangzó (pl. *k*) előtt álló zöngés mássalhangzó (pl. *d*) az úgynevezett hasonulás következtében mindig elveszti zöngésségét. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.) Hogy a *szitkozódik* igében, ámbár elég élénken érezzük a *szid*-ból való származását, helyesírásunk elvei ellenére mégis a kiejtést követve *t*-t írunk, azt talán éppen a *szitok*-beli *t* hatásának lehet tulajdonítani. — Ahogyan a *szitok* főnév csak a *szitkoz*(*ódik*) igéből van utólag kikövetkeztetve, éppen úgy *átok* és *vétëk* is csak az *átkoz, vétkëz* igéből való elvonások.

Szittya. A latin *Scithiá*-n alapul. Ezt magyarul legrégebben **Szitiá*-nak ejtették, de ebből rendes magyar hangfejlődéssel csakhamar *Szitya* > *Szittya* lett. (Hasonló fejlődések pl. régi **tiuk* > *tyúk*, lat. *Mathias* > *Mátyás*, lat. *Mateus* > *Mátyus*, lat. *Dorothea* > *Dorotya* > *Dorottya*, régi **hatëu* > *hatyú* > *hattyú*, stb.) Ez a *Szittya* szó azonban területnek, országnak volt a neve, nem pedig népé. Népnévvé, a sciták magyar nevévé úgy vált, hogy a *Szittyaország* összetételt elődeink tévesen olyan összetételnek vélték, mint amilyenek pl. *Magyarország*, *Németország*, *Törökország*. Mivel ezeknek előtagja egy-egy népnek volt a neve, azért az ilyenek hatása alatt a *Szittyaország* összetételből is a scitha nép magyar neveként vonták el a *szittya* szót. Teljesen ugyanilyen tévedés következtében kapta mai jelentését különben a *francia* szó is. Ez is eredetileg tulajdonnév volt, *Francia*, és a frank nép országát jelentette. (Ez a *Francia* olyan képzésű latin jövevényszó volt, mint amilyenek pl. *Itália*, *Hispánia*, *Skandinávia*, stb.) De a *Franciaország* összetételből a *Magyarország*: *magyar*, *Németország*: *német*, *Törökország*: *török*-féle irányító sorok alapján elvonták a népet jelentő *francia* szót.

Szivar. Nyilvánvaló, hogy a *szí* ige származéka, de *-ar* vége rögtön arra a koholt *-ar* képzőre emlékeztet, mellyel a nyelvújítók annyi új szót csináltak. Csakugyan, ez is a nyelvújítás korában keletkezett, s nem kisebb ember, mint *Vörösmarty Mihály* csinálta, még pedig 1837-ben. Érdekes, ahogyan az új szót megokolja: »A *szipa* eddig banya értelemben volt ismeretes, az író fiatalság most *cigarró* helyett akarja használni. A *szipa* még a *szipákol*-ra emlékeztet, mi annyit tesz, mint sürün és egészen e dísztelen foglalatosság gyönyöreibe merülve tobákolni. S nevezzük most már a szép karcsú *cigarró*-t *szipá*-nak! Havannah minden fűszerei bosszút kiáltanak... Tréfán kívül, ehelyett más szót kellene csinálnunk; talán *szivar*? mivel *szivárogva* jő fel benne a füst«. — Nemcsak *szipá*-nak, hanem *szivolá*-nak is próbálták magyarítani, de *Vörösmarty* *szivar*-a győzött, bizonyára azért, mert legjobban hasonlított a *cigarró* szóhoz. Érdekes ezzel szemben, hogy *szivarka* nem tudta kiszorítani az idegen *cigaretta* szót. A *szivarká*-t jóformán csak a m. kir. dohányjövedék használja, a köznyelvben szinte mindenki *cigarettá*-t mond.

Szivárvány. A *szivárog*, *szivárkodik* igék tövéből van képezve, alapszava tehát a *szí, szív* ige. Keletkezését az a néphit magyarázza, hogy egyik ága mindig a tengerben végződik, ahonnan friss vizet *szí fël* az eső következtében megürült felhőkbe.

Szívós. A *szí, szív* igének mai jelentésén kívül régebben még ‚húz' jelentése is volt. A nép nyelvében helyenként még ma is ezt jelenti. Pl. a Dráva mellékén mondanak ilyet: »A kerfó (= kertfal) mellé *szítta* magát, mikor óra (= arra) jártam«; vagy a baranyamegyei Ormánságban a tésztát *színi* a. m. ‚nyujtani'. Némelykor a köznyelvben is még kicsillámlik ez a régibb jelentés. Pl. ahelyett,

hogy *kiszíjja* a vérét, vagy hogy a spongya *magába szíjja* a vizet, azt is mondhatnók, hogy *kihúzza* a vérét, vagy *magába húzza* a vizet. *Szívós* e ‚húz' jelentésű *szí* igének olyan származéka, mint amilyenek pl. *ragad, nyúl-ik, tart* mellett *ragadós, nyúlós, tartós*, tehát azt jelentette eredetileg, hogy ‚könnyen húzódó, nyúlékony', s ezt leginkább a tésztáról mondták (pl. a jóféle rétes-tésztáról). Mikor a *szí* igének e ‚húz' jelentése elavult, a tésztának *szívós* jelzőjében is elhomályosult a húzásra vonatkozó képzet, s ehelyett más képzetek jutottak a jelentés előterébe. Ennek következtében ma már mindarról mondhatjuk, hogy *szívós*, ami nagyon kitartó, ami nem egykönnyen enged, szakad, törik. De hogy miért mondjuk az ilyent *szívós*-nak arról nyelvérzékünknek már sejtelme sincsen.

Szolgabíró. Érthetetlen mai nyelvérzékünk számára, hogy miért hívják ezt a közigazgatási tisztviselőt *szolgabíró*-nak, holott ő maga sem szolga, s nem is bíráskodik csupán csak szolgák felett. — Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a vármegyék eredetileg nem autonom közigazgatási intézmények voltak, hanem a királynak egy-egy vár körül elterülő hatalmas dominiumai, melyeket ő szolgáival kezeltetett. Ő belőlük, a király szolgáiból, alakult ki a későbbi köznemesség. A királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan a királyi szolgák egyre nagyobb hatalomra tettek szert a vármegyékben. A XIII. sz. második felében már olyan hatalmasak, hogy mind jobban függetlenítik magukat a királytól, úgyhogy az eredetileg királyi vármegye átalakul nemesi vármegyévé, melyben a királyi szolgák már nem a király megbízásából, hanem önhatalmúlag, saját soraikból választott tisztviselők útján látják el a közigazgatás és jogszolgáltatás teendőit. Eleinte ugyan még továbbra is *királyi szolgák*-nak (latin oklevelekben: *servientes regis, servientes regales*) vagy csak egyszerűen is *szolgák*-nak nevezik magukat, de mivel a *rabszolga* szó jelentéstapadás útján (l. erről *állat* a.) szintén *szolgá*-vá rövidült, azért később restelni kezdték ezt a nevüket, tehát kerülték, s a *nëmës* szót kezdték használni helyette, amely eredetileg csak a legkiválóbb, legelőkelőbb családokból, nagy nemből származó emberek tiszteleti jelzője volt. A *szolga* szónak egykor megtisztelő ‚királyi alkalmazott', majd ebből ‚nemes ember' jelentése ennek következtében elavult. Csak az egy *szolgabíró* összetétel, amely eredetileg azt jelentette, hogy ‚nemesi bíró' (vagyis a nemesek sorából választott bíró) őrizte meg napjainkig is a *szolga* szó ezen egykori jelentésének az emlékét.

Szomjú. A *szomjúság* főnév alapszava, a *szomjú* helyett ma inkább *szomjas*-t mondunk, de régebben *szomjú* is közhasználatú volt. Ez a *szomjú* elhomályosult összetétel. Előtagja, a **szom* rész, elavult melléknév, amely azt jelentette, hogy ‚szomjas'; utótagja, a *-jú* rész, korábbi *ihú*-ból lett, ez pedig nem egyéb, mint a ‚belső részek (gyomor, has, belek, stb.)' jelentésű *ih* (régebben *joh, jonh*) főnévnek melléknévi származéka. (L. erről *jós* a. is.) **Szom-ihú*

(> *szomjú*) tehát eredetileg azt jelentette, hogy ‚szomjas belsejű (gyomrú)‘, ‚s olyan összetett melléknév volt, mint amilyenek pl. *kisétű, nagylábú, vërëshajú,* stb. **Szomihú*-ból olyan módon lett a mai *szomjú* (> *szomju,* s ebből *szomjúság* > *szomjuság*), hogy előbb kiesett a magánhangzó közti *h,* s aztán az így egymás mellé került *i*-ből és *ú*-ból *iú* kettőshangzó fejlődött. (Hasonló eseteket l. *ifjú* a.) *Szomjas* is éppen így lett **szom-ihas*-ból. **Szom-ihú* (> *szomjú*) és **szom-ihas* (> *szomjas*) úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. a *kétkerekű, háromágú, százrétű* és *kétlovas, három-emeletes, százforintos*-féle összetett melléknevek, vagy mint a fennebb említett *kisétű*-félék és az *ezüstgombos, zöldhajtókás, fehér-virágos, savanyúvizes*-félék.

Szöghajú. Van egy növény (lat. *caryophillum,* ném. *Nelke*), amelynek termése *szëg* (~ *szög*) alakú, s amelyet emiatt *szëg-fű*-nek neveznek. (A ném. *Nelke* is régebbi *Nägelke*-ből lett, ami a. m. *Nägelchen,* vagyis *szëgëcske*). E növénynek e szegalakú termését, melyet fűszerül is használnak, *szëgfű-szëg*-nek hívják. Ennek a fűszernek barnás a színe; s ahogyan az *arany* színe után nevezték el az *aranyhajú*-t, s a *gësztënye* után a *gësztënyehajú*-t, éppen úgy vette nevét a barnás-színű fűszerről, a *szëgfű-szëg*-ről, a *szëghajú.* A köznyelvben inkább *ö*-ző *szöghajú* alakjában terjedt el ez a szó, amely eszerint nem a *szőkehajú* elváltozása, mint sokan gondolják, hisz nem is szőkét, hanem barnát jelent.

Szőke. Ez, valamint *szürke* és *tarka* is, a kicsinyítő *-ka, -ke* képzővel vannak ellátva, tehát csak olyan természetűek, mint amilyen pl. *fekete* mellett *feketécske.* Ez utóbbiban még ma is élénken érezzük a kicsinyítést, mert alapszava, a *fekete* közhasználatú, de a *szőke, szürke, tarka* szavakat nem érezzük kicsinyítő képzősöknek, hanem képzőtlen tőszavaknak, mert alapszavuk, az egykori *sző* ‚sublavus, blond‘ *szür* ‚griseus, grau‘, *tar* ‚variegatus, bunt‘, már kíveszett a közhasználatból. Régi nyelvemlékeinkben azonban még gyakran van szó pl. *sző* (azaz szőkés, szőkepej színű) lovakról, *szűr* kövekről és *tar* posztóról, s a nép nyelvében még ma is él: *sző-rigó* ‚sárgarigó‘, *szür-lúd* ‚hamvas-szürke lúd‘ és *tar-gyék* ‚szalamandra‘. — Ugyanilyen elhomályosult kicsinyítő képző van a *falka, fëcske* és *nyalka* szavak végén is. (L. ezeket itt külön). *Potyka* is régibb *pontyká*-ból való, tehát szintén a *ponty* kicsinyítője. (L. erről *kényszerít* a.)

Szűr. Ez a főnév, amely ma parasztkabátot jelent, végeredményben azonos a ‚szürke‘ jelentésű egykori *szűr* melléknévvel. (L. ezt *szőke* a.) A gyakran használt *szűr posztó* kifejezésben ugyanis (amely ugyanazt jelentette, amit a mai *szürke posztó*) a *posztó* főnév jelentéstartalma hozzátapadt a *szűr* jelzőhöz, úgyhogy ez ennek következtében egymagára is azt jelentette, hogy ‚szürke-színű posztó‘; ezt a ‚szürke posztó‘ jelentésű *szűr* főnevet azonban ismét gyakran használták a *csuha* vagy *köntös* jelzőjeként, s e kapcsolatokban másodszor is jelentéstapadás érte a *szűr* jelzőt, úgyhogy ennek következtében ma egymagára is azt jelenti, amit

az egykori *szűr csuha, szűr köntös* jelentett, vagyis szürkeszínű, úgynevezett daróc-posztóból készített parasztkabátot. (Hasonló eseteket l. *fokos* a.)

Szüret. Kétségtelen, hogy *szüret* a *szűr* ige származéka, tehát tulajdonképpen valamely folyadék megszűrését kellene jelentenie. Ehelyett azonban az érett szőllő összeszedését, a szőllő levének kipréselését s az ezzel kapcsolatos vigadozást jelenti. — Nyilvánvaló, hogy a *szüret* szónak eredetileg általánosabb fogalmi tartalmából éppen a szőllő levének megszűrésére vonatkozó képzetek csak a szőllősgazdák körében léphettek a tudat előterébe. A *szüret* tehát olyan szó, amely a szőllősgazdák, bortermelők osztálynyelvéből jutott be a köznyelvbe, vagyis úgynevezett műszóból lett közszóvá. (Hasonló eseteket l. *elkallódik* a.) A köznyelvben aztán idővel újabb képzetek (‚érett szőllők összeszedése, levük kipréselése, ezzel kapcsolatos vigadozás‘) csatlakoztak hozzá, sőt váltak lassanként uralkodó képzetekké, úgyhogy a korábbi uralkodó képzet, ‚a szőllő levének (mustnak, új bornak) megszűrése‘, mindinkább háttérbe szorult, sőt ma már teljesen hiányzik is a *szüret* fogalmából.

Tajtékpipa. Nyilvánvaló, hogy csak azért *tajték*-pipa, mert a német is *Meerschaum*-pfeifenak nevezi. De érdekes tudnunk, hogy ez a német *Meerschaum* meg nem egyéb, mint a ‚korál‘ jelentésű török *merdžan* népetimológiás németesítése. Az az ásvány, melyből a tajtékpipák készülnek, legszebb és legjobb minőségében kisázsiai bányákból kerül ki, s a törökök, mivel eleinte női nyakdíszt készítettek belőle, *ak merdžan*-nak vagyis ‚fehér korál‘-nak nevezték, megkülönböztetésül a *kizil merdžan*-tól, vagyis a ‚vörös korál‘-tól. Ez az ásvány később kereskedelmi úton Bécsbe és Lipcsébe került, s a németek, mivel nyers, feldolgozatlan állapotában valóban nagyon hasonlít a tengernek megkeményedett habjához, tajtékjához, *merdžan* helyett *Meerschaum*-nak kezdték mondani.

Tálca. Mindenki azt hiszi róla, hogy a *tál* főnév kicsinyítő származéka. Eredetibb alakja azonban *táca*, s ez az *l* nélküli alakja azt mutatja, hogy nem lehet a *tál* főnév származéka, hanem nem egyéb, mint az olasz *tazza* átvétele. (Ez ugyanaz a szó, mint a francia *tasse* vagy a német *Tasse.*) *Tálca* alakban, *l*-lel, csak azért kezdték írni, mert nyelvérzékünk, semmit sem tudván idegen eredetéről, a *tál* főnévhez kapcsolta. Azt hitték t. i., hogy a *táca* alak csak olyan népies kiejtés, mint amilyenek pl. az irodalmi *pálca*, *málna* helyett *páca*, *mána,* s hogy ezért ezt is h e l y e s e n *tálcá*-nak kell írni. Ez tehát úgynevezett irodalmi népetimológia. (Hasonló eseteket l. *vezér* a.)

Talpalatnyi. Csakis a *föld* szó jelzőjeként szoktuk használni, s *talpalatnyi föld* azt jelenti, hogy ‚igen kicsiny, igen csekély területű föld‘. Sokan úgy értelmezik, hogy annyi, amennyi a *talp alatt* elfér, s ezért *talpalattnyi*-nak írják, két *t*-vel. De ez téves okoskodás, mert ilyen névutós határozókból nem szoktunk *-nyi* képzős mellékneveket képezni. (Pl. lehetetlenség volna: *asztal alattnyi*,

ház előttnyi, kalap mellényi, torony körülnyi, stb.) Egészen más e melléknév eredete. A *talpal* ige (a ‚talpat, új talpat tesz' jelentésen kívül) ma azt jelenti, hogy ‚kutyagol', de régęn e gúnyos jelentésárnyalat nélkül egyszerűen csak azt jelentette, hogy ‚jár, lépked', s az ebből származó, ma már elavult *talpalat* főnév azt jelentette, hogy ‚járás, lépkedés'. (Az *-at, -et* képzős főnevek ugyanis régebben nemcsak a cselekvés eredményét jelenthették, mint ma, hanem magát a cselekvést is. Pl. Krisztus *születete,* a világ *teremtete,* Jeruzsálem *pusztulata,* stb.) A *talpalatnyi föld* kifejezés tehát eredetileg úgy volt értve, hogy annyi föld, amelyen járni, lépkedni, egy kicsit mozogni lehetne.

Tanár. Nyelvújításkori szó. *Fogarasi János* csinálta 1833-ban, azonban nem a mai jelentést tulajdonította neki, hanem a doktori címet akarta vele megmagyarosítani. Mai jelentését három évvel ezután *Bugát Pál*tól kapta azzal a megokolással, hogy a *tanár* szó csak azt jelentheti, ‚aki a *tan*-t mintegy ki*ár*asztja magából! Már pedig a tant nem *doktor,* hanem a *professzor* árasztja! *Bugát* ugyanakkor a *doktor* kifejezésére a *tudor* szót csinálta és ajánlotta ezzel a nem kevésbé mulatságos megokolással, hogy: »Valamint a *nagyúr*-ból lett a *nádor* (— ma persze már tudjuk, hogy *nádor* nem eredeti magyar, hanem szláv jövevényszó —), ép úgy lehet az olyan úrból, aki tud, vagyis a *tud-úr*-ból *tudor*«. — Egy ideig aztán a *tanár* szót hol a ‚doktor', hol meg a ‚professzor' jelentésében használták, míg aztán a mult század ötvenes éveiben végleg ‚professzor' lett. A *Bugát*-féle *tudor* is meglehetősen sokáig volt használatban, de nem tudott meggyökeresedni. Ma már egyetlen egy doktor sem nevezi magát *tudor*-nak.

Tapasztal. E szónak ma már csak lelki jelentése van, s ezért kevés embernek van tudomása róla, hogy tulajdonképpen a *tapogat, tapint, tapaszt* családjába tartozik. De ha megtudjuk, hogy a régi nyelvben ugyanazt jelentette, mint a mai *tapogat* ige — pl. *Mikes*nél olvassuk egy helyen: »Az asztalt, ha *megtapasztalja* az ember, melegséget érez« —, akkor ez rögtön nyilvánvalóvá válik. A konkrét értelmű *tapaszt* és a régebben szintén konkrét, de ma jelentésváltozás következtében már lelki értelmű *tapasztal* között az a különbség, hogy az utóbbi az előbbinek gyakorító továbbképzése. Ugyanolyan alaktani viszony van közöttük, mint pl. *maraszt* és *marasztal* között. — Hasonló jelentésváltozásokat l. *buta* a.

Tarisznya. Nem a német *Tornister* átvétele, mint némelyek gondolják, hanem éppen ellenkezőleg a ném. *Tornister* (ennek régebben *Tanister* alakja is volt) lett a magyar *tarisznya* szónak régibb *tanyisztra* alakjából. Ez a régibb *tanyisztra* a tótból való, ide pedig a latinból jutott. Mai *tarisznya* alakja úgy keletkezett, hogy előbb az *sztr* mássalhangzók torlódása miatt kiesett a *t* (hasonló eseteket l. *emlék* a.), s aztán e *tanyiszra* alakban helyet cserélt az *ny* és az *r*.

Tárogató. Eredetileg csak jelzője volt a *síp* főnévnek, de

ebből a jelzős *tárogató síp* kifejezésből utóbb jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) önálló főnévként vált ki. *Tárogató*-nak másfajta sípoktól való megkülönböztetésül azért nevezték az ilyent, mert, mint pl. a mai klarinét is, olyan szerkezettel volt ellátva, amellyel *tárogatni*, azaz ki-kitárni, nyitogatni lehetett a csövén levő lyukakat. Éppen e szerkezete miatt *tárogató síp* mellett régente *billëgető síp*-nak is nevezték.

Tegnap. Előtagja, a *tëg* szó, már teljesen elavult. Önállóan már legrégibb nyelvemlékeinkből sem mutatható ki, de két származéka, *tëge* és *tëgëten* még többször előfordul nyelvemlékeinkben is. Az előbbi ugyanazt jelentette, amit a mai *tëgnap*. Pl. egy XVI. sz.-i levélben olvassuk: »Debrecenben jól vannak minden rokonink, mert Sós Ferenc itt vala nálam tege«; vagy egy régi erdélyi gúnydalban: »*Tege* délben Kajántóban, Bíró lett az csík a tóban«. Az utóbbinak, a *tëgëten*-nek már egy kissé általánosult a jelentése, mert nyelvemlékeinkben ,a minap, nemrégiben' jelentéssel fordult elő. Pl. a Bécsi-kódexben: »*Tegeten* megfordólának ő urokhoz, istenekhez«. *Tëgnap* ugyanolyan természetű összetétel, mint ellentéte, a *holnap*. (L. ezt itt külön). *Tëge* eredetileg *tëgé* volt, a *tëg* főnévnek lativusi *-á, -é* ragos alakja, de alapszavának elavulása után ragos volta elhomályosult, s emiatt szóvégi *é*-je is megrövidült. (Hasonló esetek pl. *hova, haza, oda, ide, bele, eleve, össze,* stb.) A *tëgëten* sem egyéb, mint a *tëg* főnév ragos alakja, még pedig raghalmozással a locativusi *t* és *n* ragokkal ellátva. (Hasonló eseteket l. *alattomos* a.)

Testvér. Milyen furcsa, hogy a testvért magyarul *testvér*-nek nevezik! Hát van másféle vér is, mint testből származó? S ha volna is, hogyan jelentheti ez a *testvér* összetétel a ,Bruder' vagy ,Schwester' fogalmát? — *Testvér* nem nagyon régi szava szókincsünknek; a XVII. sz. közepénél régebbről nem mutathatjuk ki. Azelőtt többféleképpen jelölték ezt a fogalmat, leggyakrabban az *atyafi* szóval. Az 1500 körül írott Guary-kódexben pl. ezt olvassuk egy helyen: »Kain Ábelt, *atyjafiát,* megölé«. S úgylátszik ez volt e fogalomnak ősi kifejezésmódja, mert ugyanígy van meg a rokonnyelvekben is. Votjákul pl., az egykori magyar szónak ízről ízre megfelelően, *ataj-pi*-nak nevezik a testvért. Az *atyafi* jelentése azonban idővel tágult; ,testvér'-en kívül általában ,rokon'-t, sőt még általánosabban ,fele-barát'-ot is kezdtek vele jelölni. S éppen ebben a körülményben kell látnunk a mai *testvér* szó keletkezésének csiráját. Mikor t. i. ,testvér' (nem pedig ,rokon' vagy ,felebarát') jelentésben akarták használni, esetleges félreértés kizárása céljából valamiféle megkülönböztető jelzővel kellett ellátni, az *atyafi* szót. Úgy kezdték tehát mondani, amint ezt számos adat bizonyítja, hogy: *vér szerint való* atyámfia (= testvérem), *test és vér szerint való* atyafiak (= testvérek), *egy test-vér* atyánkfia (= testvérünk), te nékem *testvér* atyámfia vagy, stb. Látnivaló az ilyenekből, hogy *testvér* tulajdonképpen az *egy test és vér* kifejezés rövidülése, s hogy

eredetileg csak jelzője volt az *atyafi* főnévnek, de jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) a ,testvér atyafi' (= ,Bruder' vagy ,Schwester') jelentéssel vált ki ebből a szerkezetből.

Tetemes. Alakját tekintve nyilvánvaló, hogy a *tetem* főnév származéka, de ,nagyfokú, nagymértékű, jelentékeny' jelentését sehogy sem tudja nyelvérzékünk összeegyeztetni a *tetem* főnévnek ,holttest' jelentésével. Feltünő lehet azonban, hogy nemcsak valakinek *tetemé*-ről, hanem *tetemei*-ről is beszélünk, holott egy embernek természetesen csak egy holtteste lehet, nem pedig több. Ez máig megőrzött nyoma annak, hogy *tetem*-nek eredetileg nem ,holttest', hanem ,csont' volt a jelentése. Vö. pl. a Debreceni-kódexben: »Isten Ádámnak oldala *teteméből* társat terömte neki«. De mikor halottak csontjairól volt szó, a *tetem* szó, mint fontos résznek megnevezése az egész helyett, persze azt is jelenthette, hogy ,holttest'. Az eredeti és e másodlagos jelentés közötti átmenetet érdekesen megvilágíthatja pl. a Müncheni-kódex következő mondata: »Koporsók, küvől szépeknek tetnek (a. m. tetszenek, látszanak), de belől teljesek halottaknak *tetemekkel* (a. m. tetemükkel, azaz ,csontjával' vagy ,holttestével')«. Később a ,csont' fogalmát már mindinkább csak a *csont* szóval fejezték ki, mert ez nem volt kettős értelmű, mint a *tetem* szó, s ennek következtében a *tetem*-nek eredeti ,csont' jelentése lassanként feledésbe merült, tehát ma már csakis azt jelenti, hogy ,holttest'. — Mikor a *tetem* még csak azt jelentette, hogy ,csont', akkor melléknévi *tetemes* származéka is csak azt jelentette, hogy ,csontos, nagycsontú, nagytermetű (ember vagy állat)'. Ebből, a csontra vonatkozó uralkodó képzetnek fokozatos elhomályosodásával, a ,nagy, jelentékeny' jelentés fejlődött, s akkor persze már nemcsak emberről vagy állatról, hanem másról is mondhatták, hogy *tetemes*. Pl. a XVII. sz.-i *Pósaházi János*nál: »A hatodik kánon nyilván megcáfolja ez *tetemes* hazugságot«. S mikor a *tetem* szónak ,csont' jelentése elavult, ezzel együtt a *tetemes* melléknévnek is elavult az eredeti ,csontos, nagycsontú, nagytermetű' jelentése, és csak másodlagos jelentése maradt közhasználatban. Pl. *tetemes* összeg, haszon, kár, veszteség, stb.

Tétováz. Nem a mai *tétova* melléknévnek, hanem az egykori *tétova* határozószónak a származéka. Ez azt jelentette, hogy ,ide-oda' (pl. egy régi csízióban olvassuk: »Az tarvarjú, ha feredik, és azután *tétova* sétál és kiált, eső lészen«), s nemcsak jelentésére, hanem alakjára nézve is hasonló az *ide-oda* határozószóhoz, mert szintén összetétel: *té-tova*. A közelre és távolra mutató **të-* és **to-* névmástőből származott, s a hová? kérdésre felelő lativusi raggal eredetileg **tëé-toá* alakú volt, de előtagja összevonódott *té*-vé, utótagjában pedig a két magánhangzó között *v* fejlődött, s szóvégi *á*-ja, mint sok más határozószóban is (l. erről *tëgnap* a.) megrövidült. Az ,ide-oda' jelentésű *tétová*-ból keletkezett *tétováz* ige alapjelentése tehát az volt, hogy ,hol ide, hol oda hajlik'. De ma már csak annyit érzünk jelentéséül, hogy ,habozik', sőt alapjelentésétől

még jobban eltávolodva már azt is jelenti, hogy ‚késlekedik‘. — A ‚bizonytalan‘ jelentésű mai *tétova* melléknév (pl. *tétova járás* vagy *nézés*) újabbkori elvonás a ‚habozik‘ jelentésű *tétováz* igéből.

Tiszt. Ma egymagára csak katonatisztet jelent, de régebben polgári tisztviselőt is jelentett (vö. még ma is: *postatiszt*, *kezelőtiszt*, *gazdatiszt*, *uradalmi tiszt*). Nyilvánvaló, hogy mai jelentését a gyakran használt *katona-tiszt* összetételben kapta jelentéstapadás útján. (Hasonló eseteket l. *állat* a.) A *tisztël* ige is a *tiszt* szónak ezen általánosabb (akár katonai, akár polgári) ‚tisztviselő‘ jelentésén alapul. Ez ugyanis olyan észjárás alapján képződött e *tiszt* főnévből, mint pl. az *ural* (‚úrnak tart‘), *csodál*, *szégyenël*, *okol*, *rosszal* igék. Jelentésének uralkodó képzete eredetileg az volt, hogy ‚tisztnek nevez, tisztnek, tisztviselőnek tekint vkit maga felett‘ s csak mellékképzetként járult ehhez az, hogy ‚megadja valakinek a tisztet, tisztviselőt, feljebbvalót megillető tiszteletet‘; de idővel éppen ez a mellékképzet vált uralkodóvá, az eredeti uralkodóképzet pedig teljesen kiesett a *tisztël* jelentésének képzettartalmából. — A *tiszt* szó ezt az általánosabb ‚tisztviselő‘ jelentését csak jelentéstapadás útján kapta a *tisztviselő* összetételben. *Tisztviselő* t. i. azt jelentette, aki valamely (akár katonai, akár polgári) *tiszt-et* viselt. Mert a *tiszt* szó legrégebben, eredetileg, elvont fogalomnak volt a neve, hivatalt, hivatalos megbízást jelentett. Vö. pl. még ma is: *tisztében eljárni*.

Toborzó. A *topog*, *toppant* igék tövéből valamikor gyakorító **toporoz* ige is keletkezett, melynek a köznyelvben ma már csak *toporzékol* származéka használatos. E **toporoz* igének volt **toboroz* alakváltozata is (éppen így van a köznyelvi *toporzékol* mellett is nyelvjárási *toborzékol*), s ennek melléknévi igeneve a *toborzó*. Ez a jelzős *toborzó tánc* szerkezetből vált ki jelentéstapadás útján főnévként (l. erről *fokos* a.), tehát eredetileg, keletkezése korában, semmi köze sem volt az újoncok összegyűjtéséhez, felfogadásához, hanem bizonyos táncot jelentett, melyet csak azért neveztek el *toborzó*-nak, mert toporzékolva táncolt egyes figurái voltak. De úgy látszik különösen az újoncok verbuválására kirendelt katonák szokták volt nagy hévvel, tűzzel járni (hogy a falusi legények lássák, milyen jó dolga, víg élete van a katonának!), mert a XVIII. sz. vége óta a német *Werbung*-ból képezett *verbunkos* szóval is jelölték ugyanezt a táncot. Ez azt mutatja, hogy a *toborzó*-t, mivel e szónak a *topog*, *toppant* igékkel való egykori kapcsolata már teljesen el voltak homályosulva, a verbuválásnál való szerepe miatt, *verbuváló* táncnak kezdték érteni, s így nem csodálható, hogy csakhamar elvonták belőle a ‚verbuvál‘ jelentésű mai *toboroz* igét.

Tódul. A legkevesebb ember nyelvérzékének van ma már tudomása arról, hogy *tódul* a *tol* (*tolni*) ige származéka. Pedig kétségtelenül így van, mert 2—300 évvel ezelőtt még *toldul*-nak írták ezt az igét, és mai hosszú *ó*-ja csak az *l* kiesésével kapcso-

latban bekövetkezett pótlónyujtás eredménye. (L. erről *átkoz* a.) A *tol* igéből előbb a gyakorító *-d* képzővel *told* lett, s ebből a visszaható *-ul*, *-ül* képzővel éppen úgy *told-ul* (>*tódul*), mint ahogy a szintén visszaható *-ód-ik*, *-őd-ik* képzővel *told-ódik* is képezhető belőle. Hogy pl. sok ember *összetoldul* (>*összetódul*) egy helyen, az eredetileg úgy volt értve, hogy összetoldódnak, egymáshoz toldódnak.

Tojás. A *tol* ige egykori *toly* alakváltozatának származéka. *Tojás* (<*tolyás*<*tolás*) tehát eredeti értelmében az, amit a tyúk vagy valamely madár kitolt magából. (Az *-ás*, *-és* képzős főnevek ugyanis nemcsak magát a cselekvést jelentik, hanem jelenthetik a cselekvés eredményét is. L. erről *forgács* a.) Eredetileg az ősrégi *mony* szó (vö. finn *muna*, cseremisz *muno*, vogul *mon* ‚tojás', mordvin *mona* ‚here') szolgált e fogalom kifejezésére, de ez a köznyelvből már kiveszett s csak nyelvjárásokban maradt nyoma, különösen a *tyukmony* v. *tikmony*, *ludmony*, *fürjmony*-féle összetételekben és a ‚heréletlen ménló, csődör' jelentésű *monyas* (t. i. ló) származékban. Elavulásának bizonyára az az oka, hogy a madártojáshoz való hasonlósága miatt a hím-állatok magtartóját, heréjét is *mony*-nak nevezték, s e kettős jelentése miatt aztán kényesebb ízlésű emberek a ‚tojás' jelentésében is kerülni kezdték a *mony* szó használatát (hasonló esetet l. *trágya* a.) és körülírással inkább *tyúktolás*-t, *madártolás*-t mondtak helyette. Ebből rövidült (*l*>*ly*>*j* hangváltozás után) jelentéstapadással a mai *tojás* (hasonló eseteket l. *állat* a.); s emellett az egykori *mony* a köznyelvből és az irodalmi nyelvből lassanként elavult.

Tótágas. Csak ebben a szólásban használják: »*tótágast* áll.« A legtöbb ember azért nem tudja, hogy miért hívják a fejtetőn való állást *tótágas*-nak, mert azt sem tudja, hogy mi az *ágas*. *Ágas* (<*ágas oszlop*)-nak nevezték a régi magyar nyelvben, és nevezi a nép ma is, a felső részén kétfelé ágazó oszlopot. Vö. pl. kút-*ágas*. Mivel a feje tetején álló és lábát a levegőben az egyensúlyozás kedvéért kétfelé vető ember alakja hasonlít az *ágas*-hoz, azért ezt az állást tréfásan *tót ágas*-nak nevezték el.

Tökéletes. Egészen bizonyosak vagyunk benne, hogy eredeti magyar szó, abban sem kételkedünk, hogy *-s* képző melléknév, csakhogy *tökélet* főnevet, mely a *tökéletës* melleknév alapszava lehetne, nem ismerünk. Éppen igy olyan *tökél* igét sem, melyből a *tökélet* főnév származhatott volna. És végül mi volna az a *tö*-, melyből *-kál*, *-kél* képzővel egy *tökél* alakú ige keletkezhetett volna? Csupa olyan kérdés, amelyekre nyelvérzékünk nem tud válaszolni, de amelyekre ma már biztos választ adhat a magyar nyelvtudomány. S ez a válasza az, hogy *tökéletës* végeredményben a *tësz* ige származéka.

A *tësz* szóvégi *sz* hangja nem tartozik az ige tövéhez, hanem tulajdonképpen a jelen idő képzője. (L. erről *játék* a.). Ma azt érezzük tövének, hogy *tëv-* (vö. pl. *tëv-ő*, *tëv-és*), eredetileg azonban

csak *të-* volt a töve (vö. pl. még ma is *të-het, të-endő*, s l. erről *kesztyű* a. is), s ebből a régibb tőből keletkezett a gyakorító *-kál, -kél* képzővel *tëkél*, vagy az ismeretes *ë* > *ö* hangváltozással *tökél*. Ennek a régibb nyelvünkhen közhasználatú igének, képzése módját tekintve, eredetileg bizonyára ‚gyakran tesz' volt a jelentése, de képzőjének szerepe úgy látszik már korán elhomályosult, mert legrégibb nyelvemlékeinkben is már csak gyakorító jelentésárnyalat nélkül, a *tësz, csinál* egyértékeseként fordul elő. Pl. az Ehrenfeld-kódex-beli Szent Ferenc-legendában olvassuk: »Atyámfia, farkas! Te ez tartományban iszonyú gonosztételmeket *tökéllettél!*« A ‚tesz, csinál' jelentésen kívül azonban még ‚elhatároz' jelentése is fejlődött ennek a *tëkél* ~ *tökél* igének. (Ehhez egészen hasonló esetek pl. *végëz* ‚tesz, csinál' és *elvégëz magában vmit*; vagy *tësz* és *fëltësz magában vmit).* De mivel a ‚tesz, csinál' fogalmat nemcsak a *tökél* igével, hanem a n e m kettős jelentésü *tësz* vagy *csinál* igékkel is ki lehetett fejezni, azért a *tökél* igének eredeti jelentése csakhamar elavult. Később, ismét a synonimák (pl. *elhatároz, elvégez, fëltësz magában*) bősége miatt, ezzel a másodlagos jelentésével is fölöslegessé vált s elavult, de az *el* igekötővel még ma is használjuk néha ez egy szólásban: *eltökélni magában valamit.* A *tökél* igéből, mikor még közhasználatban volt, az *-at, -et* képzővel *tökélet* főnév is keletkezett, melynek első jelentése ‚Vollendung, perfectio' volt, második jelentése pedig ‚elhatározás'. Vö. pl. az elsőre az Ehrenfeld-kódexben: »Meghala ez jószágoknak (a. m. az erényeknek) *tekélletiben*«, s a másodikra a XVIII. sz.-i *Kőnyi János* strázsamesternél: »Oly *tökéletben* vala, hogy ott meghaljon.« Ez az utóbbi jelentés természetes folyománya a *tökél* ige másodlagos ‚elhatároz' jelentésének, de az előbbi is egészen könnyen érthető a *tökél* ige eredeti ‚tesz, csinál' jelentéséből, ha arra gondolunk, hogy a latin *facio* vagy a német *vollenden* (a. m. *fertig machen*) igékből származott *perfectio* és *Vollendung* főneveknek szintén ‚tökéletesség' a jelentésük, éppen úgy mint a ‚tesz' jelentésü régi *tökél* igéből származott *tökélet* főnévnek. A ma is közhasználatú *tökéletës* melléknév nem egyéb, mint ennek a ‚tökéletesség' jelentésü egykori *tökélet* főnévnek melléknévi származéka.

A *tökélet* főnév már teljesen elavult; alapszavának, a *tökél* igének is már csak másodlagos ‚elhatároz' jelentését őrzi ez az egy szólás: *eltökél magában valamit.* Nem csoda tehát, hogy nyelvérzékünk a ‚perfectus, vollendet, vollkommen' jelentésü *tökéletës* melléknevet nem kapcsolja ehhez az egészen más jelentésű *eltökél* igéhez. S mivel más alapszó nem kinálkozik, azért természetesen családtalannak s igy elemezhetetlennek érezzük ezt a melléknevet. De az előbbiek után világos, hogy a *tökéletës* és *tësz* vagy *tökél* jelentései között ugyanolyan a viszony, mint a ‚tökéletes' jelentésű latin *perfectus*, német *vollendet*, és a ‚tesz, csinál, elkészit' jelentésű latin *facio*, német *vollenden* jelentései között. Több más nyelvben is kimutatható a ‚megtett, megcsinált' > ‚tökéletes' jelentésváltozás,

s ezt valóban természetesnek is kell mondanunk, mert ami meg van *téve* (meg van csinálva, el van végezve), az *kész, teljes, egész, ép*, és igen gyakran egyúttal *tökéletes* is.

Tökfilkó. Az ostoba embert *tökfejű* helyett valószinűleg csak euphemismusból mondják *tökfilkó*-nak, de ezt a névcserét a két szó hasonló hangzásán kívül talán az is elősegítette, hogy egy társas kártyajátékban az a játékos a vesztes, aki nem elég ügyes ahhoz, hogy a nála levő, vagy hozzá kerülő *tökfilkó* nevü kártyalaptól idejében szabaduljon. A *tökfilkó* szóhoz ennek következtében az ügyetlenség, ostobaság képzetének bizonyos humoros árnyalata is hozzátapadt. — A másként *felső*-nek is nevezett kártyalap *filkó* neve különben tót jövevény, melyet elődeink valószinűleg csak tréfás célzattal vettek át. (Megemlíthető, hogy e tót *filkó* a *Fülöp* keresztnév kicsinyitője).

Tölcsér. L. *hajcsár* a.

Töménytelen. Ehelyett a régi nyelvben rendesen azt mondták, hogy *töményezër*. Ezt a mai *millió* helyett is használták, de jelentett általában igen nagy számot is, ‚sok-sok ezer'-et, ‚töménytelen sok'-at. Pl. egy XVI. sz.-i számtankönyvben olvassuk: »Ezt az utolsó számot híjják millіon-nak és magyarul *töményezernek*«, de ugyancsak a XVI. sz.-i *Bornemissza Péter* irja: »Az egész szentírás Ádámtúl fogva rakva [azaz: tele van] az ördögnek *tömény ezer* gyöhösségével.« A későbbi *töménytelen* szó nem lehet egyéb, mint a régi *töményezër* és a *számtalan* szavak összevegyülése. (Hasonló eseteket l. *alant* a.) Megjegyezhetjük még, hogy a *töményezër* előtagja, a *tömény*, honfoglaláselőtti török jövevényszó, a ‚tizezer' jelentésü bolgár-török *tümän* átvétele.

Tőr. Két *tőr* szava van nyelvünknek. Ezek alakjukra nézve ugyan teljesen egyeznek, de egyébként semmi rokonságban sincsenek egymással. A ‚hurok' jelentésü *tőr* a bolgár-török *töγür* átvétele. (Ez van meg a *tőrbe csalni* kifejezésben, mely a madarászok nyelvéből jutott be a köznyelvbe). A másik, a szúrófegyvert jelentő *tőr*, szintén honfoglalás előtti, de valamely kaukázusi nyelvből származó jövevényszó,

Tövis. L. *tű* a.

Trágya. Hogy ma mit jelent, azt valamennyien tudjuk; de valószinűleg nagyon kevesen fogják tudni, hogy e szó eredeti jelentése — ‚csemege'! (Pl. egyebek közt egy XVII. sz.-i szakácskönyvben olvassuk: »Mikor az húst fel akarod adni, gyömbér és nádmézből *trágyát* csináltass; az *trágyával* meghintsed«. A *trágya* szónak ‚ganéj' értelmében való alkalmazása eleinte valószínűleg csak tréfás volt. Ez a tréfa azért volt lehetséges, mert valamint az egyes, különösen szárazabb eledelekhez, hogy ízesebbek legyenek, *trágyát* adtak, éppen úgy vegyítettek a földbe, hogy megzsírosítsák, megkövérítsék, ganéjt. Ez a tréfa úgylátszik gyorsan elterjedt, s mivel a *trágya* szó ilymódon ehhez a nem nagyon »szalonképes« jelentéshez jutott, természetesen lehetőleg kerülték eredeti

jelentésében való használatát, s így ez az eredeti ‚csemege' jelentés lassanként elavult. (Hasonló esetet l. *tojás* a.) — A magyar *trágya* szó egyébként az édességet jelentő középkori latin *tragea* átvétele. S ugyanebből származik a francia *dragée* is, amely még ma is bizonyos (nálunk is ismert) finomabb cukorkafajtát jelent. Végeredményben tehát a magyar *trágya* és a francia *dragée* egy és ugyanaz a szó!

Tubarózsa. Nem a *tubá*-ról, vagyis galambról kapta a nevét, hanem népetimológiás megmagyarosodása a latin (Polyanthes) *tuberosa*-nak.

Tű és tövis. A *tű* főnévnek régebben *tő* alakja volt, és Felsőmagyarországon, valamint Erdélyben még ma is így ejtik. Ennek a *tő* (>*tű*) szónak semmi köze sincsen a ‚Stamm, truncus' jelentésű *tő* főnévhez, hanem egy ‚szúr, fúr' jelentésű **töv* ige származéka. Magát ezt a **töv* igét nem tudjuk ugyan kimutatni, de reflexiv párja, a ‚szúródik, fúródik' jelentésű *tövik* ige (mint pl. *tör* mellett *törik*, és a régiségben vagy a népnyelvben *old*: *oldik, szëg*: *szëgik, zúz*: *zúzik*), valamint ennek különféle továbbképzései is, még többször előfordulnak régibb irodalmunkban. Pl. az Apor-kódexben: »Ments meg engemet a sárból, hogy ne *tőjem* belé«; vagy *Molnár Albert* egyik munkájában: »Nem említem az belső gonosz nyavalyát, az mely az ő szerzetüknek gyökerében *tövött* és rögzött bé«. E **töv* ige származékai a *tő* (>*tű*) és *tövis* főnevek. *Tő* azonban nem a **tövő* melléknévi igenév összevonása, mint ezt esetleg gondolni lehetne, hanem egészen másként magyarázandó. Tudnunk kell ugyanis, hogy e **töv* igének (valamint a ma *tëv-*, *vëv-*, *lëv-* tövű *tësz*, *vësz*, *lësz* igéknek is) eredetileg nem *v*-n, hanem rövid magánhangzón végződött a töve, s hogy abban az igen régi korban **töü* alakú volt a szabályos melléknévi igeneve. (L. erről még *kesztyű* a. is). Ebből az egykori **töü* igenévből az *öü* kettőshangzónak teljesen szabályos *ő*-vé való fejlődésével *tő* lett, majd meg ebből a mai *tű*. Hogy e melléknévi igenév jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) főnévi jelentésüvé vált, az más esetekben is igen gyakori jelenség. Vö. pl. az ilyen eszközneveket is: *ásó, evező, fujtató, fúró, hordó, sajtó, ülö* (>*üllő*) stb. Ezek sorába tartozik a *tő* (>*tű*) főnév is, amelynek eredeti jelentése tehát az volt, hogy ‚szúró' (t. i. eszköz). — A *tövis* főnévnek régebben *tövés* alakja volt. Ez tehát a *töv* igéből való *-ás, -és* képzős főnév, de már későbbi korból való, abból a korból, mikor az alapigének már *v*-re végződött a töve. E főnévképzővel ma legtöbbször cselekvést jelentő főneveket szoktunk ugyan képezni, de vannak vele képezett olyan főneveink is, melyek a cselekvés tárgyát is jelenthetik. Pl. *varrás, kötés, horgolás* az is, ‚amit varrnak, kötnek, horgolnak', *mártás* ‚amit felmártanak', *töltés* ‚amit a fegyverbe töltenek'. Igy *tövés* (>*tövis*) is az ‚amit beleszúrnak vagy be lehet szúrni valamibe'.

Tündér. A *tünëdëz* ige tövéből származott az *-ár, -ér* névszó-

képzővel. (Hasonló képzéseket l. *vezér* a.) Eredetileg nem azt jelentette, mint ma, t. i. ‚Fee', hanem csak azt, hogy ‚tünedező, gyorsan előtünő s ismét eltünő' (pl. *tündér* szerencse, gyönyörüség, fény), vagy ‚mulandó' (pl. *tündér* világ), tehát jelző volt. De egyes kapcsolatokból jelentéstapadással (l. erről *fokos* a.) főnévként vált ki. Igy a *tündér leány* vagy *asszony* kapcsolatban a ‚Fee' jelentést vette fel, a *tündér embër* kapcsolatban pedig a ‚Zauberer' jelentést. Egyéb jelentései lassanként elavultak, s ma már csak a ‚Fee' jelentésben használjuk.

Tűrtöztet. Közhasználatú ebben a kifejezésben: *tűrtözteti magát.* Világos, hogy a *tűr* ige származéka, világos, hogy a végén levő *-tet* a *-tat, -tet* műveltető képző (vö. pl. *juttat, jártat, ültet* stb.), de annál homályosabb a közbül levő *-töz-* szótag mivolta. Képző volna? Ilyen képzőnk nincsen a magyarban. — Azt is mondták régen, hogy *tűrteti magát*, s azt is (mint még ma is), hogy *tartoztatja magát.* A mai *tűrtözteti magát* nem lehet egyéb, mint e kettőnek összekeveredése. (Hasonló eseteket l. *alant* a.)

Utca. Ezt a szót *uccá*-nak szoktuk ugyan kiejteni, de mégis *t*-vel írjuk, *utcá*-nak, mert úgy érezzük, hogy az *út* főnévnek *-ca, -ce* képzős származéka. Ebben azonban alaposan téved nyelvérzékünk, mert az *utca* szó nem egyéb, mint a szláv *ulica.* Mikor őseink ezt a szót, még az Árpádok korában, a bennünket környező szláv népektől átvették, eleinte még ők is *ulicá*-nak ejtették, de ennek *i*-je a két nyilt szótagos hangtörvény következtében, csakhamar kiesett, úgyhogy *ulca* lett belőle. (Hasonló eseteket l. *apáca* a.) Legrégibb nyelvemlékeinkben még akárhányszor így, *l*-lel találjuk írva. De ennek az *l*-nek, mert foghang előtt állott és állandóan szótagzáró helyzetben volt, szintén ki kellett esnie. (Hasonló eseteket l. *átkoz* a.) Az így keletkezett *úca* ejtést aztán az újabb *ucca* ejtés váltotta fel. A hosszú *ú*-nak e megrövidülése valószínűleg csak annak a következménye, hogy a nyelvérzék — tévesen — az *út* főnévhez kapcsolta e szót. Mivel t. i. *út*-nak minden más származékában is rövid volt az *u* (vö. *utak, utas, utal, utazik, uti-fű. utóbb, után, utoljára*, stb.), azért *úca* helyett is *uccá*-t kezdtek ejteni, s ezt a hangsort aztán, helyesírásunk etimológiai elvének megfelelően, természetesen *utcá*-nak kezdték írni, mert azt hitték, hogy az út származéka. (Hasonló eseteket l. *vezér* a.)

Üdv. Azt lehetne gondolni, hogy *üdv*-ből lett az *üdvös,* és ebből az *üdvösség.* A nyelvtörténeti adatok azonban egészen mást bizonyítanak. — Volt nyelvünkben egy ‚selig' és ‚willkommen' jelentésű *üdvöz* melléknév, amely ma már csak az irodalmi nyelvben él, ott is csak a *légy üdvöz!* köszöntésben, s ezenkívül még az *Üdvöz légy Mária!* kezdetű imádság elején; de még ma is közhasználatúak igei *üdvözöl, üdvözül, üdvözít*, és főnévi *üdvösség* származékai. Ez az utóbbi eredetileg szintén *üdvözség* volt, de a zöngétlen *s* előtt a zöngés *z*-nek hangtörvényszerűen el kellett veszítenie zöngéjét, s ezért szabályosan *üdvösszég*-nek ejtették. Ebből

azonban idővel az *sz*-nek teljes hasonulásával *üdvösség* lett (hasonló eseteket l. *csënd* a.), s ahogyan a *csëndësség*-ből elvonódott előbb a *csëndës* melléknév, aztán ebből a *csënd* főnév (l. ezt itt külön), éppen úgy vonta el *Kazinczy Ferenc* ezen *üdvösség*-ből az *üdv* főnevet, és nem sokkal később valamelyik más nyelvújító az *üdvös* melléknevet. — Megjegyezzük még végül, hogy mindezeknek alapszava, az *üdvöz* (régebben *idvëz*), valószínűleg elhomályosult összetétel. Előtagja, az *üd-* vagy *id-* ugyanaz a ,szent' jelentésű **id* szó, amelynek még az *ëgyház*-ban és *ünnep*-ben is maradt nyoma (l. ezeket itt külön). Utótagja, a **vëz*>**vöz*, nyomtalanul kiveszett ugyan nyelvünkből, de nyelvünk legközelebbi rokonaiban, a vogulban, osztjákban és zürjénben hasonló alakban és ,szent' vagy ,egészséges' jelentésben még ma is megvan. Az *üdvöz* tehát valószínűleg olyan rokonértelmű összetétel volt, mint amilyenek pl. az *ágas-bogas, tenyeres-talpas, csúszó-mászó, szedte-vette*-féle melléknevek.

Ünnep. L. *ëgyház* a.

Ürmös. Régebben csak jelzője volt a *bor* főnévnek, s azért nevezték az ilyent *ürmös bor*-nak, mert az *üröm* nevü növénynyel szokták fűszerezni. Később a jelzett szónak a jelentéstartalma is hozzátapadt az *ürmös* jelzőhöz (hasonló eseteket l. *fokos* a.) s azóta *ürmös* már egymagára is azt jelenti, hogy ,ürmös bor'.

Ütleg. Valószinüleg nem egyéb, mint az *üt* ige 2. szem. tárgyas ragozású *ütlek* alakjának eleinte csak tréfából történt főnévi használata. (Hasonló eseteket l. *vagyon* a. A szóvégi k > *g* változásról *hézag* a.).

Vad. Rokonnyelvi pontos megfelelőjének a vogul *ūnt*-nak ,erdő' a jelentése, s a magyar *vadon* szó, amely csak kicsinyitő *-n* képzős származéka a *vad*-nak, szintén erdőre vonatkozik. Ebből tehát arra kellene következtetnünk, hogy a *vad*-nak is ,erdő' volt az eredeti jelentése. Csakhogy a *vadon* szó régi nyelvünkben nem főnév, hanem ,öde, vastus' jelentésű melléknév volt, s mai főnév ,rengeteg erdőség' jelentéséhez nyilván csak jelentéstapadás útján jutott (l. erről *fokos* a.), mert a régibb nyelvben szinte kizárólag csak az *erdő* jelzőjeként fordult elő. A *vadon* főnévnek mai jelentése tehát nem lehet bizonyitéka annak, hogy mai *vad* szavunk eredetileg csakugyan erdőt jelentett. De azért mégis nagyon valószinü, hogy a vogul *ūnt* szónak ,erdő' jelentése nem későbbi jelentésváltozás eredménye, hanem megőrzése az *ūnt* ~ *vad* szó ősi, eredeti jelentésének. Hogy egy szónak ,erdő' jelentése ,vad' jelentéssé válhatik, azt nyilvánvalóan bizonyítják a latin *silvaticum*-ból származó olasz *selvaggio* és francia *sauvage*. *Vad* szavunknak mai melléknévi ,wild, ferox' jelentése valószínűleg csak a magyar főnevek jelzői használatának a következménye. (L. erről *ravasz* a.) *Vad ember, állat, növény* t. i. eredetileg úgy volt értve, hogy *erdő-embër* stb. De a gyakori jelzői használat miatt a *vad* szót a *vadkecske, vadlúd, vadalma, vadrózsa*-féle összetételekben tulajdonságot jelentő szónak, vagyis melléknévnek kezdték érezni. Igy támadt e szónak melléknévi

‚nem szelid, nem házi, nem tenyésztett', majd a képzettartalomnak további eltolódásával ‚dühös, dühöngő' jelentése. A *vadállat* összetételből aztán a *vad* szó újabb jelentéstapadás következtében ismét főnévi jelentéssel vált ki. Vö. pl. *vadra* lesni. Minde változások következtében a *vad* szónak eredeti ‚erdő' jelentése, főleg azért, mert e fogalom kifejezésére még a nem kettős értelmü *erdő* szó is rendelkezésre állott, lassanként elavult.

Vagyon. Ez a főnév nem egyéb, mint a mai *van* helyett régebben használt egyesszám 3. személyű *vagyon* igealak. (Ezt Erdélyben még ma is így mondja a nép. Pl. Itt *vagyon*. Ott *vagyon*. Hol *vagyon?*) Főnévi jelentését ebben a bibliai eredetű szólásban kapta: »Jobb a *vagyon* a nincsennél«, ami a latin »melius est *habere* quam non habere« fordítása. Hogy egy igealakot főnévként használunk, annak nem ez az egyetlen példája. Egészen hasonló eset *Arany*nál a Buda Halálában: »Buda már volt ami, Etele a *lészen*«. S ugyanilyenek pl. a népies *Rádmász*, *Tojik* gúnynevek, a *Bujdos* kutyanév, az *Ebkérdi*-csárda, stb. Második személyű igealakok pl. a *félsz*, a *mersz*, a *rikkancs*, a ‚pribék' jelentésű *fogdmëg* (valamint a *Fogdmëg* kutyanév) és az *ütleg* főnév, amely szintén nem egyéb mint *ütlek*. Első személyű igealakokból lettek pl. *bizony* (<*bízom*), *hiszën* (<*hiszëm*), *tán* (<*talán* <*talám* <*találom*), *gondolom*-formán, stb.

Vakandok. Kétségtelenül a *vak* szó származéka, de hogy mi az utána következő *-andok* szórész, arról nyelvérzékünknek már nincsen tudomása. — Nem egyéb, mint a már elavult *-n*, *-d* és *-k* kicsinyítő képzők halmozása. *Vakandok* (~ *vakondok*) mellett van *vakand* (~ *vakond*) is, de ez csak olyan téves analogián alapuló újabbkori elvonás a régibb *vakandok* alakból, mint amilyen pl. **csárdák*ból *csárda*. (L. ezt itt külön).

Vándor. Bizonyos, hogy a német *wandern* igével és *Wanderer* főnévvel van kapcsolatban, de e kapcsolat minősége egyelőre még homályos. Lehetséges, hogy a ném. *Wanderer* átvétele; ebben az esetben a *vándor* *o*-ja természetesen a magánhangzó-illeszkedés következménye, a második *er* szótag pedig úgynevezett egyszerejtés következtében maradt el. (L. erről *ëlëgendő* a.) Az is lehetséges azonban, hogy eleinte csak a ném. *Wanderbursch* magyarosodott meg *vándor-legény* alakban, s ebből az összetételből vált ki jelentéstapadás útján (l. erről *fokos* a.) a mai *vándor* főnév. Olyan feltevéssel is próbálták ugyan magyarázni, hogy először talán a ném. *wandern* igét vettük át s csak ebből való utólagos elvonás volna a *vándor* főnév, de ez aligha helyes magyarázat, mert az *-r* végű német igék nem *-l*, hanem *-z* képző felvételével magyarosodtak meg. (L. erről *pazarol* a.) Ennélfogva sokkal valószínűbb e feltevés ellenkezője, t. i. az, hogy a *vándorol* ige nem a ném. *wandern* átvétele, hanem magában a magyarban képződött a már előbb meglevő *vándor* főnévből.

Vármegye. Még ma is elhiszik sokan azt az özönvízelőtti

szófejtést, hogy *vármëgye* tulajdonképpen annyi, mint *vár mëge*, azaz valamely várnak a *mëg*-e, mögöttes területe! De erről komolyan szó sem lehet, mert a *mëgye* szó *gy*-je helyén sohasem volt *g*, sőt az Árpádok korában mai szóvégi *e*-je helyén is még *a* hangzott, s ez a régi *mëgya* alatt elárulja, hogy a szó nem lehet egyéb, mint a szerb *medja* átvétele. A vegyes hangrendű régibb *mëgya* alakból a magyar hangzóilleszkedés következtében lett a későbbi *mëgye* alak. (Hasonló esetek pl. szl. *meżda* > m. *mëzsgye*, szl. *črešnja* > m. *csërësznye*, szl. *večernja* > *vëcsërnye*, régibb m. *szërëncsa*, *lëvënta*, *Ëtela*, *Szëmëra* > mai *szërëncse*, *lëvënte*, *Ëtele*, *Szëmëre* stb.).

Végső fokon a *mëgye* ugyanaz a szó, mint a *mëzsgye*, csakhogy az előbbit a szerb nyelvből, az utóbbit pedig (*zs* hangjának tanubizonysága szerint) a bolgárból vettük át. (Hasonló eseteket l. *áfium* a.) Mindkettőnek ‚Grenze, limes' volt az eredeti jelentése. Ezt még elég híven őrzi a *mëzsgye* mai jelentése: »Két szántóföld, kert vagy szőllő közötti elválasztó vonal gyanánt műveletlenül hagyott keskeny gyepszalag.« Dunántúl még a *mëgye* szónak is meg van ez az eredetibb jelentése, de a magyar nyelvterület egyéb vidékein megváltozott a *mëgye* szónak ezen eredetibb jelentése; ahogyan t. i. a *határ* szó nemcsak azt jelenti, hogy ‚Grenze, limes', hanem jelenti magát a területet is, amely a határon belül esik, úgy értették az eredetileg csak elválasztó határvonalakat jelentő *mëgyé*-t is később az egész, egy határon belül fekvő közigazgatási vagy egyházi területre (Vö. pl. *Pest mëgye*, *ëgyház-mëgye*, *érsëki mëgye*).

A közigazgatási értelemben vett megyék középpontja keletkezésük korában mindig egy-egy vár volt. Pl. *Fehérvár*, *Vasvár*, *Temesvár*, *Zalavár*, *Ungvár*, stb. Egymástól való megkülönböztetésük céljából természetesen a vár nevével jelezték őket. Pl. *Fehérvár-mëgye*, *Vasvár-mëgye*, stb. Idővel azonban egyik-másik ilyen vár (pl. *Somogyvár*, *Baranyavár*, *Zalavár*, *Vasvár*), nagyon jelentéktelenné vált, s a megye székhelye ezért máshová került, olyan községbe, amely nem volt vár. Akkor nem tudván azt, hogy a megye egykor mindig valamely várhoz tartozott, a nevében benne levő *vár* szót önkénytelenül a rákövetkező *mëgye* szóhoz tartozónak érezték. Pl. mikor már nem *Vasvár*, hanem *Szombathely* volt *Vasvármëgye* székhelye, *Vasvár mëgye* helyett *Vas vármëgyé*-nek értelmezték a nevét. Ilyen tévedésből keletkezett tehát egyfelől a régi *mëgye* mellé az újabb *vármegye* összetétel (hasonló eseteket l. *fűszer* a.), másfelől pedig egyes megyéknek ilyen furcsa elnevezése, hogy *Békés*, *Heves*, *Fehér*, *Vas*, *Sáros*, sőt *Abaúj mëgye*. Ez a képtelennek tetsző *Abaúj* összetétel eredetileg persze szintén *Abaújvár* volt, ez pedig nem más, mint *Aba-újvár*, vagyis az *újvár* szó olyanféle jelzővel volt ellátva, mint amilyeneket pl. *Érsëkújvár*, *Német-újvár* vagy *Magyar-óvár* esetében is látunk. S amint *Vasvár mëgyé*-ből *Vas vármëgye* lett, úgy lett *Abaújvár mëgyéből* is *Abaúj vármëgye*. (Hasonló eseteket l. *banya* a.)

Város. Régebben *váras* alakja volt, s ez eredetileg csak jelzője volt a *hely* főnévnek. Ebből a gyakori *váras hely* kapcsolatból aztán a *váras > város* melléknév jelentéstapadás következtében (l. erről *fokos* a.) főnévi jelentéssel vált ki.

Vásár és vasárnap. Alakjuk is, jelentésük is annyira közel áll egymáshoz, hogy valamiképpen rokonnak, sőt talán azonosnak is érezzük őket, de arról, hogy mért van akkor köztük mégis különbség, nem tudunk magunknak számot adni. Tehát ebben a tekintetben is a nyelvtudomány felvilágosítására szorulunk. S a nyelvtudomány csakugyan megerősítheti azt a sejtelmünket, hogy ez a két szó, t. i. a mai *vásár* és a *vasárnap*-beli mai *vasár-*, eredetileg valóban csak egy volt. Ennek legrégibb történetét azonban még csak homályosan ismerjük; bizonyosnak csak annyit mondhatunk ebben a tekintetben, hogy végső forrása valamely árja nyelv, de ezt a nyelvet egyelőre még nem tudjuk pontosabban megjelölni. Legközelebb áll hozzá az örmény *vačar*, de a mi szavunk aligha innen való, hanem valószínűleg a régibb perzsából vették át őseink, még pedig vagy egyenesen onnan, vagy talán valamely török nyelv közvetítésével. (A mai perzsában *bāzār*, mai török nyelvekben pedig *bazar* és *pazar* alakja van). De akárhonnan vettük is, bizonyos, hogy legrégibb magyar alakja **våsår* volt, melyből először a szóvégi *r* előtt álló rövid *å* megnyúlásával *våsár* lett, s csak ebből fejlődött egyfelől a *vasárnap*-beli mai *vasár* alak, másfelől az önállóan használt mai *vásár* alak. S az is bizonyos, hogy e **våsår > våsár* szónak ‚Markt' volt az eredeti jelentése, s hogy már az a nép is, amelytől a mi *vásár* ~ *vasár-nap* szavunk való, a hét egyik napját (nyilván azért, mert akkor tartottak vásárt) az ő nyelvén vásárnap-nak nevezte, mert a magyarral egyezően a törökségben is van a ‚Markt' jelentésű *bazar, pazar* mellett ‚Sonntag' jelentésű *bazar-, pazar-güni* összetétel (hasonlóképpen több kaukazusi nyelvben is), s ez az egyezés nem lehet véletlenség, hanem okvetetlenül közös forrásból származik. A pogány magyaroknál az a nap volt a våsár napja, amely később, a magyarság megtérése után, az istentisztelet és a pihenés napjává lett, s ezt a napot a hagyományos szokások ereje miatt még akkor is *våsár*-napnak nevezték, mikor a kereszténységre való áttérésük után az egyház tilalma következtében már nem tartottak e napon vásárokat.

Az *å* hang az Árpád-kor vége felé a magyar nyelvterület legnagyobb részén labializálódott, *a* lett belőle. (L. erről *zsák* a.) Eszerint tehát az egykori *våsár*-nak szabályos mai megfelelője a *vasárnap*-beli *vasár* alak. Azonban még mielőtt bekövetkezett volna az *å > a* változás, az önállóan használt **våsår* szó rövid *å*-ja, talán a hangsúly hatása vagy talán a rákövetkező *á* hatása alatt, szórványos hangváltozásként megnyúlt. De csak a ‚Markt' jelentésű *våsár*-ból lett ily módon *vásár*, mert a *vasárnap* összetétel, amely eredeti ‚Markt-tag' jelentésének ‚Sonntag' jelentéssé

való változása miatt már el volt szigetelődve a ‚Markt' jelentésű *vásár* szótól, nem vett részt ebben az *ä* > *á* változásban. (Ugylátszik csak egyes palóc vidékeken nem voltak még teljesen elszigetelődve egymástól, mert ott a régi *väsär* és *väsärnap* helyett ma egyaránt hosszú *á*-val mondják: *vásár* ‚Markt' és *vásárnap* ‚Sonntag'). Később, miután a ‚Markt' jelentésű önálló *väsär*-ból már rég *vásár* lett, a ‚Sonntag' jelentésű *väsärnap* összetételből a rövid *ä* hangnak szabályos labializálódása következtében *vasárnap* lett.

Váz. E szónak ‚madárijesztő' volt az eredeti jelentése. Pl. egy XVI. sz.-i írónál olvassuk: »A szőllőbe *vázt* csinálnak, mint ha ember volna«; vagy *Faludi*nál: »Hasonlóbb volt valamely kerti vagy mezei ijegető *váz*hoz, mintsem tisztviselő személyhez«. Mivel a latin *sceletum* kifejezésére a régi magyar nyelvben nem volt alkalmas szó (*Pápai Páriz* pl. így tolmácsolja szótárában: »*Emberi testnek el-száradott tsontjai*«), s mivel a halotti csontok a legtöbb emberre olyan ijesztően hatnak, mint a madarakra vagy kis gyermekekre a *váz*, vagyis a madárijesztő, azért *Barczafalvi Szabó Dávid* 1786-ban *csontváz*-nak nevezte el a *sceletum*-ot, s ez az elnevezés csakhamar közkeletűvé vált. A régi *váz* szó azonban abban a korban, a XVIII. sz. 2. felében, éppen kiveszőben volt a magyar köznyelvből (ma már csak a nép nyelvében él itt-ott), s ezért már kevesen értették a *csontváz* szót *Barczafalvi* módjára, vagyis csontból való madárijesztő-félének, csont-rémnek, hanem legtöbben egyszerűen csak ‚Knochen-gerüst'-nek, ‚Gerippe'-nek értették. Igy jutott a *váz* szó mai jelentéséhez (vö. pl. a hajó *váza*), s e jelentése alapján keletkezett aztán belőle a *vázol* ige, s ebből *vázlat* és *vázlatos*, amelyekben persze már nyomuk sincsen a madárijesztőre vonatkozó eredeti képzeteknek.

Vegyít. Volt a régi magyar nyelvben egy *elegy* vagy *elvegy* alakú határozószó, amelynek ‚gemischt, vermengt, promiscue' volt a jelentése. Pl. a Thewrewk-kódexben: »Oldalamból kijeve a víz vérrel *elegy*«; vagy a Teleki-kódexben: »Véred vízzel *elvegy* nekünk adád«; vagy *Pázmány Péter*nél: »A szántóföld a világ, melyben *elegy* vannak a jók és gonoszok«. Az ennek *elegy* alakváltozatából származó *elegyës* melléknév néha még ma is használatos, pl. a Magy. Tud. Akadémiának vannak egyebek közt *elegyës* ülései is; sőt igei származéka, az *elegyëdik*, közhasználatúnak mondható. Vö. pl. »Nem jó ebbe a dologba *beléelegyëdni*«. A régi magyar nyelvben azonban (részben még a mai népnyelvben is) a *v* hangú *elvegy* alakváltozat származékai is közhasználatúak voltak, pl. *elvegyít* ‚kever', *elvegyës* ‚kevert (pl. gabona)'. Ezen *elvegyít* igének elemzésében XVIII. sz.-i őseink nyelvérzéke megtévedt; az *el* szótagot ugyanis igekötőnek kezdték érezni, vagyis *elvegy-ít* (mint pl. *elég-ít*, *szép-ít*, stb.) helyett *el-vegyít* részekre bontották ezt az igét (mint pl. *el-veszít*, *el-indít*, stb.) Ily módon tehát elvontak belőle egy addig ismeretlen *vegyít* igét, s ennek hatása alatt az *elvegyës* (< *elvegy-ës*) melléknévből is a *vegyës* melléknevet. (Hasonló eseteket l. *banya* a.)

Ebből a *vegyít* igéből és *vegyës* melléknévből aztán a nyelvújítók egészen önkényesen elvonták az állítólagos *vegy-* tövet s ebből csinálták a már meghonosodott régi jó *chémia* és *chemikus* helyébe a *vegytan*-t és a *vegyész*-t.

Veszékel. Régi szó, s nyilvánvaló, hogy nem lehet egyéb, mint főnévből való *-l* képzős ige, de *veszék* alakú főnév nyelvünk történetéből nem mutatható ki, csak *jaj-veszék* (vagy *í*-ző nyelvjárással *jaj-veszík*) alakú összetett főnév. Vö. pl. egyes kódexeinkben: »Im, eleiben jő nagy *jajveszík*kel«, »Nagy *jajveszík*, sírás, révás ott lészen«, »Óh *jaj veszík*, vajjon mit használt énnékem ez világi kevélség.« Erről rögtön eszünkbe juthat, hogy *veszékël* helyett azt is szoktuk mondani, hogy *jajveszékël,* ami nem lehet egyéb, mint e *jajveszék* főnév továbbképzése. S a fennebi idézetek azt is elárulják, hogy maga a *jajveszék* főnév pedig nem lehet más, mint a *Jaj! veszék!* (vagyis: ‚elvesztem, elpusztultam, oda vagyok, végem van‘) felkiáltás. Ezt egészen bizonyossá teszi az a körülmény, hogy *Jaj! veszék!* helyett a régi nyelvben az is előfordul, hogy: *Jaj, hogy veszék!* (Vagyis: jaj, mint vesztem, mint pusztultam, mennyire odavagyok!) A veszedelemben levő, tehát jajgató, sopánkodó emberek régen úgy látszik rendesen ezzel a *jaj! veszék!* kiáltással könnyítettek lelkük terhén. Olyan gyakori lehetett ez a kiáltás, hogy végül már egészen formálissá vált, már nem is gondoltak tulajdonképpeni értelmére, hanem *jajveszék* csak olyanféle indulathangnak tetszett, mint amilyen az egyszerű *jaj.* S ahogyan arról, aki sokszor kiáltotta, hogy *jaj!* azt mondták, hogy *jajgat,* éppen úgy mondhatták arról is, aki sokszor kiáltotta, hogy *jajveszék!* azt, hogy *jajveszékël.* Ebből rövidült meg a *jaj* elhagyásával a mai *veszékël.* (L. *vezekel* a. is).

Vezekel. Ez a szó is éppen úgy, mint a *sirám* (l. ezt itt külön) úgy keletkezett, hogy *Horvát Endre* hibásan olvasta régi irodalmunknak egy szavát. A ‚jajgat, jajveszékel‘ és ‚sirat vkit v. vmit‘ jelentésű *veszékël* igét kódexeink és első nyomtatványaink korában az akkori idők tökéletlen helyesírásával legtöbbször csak *vezekel*-nek írták. (De e j t e n i persze akkor is *vëszékël*-nek ejtették). *Horvát Endre,* ezt nem tudván, betű szerint olvasta a régi vezekel írást, s azt vélvén, hogy felfedezett egy elavult magyar szót, bevitte az irodalomba. 1831-ben megjelent Árpád c. hősköltеményében használta először ily módon: »Itt *vezekelte* bűnét az utolsó vénkorig«. Ezt a helyet más írók nem úgy értették, hogy ‚siratta‘ bűnét, hanem hogy ‚poenitentiát tartott‘ bűnéért s ezért ebben a mai ‚poenitentiam agere, büssen‘ jelentésben terjedt el a *vezekel* ige. (L. még *veszékël* a.)

Vezér. A *vezet* ige tövéből van képezve azzal az *-ár, -ér* névszóképzővel, amelyet egyebek közt a *búvár*, *folyondár*, *füzér*, *hajcsár, tölcsér, tündér* főneveken is láthatunk. Eszerint semmi köze sincsen a méltóságot (miniszter-félét) jelentő török *vezir* főnévhez. (Ez a törökben arab eredetű). Hogy *nagy-vezir* helyett mégis

mindig *nagy-vezér*-t mondunk és irunk, annak csak az az oka, hogy régibb iróink az érthetetlen idegen *vezir* szót a hasonló alakú és jelentésű magyar *vezér* szóval helyettesítették. Ez tehát úgynevezett irodalmi népetimológia. (Hasonló eseteket l. *bajtárs, tálca* és *utca* a.)

Viganó. Bizonyos női ruhafajta neve, amely a mult század elején az előkelőbb körökben divott. A városi lakosság körében e ruhával együtt divatját multa e szó is, de a nép körében (másmás női ruha elnevezéseként) sok helyen még ma is szokásos. A legtöbb ember a *vigad* ige valamiféle származékának vagy rokonának gondolja, valójában azonban nem egyéb, mint *Vigano* asszonyság családi neve. Ez a hölgy 1800 körül a bécsi olasz operának ünnepelt táncosnője volt, s mert ő járt először ilyen ruhában, azért eleinte *à la Vigano*-nak nevezték az ilyent. Ebből rövidült s vált közszóvá a *viganó* szó.

Világ. Ma rendesen azt jelenti, amit a német *Welt* vagy a latin *mundus:* a mindenséget, a teremtett dolgok összességét. Azonban emellett még egy másik jelentése is van, t. i. ‚világosság'. (Pl. »Gyujts *világ*ot galambom«, «Csicsóéknál ég a *világ*«, hold*világ*, gyertya*világ*). A rokon finnugor nyelvek (vö. pl. finn *valkea* ‚fehér', votj. *val'k* ‚fényes, ragyogó', mordvin *valda* ‚világos') azt bizonyítják, hogy éppen ez a már-már kivesző ‚fény, világosság' jelentés volt e szavunknak ősi, eredeti jelentése. Valószínű, hogy a ‚Welt, mundus' jelentés a *világra* (t. i. fényre, világosságra) *jönni, világra hozni*-féle szólásokban fejlődött ki, de az sem lehetetlen, hogy eredeti ‚világosság, fény' jelentése mellé csak szláv hatás alatt vette fel a másik, t. i. a ‚Welt, mundus' jelentést, mert a szláv *svet* szó is egyaránt jelenti mindkettőt. — Hasonló jelentésátvétel észlelhető pl. az *arszlán* szó történetében is. (L. ezt itt külön).

Virgács. Nyalábba kötött vessző, különösen nyirfavessző, mellyel a gyermekeket büntetésből verni szokták. Régebben *virgás*-nak is hitták s ez a *virgás* nem lehet egyéb, mint a ‚vessző' jelentésű latin *virga* többes accusativusának átvétele. Ebből a régi magyar *virgás*-ból a rokonjelentésű *korbács* szó hatása alatt lett a mai *virgács.* (Hasonló eseteket l. *alant* a.) — Hogy őseink a lat. *virga*-nak többes accusativusát vették át ragtalan alanyeset gyanánt, az egyáltalán nem feltünő jelenség. Ugyanilyen eset pl. a régi magyar *Athenás* is (a mai *Athén* a németből van átvéve), és *Egyiptom, cirkalom, paradicsom* sem egyéb, mint a latin *Aegyptus, paradisus, circulus* szavak accusativusa: *Aegyptum, paradisum, circulum.* (Hasonló eseteket l. *olasz* a.) Általános szabálynak mondható, hogy valamely meg nem értett idegen szó abban az alakjában vésődik emlékezetünkbe, s lesz nyelvünkben a szó ragtalan alanyesetévé, amelyben legtöbbször halljuk. Vö. pl. *omnibusz, fidibusz, roráte, posztilla, akta, olasz,* stb. A *vigéc* szó sem egyéb, mint a német utazó ügynökök *Wie geht's?* kérdése, mellyel rendesen beköszöntenek az üzletbe, ahol rendelést akarnak felvenni. A régi világ

apró diákja is így jegyezhette meg magának a meg nem értett *virga* szónak *virgas* alakját tanítójának ilyféle, bizonyára gyakran hallott mondásaiban: »Da illi, *virgas!* Accipies *virgas!* Impinge nebuloni duodecim *virgas!*«

Vitéz. A szláv *vitez* (olv. *vitënz*) átvétele. De érdekes megemlíteni, hogy ez meg az egykori hős skandináv nép, a *vikingek* nevéből származik (ennek t. i. volt *withing* alakváltozata is), úgyhogy a magyar *vitéz* szó végeredményben azonos a *viking* szóval.

Vörös. A *vér* szó származéka. Ennek ugyanis valamikor **vër* alakja volt a magyarban (a rokon finnugor nyelvekben még ma is rövid a magánhangzója, vö. pl. finn *veri*, votják *ver, vir*, zürjén *vir*, stb.) s ugyanakkor persze többtagú alakjaiban is *ë* volt; tehát pl. *-s* képzős melléknévi származéka is *vërës* volt, amely az alapszónak megfelelően azt jelentette, hogy ,blutig'. Az egytagú **vër* rövid magánhangzója azonban később hangtörvényszerűen megnyúlt s az így keletkezett *vér* alak hatása alatt a hosszú *é* lassanként a többtagú származékokba is behatolt (pl. *vérëm*, *vérëd*, *vérünk, vérzik*, *vérző*, stb.), amelyekben tulajdonképpen a rövid *ë* megmaradása lett volna a szabályos. Csak az egyetlen *vërës* alak kerülhette el az *ë* megnyúlását, s ez is csak azért, mert jelentése időközben megváltozott; t. i. eredeti ,blutig' jelentése ,rot' jelentéssé változott, s ennek következtében az *ë*>*é* hangváltozás megtörténtekor már el volt szigetelődve a (**vër*>) *vér* szó családjától. S mivel *vërës* e jelentésváltozás után már nem jelentette azt, hogy ,blutig', azért e fogalom kifejezésére a (most már hosszú magánhangzós) *vér* alapszóból új *vërës* alak képződött. A *vërës* alaknak az úgynevezett *ö*-ző nyelvjárások területén szabályszerű *vörös* alakváltozata támadt, s ez a (tulajdonképpen csak nyelvjárási jellegű) *vörös* alak a legutóbbi 100 év folyamán az irodalmi nyelvbe is behatolt, és szinte teljesen kiszorította innen a régibb *vërës* alakot.

Zománc. Régebben *zomálc*, még régebben *szmálc* alakja volt. (Vö. egy 1497. évi okiratban: »cuppa cum *smalc* desuper«). Ez a *szmálc* alak (melyből a magyarban szokatlan két mássalhangzón való szókezdet miatt lett **szomálc*, majd ebből később *zomálc*> *zománc*) elárulja, hogy szavunk nem lehet egyéb, mint a középfelnémet *smalz* (olv. *szmàlc*) átvétele, amely az ,olvad' és ,olvaszt' jelentésű ném. *schmelzen* ige családjába tartozik. Érdekes még megemlíteni, hogy e középfelném. *smalz*-nak az ófelnémetben **smalti* alakja volt. Ezt a régi franciák **esmalti* alakban vették át, s ebből a francia hangtörvények szerint idővel *émail* lett. A mai magyar *zománc* és a mai francia *émail* eszerint, bár csak az egy *m* közös bennük, mégis azonosak, mindkettő egy és ugyanaz a szó.

Zömök. Azt jelenti, hogy ,köpcös, vaskos' (pl. ember, termet). Ebben a magashangú alakjában azonban csak a XVIII. sz. óta használatos, régebben *zomok* vagy *zomak* alakja volt (a székelyek *zömök* helyett még ma is csak *zomok*-ot mondanak), és nemcsak a mai *zömök* jelentésével volt járatos, hanem azt is jelentette, hogy

,kígyó', különösen ,kurta-kígyó'. Vö. pl. a Winkler-kódexben: »Ki elszaggatja az sövényt, megmarja az *zomak*«; vagy az Érsekújvári-kódexben: »Mint az *zomakkégyó* előtt, úgyan elfuss az bűntől«. Kérdés, hogy a *zomok* (> *zömök*) szónak e két jelentése közül melyik az eredetibb, a ,köpcös, vaskos'-e, vagy a ,kígyó' jelentés? — Bizonyára ez az utóbbi, mert a ,köpcös, vaskos' jelentésű *zomok* szó eredetét semmi módon sem tudnók megmagyarázni, de a ,kígyó' jelentésű *zomok* valószínűleg nem egyéb, mint az ugyanilyen jelentésű szerb-horvát *smuk* átvétele. Megerősíti ezt a feltevést még az a körülmény is, hogy a ,köpcös, vaskos' jelentésből aligha fejlődhetett volna a ,kígyó' jelentés, de ebből az előbbi igen. Mivel t. i. a *zomok-kígyó*-t másként *kurta-kígyó*-nak is nevezték, a (tulajdonképpen ,kígyó' jelentésű) *zomok* könnyen érthető tévedésből felvehette a ,kurta' (> ,köpcös, vaskos') jelentést.

Zúzmara. Régen *zúzmaráz* alakja volt, s ez olyan rokonértelmű összetétel volt, mint amilyenek pl. *búbánat, hírnév, huzavona, járás-kelés*, stb. T. i. *zúz* és *maráz* (ez utóbbi különben a horvát-szlovén *mraz* átvétele) külön-külön is önálló főnevek voltak, s mindegyikük azt jelentette, hogy ,dér'. Vö. pl. *Orczy Lőrinc*nek egyik költeményében: »*Zúz* és fonnyasztó dér borít ligeteket, homályos köd fekszi a szép vidéket«. És a Jordánszky-kódexben: »Mint az *maráz* leesik az földre« : in similitudinem *pruinae*. A *zúzmaráz* összetett főnevet azonban egyesek *-z* vége miatt tévesen olyan igének tartották, mint amilyenek pl. *lármáz, nótáz, kártyáz*, stb.; s mivel ezek *lárma, nóta, kártya* főnevekből származnak, azért *zúzmaráz*-ból is elvontak egy addig ismeretlen *zúzmara* főnevet. (Hasonló esetet l. *ábrázat* a.) Ez a tévesen kikövetkeztetett *zúzmara* aztán idővel országszerte elterjedt.

Zsák és **zacskó.** Aki németül is tud, nem kételkedhetik benne, hogy a magyar *zsák* szó nem lehet egyéb, mint a német *Sack* átvétele; s ez csakugyan így is van. Azt is valószínűnek tartja bizonyára mindenki, hogy *zacskó* sem lehet egyéb, mint e magyarrá vált *zsák* szavunknak valamilyen származéka. De már hogy milyen származéka, s hogy hogyan viszonylik egymáshoz a *zsák* és *zacskó* szavak hangalakja, afelől teljesen homályban hagy nyelvérzékünk.

A német *Sack* eleinte a magyarban is **zăk*-nak hangzott, szókezdő *z*-vel és rövid illabiális *ă*-val; s még abban az időben kicsinyítő **zăkcsó* alakja is támadt, azzal a *-csó* kicsinyítő képzővel, amely néhány keresztnéven még ma is használatos. (Pl. *Mariska* és *János* mellett *Marcsó, Jancsó*). Az illabiális *ă* azonban az Árpád-kor vége felé a magyar nyelvterület legnagyobb részén elveszett, még pedig olyan módon, hogy egytagú szavakban megmaradt illabiálisnak, csak megnyúlt (tehát hosszú *á* lett belőle), többtagú szavakban vagy szóalakokban ellenben megmaradt rövidnek, csak labializálódott (tehát *a* lett belőle). Ennek következtében aztán számos egytagú szó családjában *á* ~ *a* hangváltozás támadt.

(Vö. pl. még ma is *nyár ~ nyarat, nyaram, nyaral*, stb. L. erről még *haza* és *olasz* a. is). Az analógia azonban nem szereti az ilyen változó hangú tőalakokat és igyekszik őket lehetőleg kiegyenlíteni. A **zák ~ *zakot* esetében is az *á* hangú *zák* (> *zsák*) alapján újraképződtek a **zakot*-féle többtagú alakok és származékok, úgyhogy ma *zsák* mellett a *zsákot, zsákok, zsákom, zsákol*-félékben is hosszú *á*-t ejtünk, holott ezekben rövid *a* volna a hangtörvényszerű hang. Az egykori **zàkcsó* származékban azonban nemcsak az *à* vált *a*-vá, hanem a *k* és *cs* is helyet cseréltek. (A helycserének e fajtája elég gyakorinak mondható. Pl. ugyanígy keletkezett *szökcsé*-ből *szöcske*, és részint a régi nyelvben, részint a népnyelvben: *ablacska, gyermëcske, hajlocska, Újlacska, Baracska*, és *ág-csa > ákcsa > ácska, hág-csó > hákcsó > hácskó.*) E helycsere miatt aztán a *zacskó* szó elszigetelődött a családjától, mert *-kó* végét nyilván képzőnek érezték, és tőnek érzett *zacs-* szórészét már nem azonosították a *zák > zsák* szóval. Ez elszigetelődésnek pedig az volt a következménye, hogy *zacskó*, elkerülve a *zsák á*-jának hatását, napjainkig megőrizte rövid *a* hangját, s elkerülte azt a szókezdő *z > zs* hangváltozást is, amelynek következtében a régibb *zák*-ból majdnem mindenütt, talán csak Kalotaszeg vidékének kivételével, *zsák* lett.

Zsákmány. Rokonságban van ugyan a magyar *zsák* szóval, de nem ebből képződött, mert hiszen a *-mány, -mény* képzővel csak igékből szoktunk főneveket képezni; vö. pl. *tud: tudomány*, s éppen így *adomány, vetemény, eredmény, alkotmány*, stb. A nyelvújítók ugyan, e nyelvszokással nem törődve, képeztek néhány esetben névszóból is ilyen *-mány, -mény* képzős főnevet, (*orrmány, okmány, bizottmány, nehézmény*), de *zsákmány* nem a nyelvújítók hibás alkotása, hanem régi szó. Eredetére világot vet a régi nyelvünkben használatos *zsákmányt tënni* (a. m. ‚zsákmányolni‘) kifejezés, amely hű párja a régi német *Sackmann machen* kifejezésnek. A magy. *zsákmány* szó tehát a ném. *Sackmann* átvétele. (Ez a német szó eredetileg bizonyára azt jelentette, hogy ‚zsák-ember‘, vagyis olyan katona, aki zsákkal jár s abba gyűjti a prédát. A ‚zsákmányol‘ jelentésű régi ném. *Sackmann machen* kifejezés eredetileg valószínűleg úgy volt értve, hogy ‚fosztogatóúl szerepelni‘).

FÜGGELÉK.

Az alábbiakban fel vannak sorolva mindazon szavak, melyeknek története nincs ugyan részletesen tárgyalva e munkában, de amelyeknek eredetéről vagy későbbi sorsáról egyes más szavak történetével kapcsolatban mégis található benne némi felvilágositás. L. = lásd, a. = alatt.

ont l. *rom* a.
Orgovány l. *orgona* a.
orgyilkos l. *orgazda* a.
orja l. *epe* a.
oroz l. *orgazda* a.
orrmány l. *zsákmány* a.
Orsolya l. *hülye* a.
oskola l. *házsártos* a.
ostábla l. *bajtárs* a.
ostya l. *ifjú* a.
oszlik l. *hajít* a.
oszlop l. *emlékëzik* a.
oszt l. *hajít* a.
ömlik l. *önt* a.
öreg l. *hézag* a.
öröm l. *hasonló* a.
örvény l. *őröl* a.
ötlet l. *szëmbeötlő* a.
Öttevény l. *ötvös* a.
ötven l. *nëgyven* a.
ötvény l. *ötvös* a.
pajkos l. *bajtárs* a.
pálca l. *apáca* a.
Pali l. *andalog* a.
panaszkodik l. *ajándék* a.
pamut l. *gyapju* a.
papiros l. *áfium* a.
paradicsom l. *káptalan* és *virgács* a.
parázna l. *császár* a.
passziva l. *olasz* a.
patikárius l. *patika* a.
pattant l. *sarkantyú* a.
pattantyú l. *kesztyü* a.
pëmzli l. *burgonya* a.
Pétër l. *pete* a.
Pëtërd l. *pete* a.
Pëtri l. » a.
piheg l. *pihen* a.
pikulás l. *prímás* a.
pilóta l. *kalauz* a.
pirála l. » a.
pirkad l. *rëszket* a.
Piski l. *ëlëgendő* a.
pohárnok l. *asztalnok* a.
pokolvar l. *bélpoklos* a.
polgár l. *almáriom* és *kis* a.
pólya l. *hülye* a.
potyka l. *szőke* a.
pont l. *áfium* és *bajtárs* a.
posztilla l. *virgács* a.
pök l. *köp* a.
pörge l. *hülye* a.
pruszlik l. *emlékëzik* a.
pumpol l. *pazarol* a.
punktum l. *áfium* a.
ragaszkodik l. *emlékëzik* a.
ragya l. *áfium* a.
rántás l. *rántotta* a.
rëám l. *császár* a.
régente l. *alattomos* a.
rejlik l. *hajít* a.
rejt l. » a.
remete l. *epe* a.
rëprësszália l. *olasz* a.
rézkarc l. *rajzol* a.
riad l. *sövény* a.
ribizli l. *burgonya* a.
rikkancs l. *vagyon* a.
ró l. *ravatal* a.
robot l. *császár* a.
rocska l. *kényszerít* a.
rókamál l. *sármány* a.
ront l. *rom* a.
roráte l. *virgács* a.
rosseb l. *bélpoklos* a.
rózsa l. *csízió* a.
rózsafűzér l. *olvasó* a.
Rózsamál l. *sármány* a.
rozsda l. *áfium* a.
rőf l. *létra* a.
rögvest l. *rögtön* a.
sajtó l. *tű* a.
salak l. *sejt* a.
salétrom l. *káptalan* a.
sarcol l. *perc* a.
sëmmi l. *sënki* a.
sercli l. *burgonya* a.
serëg l. *hézag* a.
Sinka l. *sënki* a.
Sinkó l. » a.
Siófok l. *fokos* a.
sipirc l. *perc* a.
siránkozik l. *botrány* a.

Hibaigazítás.

5. l. alulról 11. sor: munkásságnak h. olv. munkásság*á*nak.
65. l felülről 6 » : hasonlás h. olv. hason*u*lás.
116. l. » 4. » : ezt h. olv. *a*zt.

Nyomatott Buschmann F. utódainál Budapesten.